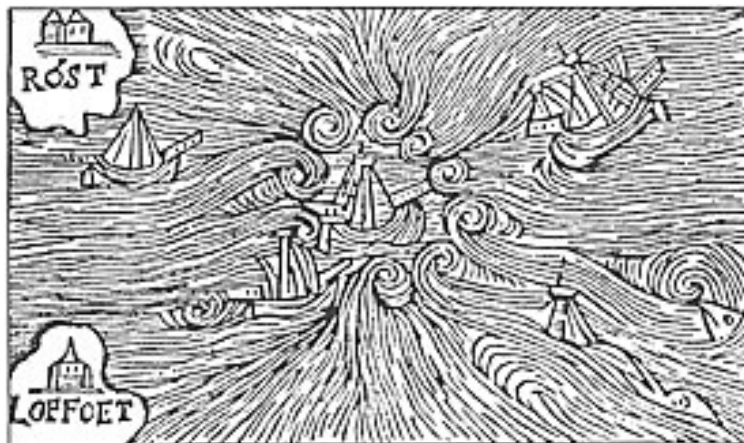

DE CHARYBDI SEPTENTRIONALI

Kontinuitet og endring i forestillinger om Moskstraumen fra 1539 til omkring 1900.

HIS-3900

Sigri Skjegstad Lockert

Mastergradsavhandling i historie
Institutt for historie og religionsvitenskap
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Universitetet i Tromsø
Våren 2010

Illustrasjonen på forsiden er hentet fra kapittel sju i bok to av Olaus Magnus' verk fra 1555.

FORORD

Å skrive denne oppgaven har vært en reise; en reise i tid, i forfatteres liv og virke og i spennende fortellinger og myter om Moskstraumen. For meg har havet alltid vært interessant, så det fantes ingen tvil da jeg av Rune Blix Hagen fikk tilbud om å skrive denne oppgaven. Jeg ønsker dermed å sende en stor takk Rune for ideen, tips, oppfølging og for entusiastisk og god veiledning. Jeg ønsker også å takke Stian Bones for tips om kilder. Det har heller ikke vært noe problem å få hjelp ved bibliotek og arkiver i Tromsø, Lofoten, Trondheim og Oslo, men spesielt ønsker jeg å takke Benedicte Gamborg Briså ved kartavdelingen på Nasjonalbiblioteket i Oslo og Per Pippin Aspaas ved Universitetsbiblioteket i Tromsø.

INNHOLDSFORTEGNELSE

1.1 Innledning.....	1
1.1.1 Naturfenomenet	2
1.1.2 Avgrensning	4
1.1.3 Problemstilling	5
1.2 Historiografi	5
1.3 Kilder og kildekritikk	7
1.3.1 Kart.....	7
1.3.2 Arkiver og håndskrifter	8
1.3.3 Litteratur.....	9
1.4 Metode.....	9
1.5 Avklaring.....	11
1.6 Teori	12
Kapittel 2: Olaus Magnus og havsvelget.....	14
2.1 Olaus Magnus.....	14
2.1.1 Carta Marina.....	15
2.1.2 Historia de Gentibus Septentrionalibus.....	16
2.2 Tradisjon før Olaus Magnus.....	19
2.2.1 Vitenskap og renessanse.....	19
2.2.2 Vannets kretsløp	20
2.2.3 Kartografi før Olaus Magnus	21
2.2.4 Gammelgreske og norrøne forestillinger.....	24
2.2.5 Pytheas	24
2.2.6 Paulus Diaconus	25
2.2.7 Adam av Bremen.....	26
2.2.8 Historia Norvegiae	28
2.2.9 Nicholas de Lynn	30
2.2.10 Italienerne på Røst.....	30
2.2.11 Erik Valkendorf.....	31
2.3 Myte eller virkelighet?	32
Kapittel 3: Tradisjon etter Olaus Magnus	34
3.1 Kartografi	34
3.2 Konsekvenser for sjøfarten.....	38
3.2.1 Søken etter en nordøstpassasje og handelen med Russland.....	38
3.2.2 Anthony Jenkinson.....	40
3.2.3 Kong Christian 4.s reise til det ytterste nord.....	42
3.2.4 Pierre Martin de la Martinière	43
3.3 Norsk topografi	44
3.3.1 Erik Hansen Schønnebøl	44
3.3.2 Peder Claussøn Friis.....	47
3.3.3 Anders Christenssøn Arreboe.....	50
3.3.4 Petter Dass.....	52
3.4 Vitenskap.....	55
3.5 Myte eller virkelighet	57

Kapittel 4: Omvurdering av det nordlige	60
4.1 En ny mentalitet og vitenskap	60
4.1.1 Vitenskap.....	60
4.1.2 Mentalitetsendring.....	63
4.2 Kartografi	64
4.3 Konsekvenser for sjøfarten.....	67
4.4 En ny generasjon topografer	68
4.4.1 Jonas Ramus	68
4.4.2 Peder Krog.....	71
4.4.3 Elias Schøning.....	73
4.4.4 Ove Schjelderup	75
4.4.5 Laudrits Barhow	77
4.4.6 Erik Pontoppidan.....	78
4.4.7 Erich Johan Jessen.....	79
4.4.8 Albert Jersin	80
4.4.9 Gerhard Schøning.....	81
4.5 Myte eller virkelighet	84
 Kapittel 5:	 87
1700-tallet: En avkreftet forestilling gjenoppstår som fiksjon.....	87
5.1 Kartografi	87
5.2 Konsekvenser for sjøfart og turisme	89
5.3 Erik Andreas Colban	91
5.4 Skjønnlitteratur.....	92
5.4.1 Travels in Sweden, Denmark and Norway.....	92
5.4.2 A Descent into the Maelstrom.....	93
5.4.3 En verdensomseiling under havet	95
5.5 Eventyr eller virkelighet.....	96
 Kapittel 6: Myte, eventyr eller virkelighet?	 98
6.1 Havsvelget.....	98
6.2 Malstrømmen	100
6.3 Havstrømmen	103
6.4 Forestillingene om Moskstraumen gjenoppstår	105
6.5 Hovedkonklusjon	105
6.6 Moskstraumen i dag	106
 7.0 Litteratur.....	 108
 8.0 Vedlegg	 118
Kart og bilder	118

Kapittel 1: Moskstraumen

1.1 Innledning

Her er et stort havsvelg. Gjennom dette trekker jorden vannet til seg når den trenger næring. Til bestemte tider, når jordens innvoller er fylt, støtes vannet ut igjen. Av dette oppstår en malstrøm.¹

Dette er et utdrag fra Sivert Grubbes dagbok. Han var i 1599 én av to menn som førte dagbok på Kong Christian 4.s reise langs norskekysten til Russland. 2. mai 1599 mener reisefølget at de passerer Lofoten og frykter derfor å bli slukt inn i en havstrøm. Det var vanlig at sjømenn som hadde hørt om denne strømmen, navigerte båtene sine langt utenfor Lofoten for å unngå den. Jonas Carisius skrev også dagbok under den samme reisen, og 6. mai 1599 skriver han: ”Dessuten turte vi ikke å gå den rette kurs av frykt for å gå inn i svelget, en malstrøm med en omkrets på en mil”.²

Tema for min avhandling er et kulturhistorisk studium av forestillinger om Moskstraumen; Nord-Norges mest kjente naturfenomen gjennom tidene. Moskstraumen er en sterk tidevannsstrøm som oppstår mellom øya Værøy og Lofotodden, og er i dag regnet som en av verdens sterkeste havstrømmer utenskjærs. Saltstrømmen sørøst for Bodø er sterkere, men Moskstraumen ligger lenger ut og er mer synlig for båter som går langs norskekysten. Langdistansehandel har siden tidlig nytid vært utbredt langs denne leia, og dermed berørte strømmen ikke bare lokal og nasjonal jektefart, men også internasjonale sjøfarere.

Det som er så spesielt med Moskstraumen, er at få nordnorske fenomen har blitt så mye omtalt og fryktet i europeisk litteratur. Den har blitt beskrevet i både sagn, dikt, reisebrev/skildringer, topografi, fortellinger, så vel som i billedkunst, ofte visualisert gjennom kartmateriale. Særlig historiske kart som har gitt et avskrekkende bilde av strømmen, blir en sentral del av min gjennomgang. Forfattere fra det vestlige Europa har omtalt den i sine verker helt tilbake til 1500-tallet, ja kanskje helt tilbake til 300-tallet før Kristus. Til å begynne med ble den sammenlignet med Charybdis, et havmonster som holdt til utenfor Sicilia, hentet fra *Homers Odysseé*.³ Dette monsteret slukte tre ganger daglig alt som kom i nærheten, for så å spy det ut igjen.

¹ Hagen og Sparboe 2004: 66

² Hagen og Sparboe 2004: 38

³ Due 2002: 228–230, 235–236

Over tid har passasjen blitt beskrevet som et havsvelg, en stor malstrøm og som den tidevannsstrømmen den er i dag. Fra tidlig nytid begynte man å fundere på hvordan fenomenet oppsto, hva det var og hvordan man kunne berge seg gjennom en slik strøm. Over lengre tid trodde man at den var en konstant trussel, men etter hvert forsto enkelte at dette hadde med flo, fjære, månefase og været å gjøre. Dermed fikk sjøfarere mer kunnskap og kunne navigere ruten nærmere. Men det viser seg at enkelte ikke hadde kunnskaper om den. Italienerne som strandet ved Røst i 1432, nevnte ikke fenomenet.⁴ Riktignok strander de noe sør for Moskstraumen, men hvordan var det mulig at de ikke opplevde og beskrev den når den angivelig skulle være så stor og farlig? Det kan se ut som de verken hadde hørt om den eller blitt fortalt om den fra lokalbefolkningen. Hvor reell var egentlig frykten for Moskstraumen, og kan oppfatningen rett og slett ha hatt sin oppkomst først på 1500-tallet?

En sentral del av min kulturhistoriske drøftning vil være å se på om det finnes forskjeller i oppfatningene om strømmen over tid og i forhold til sjanger. Det vil også være viktig å gjøre rede for hvordan og hvorfor forestillingene oppsto, og hvilken betydning disse fikk for sjøfart, navigasjon og turisme. Hvilke momenter var stabile og ble videreført, hvem bygget på hvem, og hvilke nye momenter dukket opp og forsvant? Min fascinasjon for havet har alltid vært stor, og da jeg leste om Moskstraumen vekket det umiddelbart interesse hos meg. Hva var dette for et naturfenomen?

1.1.1 Naturfenomenet

Moskstraumen går i litteraturen under mange navn. I dag brukes for det meste navnet Moskstraumen, Moskenesstraumen eller Moskenesstrømmen. De to sistnevnte er lokalbefolkningen imot. Navnet kommer opprinnelig fra øya Mosken som ligger 8 km sørvest for Lofotodden, og stammer ikke fra Moskenes som er et tettsted og en kommune. I tillegg heter den ytterste øya i Lofoten Moskenesøy. På bakgrunn av dette vil jeg i min avhandling bruke den mest presise geografiske betegnelsen, Moskstraumen, som altså anvendes blant folk i nærområdet. I eldre litteratur navngis strømmen som Moskostrom, Malestrand, Moskestrømmen, Moskøes Strøm og forskjellige versjoner av malstrøm.

⁴ Wold 1991

Illustrasjon 1: Lofoten

De fleste plasserer strømmen mellom øya Værøy og Lofotodden, men dette er noe omdiskutert. Noen mener den går til Mosken, mens andre mener den går til Værøy. Få mener den går helt til Røst. Nyere forskning viser at den er aller sterkest mellom Lofotodden og Mosken. På innsiden går Vestfjorden, mens storhavet hersker på utsiden (se illustrasjon 1). Vestfjorden fylles opp to ganger i løpet av et månedøgn (omtrent 24 timer og 50 minutter). Det er manglende forskning på Moskstraumen, og tilgjengelig informasjon om strømmen er motsigende. Professor i hydrodynamikk ved Universitetet i Oslo, Bjørn N. Gjevik, ga i 2009 ut boken *Flo og fjære langs kysten av Norge til Svalbard*. Jeg regner hans informasjon som troverdig, da han referer til nyere forskning. Her skriver han at ved Lofotodden snur strømmen 1–2 timer før høyvann og renner sterkest vestover (utover) omkring 2 timer etter høyvann. Den snur igjen 1–2 timer før lavvann og renner sterkest østover (innover) omkring 2 timer etter lavvann.⁵ Dette fører til at den også er sterk ved flo og fjære, noe som står i motsetning til de fleste andre fjorder, der strømmen er rolig ved høyvann og lavvann. Flere strømmer øst i Lofoten har den spesielle egenskapen. Årsaken til at den sterke strømmen oppstår er den grunne ryggen som går mellom Lofotodden og Værøy. Her er det 40–60 meter dypt, og dette er betydelig grunnere enn storhavet utenfor og Vestfjorden innenfor. Når tidevannsbølgen driver nordover i havet utenfor oppstår det høydeforskjeller på opptil 30–40 centimeter på havflaten utenfor og innenfor Moskstraumen. Naturfenomenet kan få en

⁵ Gjevik 2009: 129; Gjevik 1997:8 på uio.no. URL: <http://folk.uio.no/bjorng/moskstraumen/bilder/moskstr.pdf>

hastighet på 5–6 meter per sekund (10–12 knop), men hastigheten er avhengig av vind og vær.

På utsiden av slike passasjer skapes det ofte malstrømmer (virvler).⁶ Virvlene dannes både på utsiden og innsiden av passasjen etter tidevannssyklusen, og kan komme opp i en diameter på 10–15 meter. Det er ikke funnet beviser for en kjempemessig traktformet virvel, som i eldre forestillinger, men det kan være disse mindre virvlene som har skapt de dramatiske oppfatningene av Moskstraumen. Strømmen vil til tider være umulig å krysse for mindre fartøy. Her finnes ikke nøyaktigheter, men fartøyer som ikke kan holde 10 knops fart bør ikke passere i dårlig vær.⁷

1.1.2 Avgrensning

Min avhandling tar utgangspunkt i Olaus Magnus' kart fra 1539 og hans etterfølgende bokverk fra 1555. Olaus Magnus var den første som publiserte et kartverk etterfulgt av en bred og detaljert beskrivelse av strømmen. Med den relativt nye boktrykkerkunsten fikk det lærde Europa for første gang tilgang til dette fenomenet. Det er nødvendig å gå flere hundre år tilbake i tid for å komme på sporet av hvor Olaus Magnus i sin tur kan ha fått forestillingene fra. De dramatiske beskrivelsene av Moskstraumen ser ut til å forsvinne utover på 1800-tallet og det ble dermed naturlig å avrunde omkring år 1900 da folk forsto at det dreide seg om en vanlig tidevannsstrøm.

Kildene jeg har anvendt er alle på et språk som jeg selv forstår: norsk, svensk, dansk, nederlandsk, tysk, fransk eller engelsk. De fleste skrevet i gotisk språkdrakt. Flere av kildene var opprinnelig skrevet på latin, men har senere blitt oversatt til nordvest-europeiske språk, og det er disse jeg har benyttet meg av. Jeg har ikke brukt latinske kilder, annet enn Petrus Lagerlöfs *De Charybdi Septentrionali* fra 1689⁸, som Per Pippin Aspaas ved universitetsbiblioteket i Tromsø oversatte til meg. Det er også fra denne kilden jeg har hentet tittelen på avhandlingen som betyr ”Den nordlige Kharybdis”.

Det finnes både faglitteratur og skjønnlitteratur om naturfenomenet. Hovedfokuset mitt vil ligge på kartografi, reiseskildringer og topografi som utgir seg for å være virkelighetsbeskrivende tekster. Likevel vil det mot slutten bli dratt inn enkelte fremstillinger fra skjønnlitterære verk, for å vise at dette også er en del av tradisjonen rundt Moskstraumen. Det eksisterer også mange sagn om oppkomsten av denne strømmen. Noen har nok gått fra munn til munn gjennom tidene, mens andre er diktet i moderne tid. Her er det troll som rører i

⁶ Gjevik 2009: 129-130

⁷ Meteorologisk institutt. URL: http://met.no/Hav/Fenomener_i_havet/Virvler_og_ekstreme_strommer; Statens kartverk – Sjøkartverket. URL: <http://vannstand.statkart.no/index.php/nb/fakta/strom/13-fakta-tidevannsstrom>

⁸ Lagerlöf 1689

en gryte, og dette danner virvelen utenfor Lofoten. Jeg har ikke lagt vekt på disse sagnene i denne oppgaven, da de ikke tilstreber en virkelighetsnær beskrivelse og er dessuten vanskelige å plassere i tid og har en uklar herkomst.

1.1.3 Problemstilling

Min oppgave er av kulturhistorisk karakter, der jeg vil diskutere forestillinger om Moskstraumen og drøfte hvordan og hvorfor disse oppfatningene endret seg over tid. For å finne svar på dette vil jeg forsøke å finne ut hvem som skrev om Moskstraumen og hvem som tegnet den inn på kart. Videre vil jeg diskutere hvordan strømmen ble fremstilt i reiseskildringer, kartografi, topografi og vitenskap, og hvilke motiver som ble dratt videre til eventyr. Det vil også bli sett på forskjeller på tvers av sjangrene. Etter å ha kartlagt hvilke forestillinger som fantes må det undersøkes hvordan disse oppstod, hvor forfattere og kartografer fikk opplysningene i fra og hvem som bygget på hvem. Til slutt vil jeg drøfte hvordan forestillingene forandret seg og hvorfor de forandret seg over tid.

Min avhandling starter i kapittel to med Olaus Manus og hans forestilling av fenomenet, og en diskusjon om oppkomsten av denne oppfatningen. Videre vil jeg i hovedsak gå frem på en tematisk kronologisk måte. Utviklingen av forestillingen etter Olaus Magnus og frem til 1700 blir undersøkt i kapittel tre, før jeg i kapittel fire tar for meg 1700-tallet. Til slutt vil jeg i kapittel fem drøfte hvilke oppfatninger som forsvant eller dukket opp igjen på 1800-tallet. Det tematiske hovedfokuset i kapitlene vil ligge på kartografi, konsekvenser for sjøfarten, topografi og vitenskap innenfor kapitlets periode.

1.2 Historiografi

Det finnes lite forskning som omhandler Moskstraumen. Strømmen i seg selv er ikke blitt gjenstand for større avhandlinger, og er kun nevnt i noen få arbeider. Min avhandling er derfor den første samlede kulturhistoriske fremstillingen omkring forestillinger om Moskstraumen, slik de har forekommet opp gjennom tidene. Der finnes en del artikler om selve strømmen, og de har jeg tatt tak i. Det har blitt forsket på hvor mye sannhet det finnes i de gamle forestillingene, og på hvordan fenomenet fungerer. Jeg skal i mindre grad ta for meg hvordan strømmen fungerer i virkeligheten, men derimot se på hvordan den ble fremstilt i eldre litteratur. Mitt omfang av kilder vil være større enn i tidligere arbeid og tidsspennet er lenger. Noen av mine hovedkilder er manuskripter og reiseskildringer som ikke er publiserte og dermed lite behandlet. En del fremstillinger i bøker og artikler vil likevel være et viktig bakgrunnsmateriale for mitt arbeid:

”Moskstraumen – Myter, diktning og virkelighet” er en artikkel skrevet av tidligere nevnte Bjørn N. Gjevik i 1997, hvor han ser på forskjellen mellom forestillingene om Moskstraumen og hva den i realiteten er.⁹ Flere av hans kilder var fruktbare for meg i oppstarten av min avhandling. Gjevik bruker både verk som gir seg ut for å være faktaorientert og også skjønnlitteratur når han ser på historiske forestillinger om strømmen. Han refererer blant annet til beskrivelsene hos Olaus Magnus, Petter Dass, Peder Clausen Friis, Jonas Ramus, Edgar Allan Poe og Jules Verne. Det er blant annet disse forestillingene jeg skal diskutere i denne oppgaven. Gjevik er professor i hydrodynamikk og er dermed mest opptatt av hvordan Moskstraumen egentlig fungerer. Utover en del bemerkninger i innledningen og avslutningen tar jeg ikke for meg strømmen som rent naturfenomen. Likevel vil Gjeviks tolkninger av forestillingene et stykke på vei være til hjelp for meg.

Gjeviks bok *Flo og fjære langs kysten av Norge til Svalbard* fra 2009 beskriver malstrømmen utenfor Lofotodden i kapittel 12¹⁰. Dette kapitlet omhandler mye av det samme som hans artikkel fra 1997, men han har med en del ny forskning som motsir mange av hans konklusjoner i artikkelen fra 1997. Denne boken vil derfor være mer aktuell enn artikkelen. Gjevik skriver hvor strømmen ligger, hvordan den fungerer, hvilket hydrodynamisk studium som har blitt gjort på den og hvilken forskning som gjenstår. I tillegg ser han på enkelte eldre oppfatninger om den og beskriver her noen av mine hovedkilder. Noen av hans konklusjoner og sammenligninger vil være til hjelp for meg i denne oppgaven, da han blant annet diskuterer hvem som har gitt en mest presis hydrodynamisk beskrivelse av Moskstraumen.

Even Arntzen er litteraturviter og skrev i 2005 artikkelen ”En malstrøm til begjær – Moskenesstraumen som myte og metafor hos Petter Dass, Edgar Allan Poe og Jules Verne”.¹¹ Arntzen har i sin litteraturhistoriske artikkel sammenlignet forfatterne beskrivelser av Moskstraumen. Han mener alle tre berører liv/død - polariteten som var knyttet til strømmen som naturfenomen, men påpeker forskjeller mellom Dass og Poe/Verne. Dass forsøker å beskrive malstrømmen som den var, mens de to siste har brukt mytene rundt fenomenet til å skape fantastiske fortellinger. Jeg skal anvende noen av Arntzens konklusjoner til å se på hvordan forestillingene om malstrømmen har forandret seg over tid, og forskjellene mellom tidligere faglitteratur og skjønnlitteratur. Ellers er Arntzens tradisjon, med særlig fokus på skjønnlitteratur, mindre viktig for meg.

⁹ Gjevik 1997 på uio.no. URL: <http://www.math.uio.no/~bjorn/moskstraumen/bilder/moskstr.pdf>

¹⁰ Gjevik 2009: 117–132

¹¹ Arntzen i Nordlit nr 13. URL: <http://www.hum.uit.no/nordlit/13/Arntzen.pdf>

En artikkel som vil få større betydning for min forskning er historiker Stian Bones Larsens ”Gerhard Schøning og omvurdering av det nordlige på 1700-tallet”, som ble publisert i tidsskriftet *Nordlit* i 2002.¹² Han ser på hvordan synet på Norden forandret seg på 1700-tallet og hvem som var med og påvirket dette. Fra unøyaktige og fantasifulle beskrivelser om Norden mener Larsen at det nordlige kom mer på mote i løpet av 1700-tallet; med et ønske om å fremskaffe mer kunnskap om landene og folkene i nord. Nord-Norge ble mindre mystisk og farefullt og landskapet ble mer besøkt og dermed bedre kartlagt. Dette er noen av årsakene til at de mest dramatiske forestillingene om Moskstraumen avtar eller forsvinner, før de dukker opp igjen i skjønnlitteratur. Larsen trekker tråder helt tilbake til Olaus Magnus og hans artikkel blir dermed svært relevant for meg i diskusjonen om forandringer i fremstillingen av Moskstraumen akkurat i denne tidsperioden.

På Norsk Fiskeværsmuseum på Å i Lofoten selges det en bok skrevet av Erik Dahl¹³. Han spekulerer i om Odyssees kan ha bodd i Norden og om Moskstraumen dermed var den virkelige Kharybdis. Siden Dahl konkluderer med at dette bare er løse spekulasjoner, og at sammenfall av navn fra Middelhavet kan forekomme over hele verden, har jeg valgt å ikke gå nøye inn på hans verk i min drøfting. Jeg vil likevel komme inn på denne problemstillingen i kapittel fire. På museet selges også en film som bygger på forestillingene hos Edgar Allan Poe, der engelskmenn intervjuer folk i Lofoten som har opplevd strabaser i strømmen.¹⁴ Filmen heter ”På leting etter Malstrømmen”, men er utenfor min tidsperiode og blir dermed heller ikke en del av min avhandling. Både boken og filmen viser hvordan minnekulturen i turistsammenheng har tatt vare på de gamle forestillingene om Moskstraumen.

Til slutt har historisk kartografi vært av stor betydning for min avhandling. Denne kartografien vil bli presentert nedenfor.

1.3 Kilder og kildekritikk

1.3.1 Kart

Kart vil stå svært sentralt i mitt arbeid, blant annet som en god visualisering av forestillingene om Moskstraumen over tid. De viser hvordan europeerne forestilte seg fenomenet i ulike tidsperioder, og gjengir virkelighetsbilder fra en bestemt tid og kulturkrets. Kartene var ikke bare bruksorienterte, men kunne også ha sterke innslag av kunstkarakter. De eldste kartene er langt fra korrekte, men viser hvordan mennesker forestilte seg verden i ulike perioder. De første kartene som blir viktige for meg er Jacob Zieglers kart fra 1532 og Olaus Magnus’ kart

¹² Larsen 2002: 163–178

¹³ Dahl 2001

¹⁴ Barnett 2006 URL: <http://www.heatherbarnett.co.uk/maelstrom.htm>

fra 1539. Fra tiden etter finnes det stadig flere kart, som vil bli brukt i mine undersøkelser. De fleste kartene i denne oppgaven er gjengitt i Arne I. Hoems *Norge på gamle kart*¹⁵ eller i William B. Ginsbergs *Maps and mapping of Norway*¹⁶. Til fremskaffelse og gjennomgang av kartmateriale har jeg fått god hjelp av Benedicte Gamborg Briså på kartavdelingen til Nasjonalbiblioteket i Oslo og deres utstilling fra sommeren og høsten 2009; ”Kompassrosen – orientering mot nord”. Min studie falt veldig godt sammen med denne kartutstillingen, som viste seg å være svært relevant for meg. Utstillingen viste nordområdenes historie, slik den fremstilles på ulike kart fra middelalderen og til 2009.

1.3.2 Arkiver og håndskrifter

I forbindelse med 1700-tallets voksende topografiske interesse i Norge ble blant annet Moskstraumen et aktuelt emne for diskusjon. De ulike bidragene til denne diskusjonen blir viktige i min fremstilling. Her var det nordmenn som fattet interesse for strømmen i sine topografiske verker og manuskripter, og jeg skal forsøke å rekonstruere denne debatten. Historisk-topografiske verk inneholder beskrivelser av folks historie, miljø og levekår. Disse hovedkildene finnes i arkivene på Gunnerusbiblioteket i Trondheim og Nasjonalbiblioteket i Oslo. Her ligger håndskrevne manuskripter som inneholder beskrivelser, brev og kart fra 1700-tallet. Kildene i Nasjonalbiblioteket ble tilfeldig kjøpt på en auksjon og var en pakke papirer angående Trondheims stift og især Nordlands og Finnmarks Amter. Manuskriptene ved Gunnerusbiblioteket kan stamme fra Benjamin Dass, rektor ved Trondheim katedralskole. Han ga sitt bibliotek videre til sin arvtager Gerhard Schøning (1722–1780). Schøning var en av initiativtakerne til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (DKNVS), som etter hvert fikk bygd opp sitt eget bibliotek. Dette biblioteket utgjør grunnstammen av Gunnerusbibliotekets samlinger. DKNVS mottok bokgaver, manuskripter og annet skriftlig materiell. Det finnes ikke formelle opplysninger om manuskriptene om Moskstraumen på Gunnerus’ kartotekskort eller i deres kataloger.

Skriftene er upubliserte og skrevet i gotisk språkdrakt. Jeg har selv transkribert dem, før jeg tok dem i bruk. Hele dette materiale har ikke tidligere vært gjenstand for gjennomgang og diskusjon, så noe av originaliteten i mitt arbeid ligger nettopp i dette kildemateriale. Noen av manuskriptene er uten forfattere og årstall. Jeg vil her gjøre et forsøk på å etterspore opphavssituasjonene til forfatterne og deres skrifter. Flere av kildene bygger på hverandre, og inneholder deler som er direkte avskrifter av hva andre har skrevet. Dette gjør at feil, mangler

¹⁵ Hoem 1986

¹⁶ Ginsberg 2009

og gjentagelser forekommer i flere av disse kildene. Det blir dermed en utfordring å kartlegge hvem som bygger på hvem og å sette kildene inn i en kontekst.

1.3.3 Litteratur

Andre hovedkilder i mitt arbeid er blant annet beskrivelser av topografer og sjøfarere fra publiserte kilder, som utgir seg for å være sakprosa. Mot slutten vil jeg dessuten se på hvordan motivene har blitt brukt i fiksjon, blant annet hos Allan Poe og Jules Verne. Det hersker ingen tvil om at alle forfatterne kan ha mye fiksjon i sine fortellinger. Mange av forfatterne hadde aldri opplevd Moskstraumen. Vi vil se at diskurser og tankemønster blir til kulturelle stereotyper som lenge overstyrer empiriske observasjoner. Dermed må all denne litteraturen tolkes ut fra sjanger og den historiske konteksten de ble skrevet i. Vi skal se at i middelalderen og tidlig nytid kan man ikke finne klare sjangerlinjer, og det kan derfor være vanskelig å skille sakprosa fra skjønnlitteratur. Jeg skal se på hvilke forestillinger som fantes om Moskstraumen og dermed blir all denne litteraturen relevant for meg.

Det eksisterer beskrivelser av strømmen utover de som ligger til grunn for denne oppgaven, men mine kilder representerer de viktigste hovedtrekkene i periodene. Så langt jeg har oversikt bygger utelatte kilder på den litteraturen som er benyttet i denne avhandlingen.

1.4 Metode

For å finne svar på hvilke forestillinger som har eksistert om Moskstraumen og hvordan disse forestillingene har forandret seg over tid måtte det gjøres et omfattende felt- og kildearbeid. På grunn av manglende og ufullstendig forskning på temaet ble det viktig, men tidkrevende å kartlegge hvilke oppfatninger som har eksistert om strømmen. Historiker Knut Kjeldstadli vektlegger fire punkter når man skal arbeide med kilder; disse har vært av betydning for min omgang og bruk av kildemateriale. For det første må man finne frem til fullstendige og representative kilder for å kunne belyse problemet. For det andre er det viktig å bestemme opphav og formål med teksten, for å kunne sette den inn i en kontekst. For det tredje må man tolke innhold og se på hva kilden egentlig forteller og til slutt er det nødvendig å vurdere kildens relevans i forhold til problemstillingen.¹⁷ For å samle inn kilder besøkte jeg som antydnet Gunnerusbiblioteket våren 2009 og Nasjonalbiblioteket høsten 2009, hvor altså besøket på sistnevnte falt sammen med kartutstillingen ”Kompassrosen – Orientering mot nord”. Flere kilder ble funnet på Universitetsbiblioteket i Tromsø, eller bestilt fra andre bibliotek og museer. Etter feltarbeidet ble det foretatt en utvelgelse av kildene. Videre gikk

¹⁷ Kjeldstadli 1999: 170

jeg til punkt tre ved å tolke kilden i seg selv. Flere av kildene krevde først en tidkrevende transkribering fra gotisk. Språk, representasjon og sjangertilknytning ble undersøkt og vurdert. Slik kom jeg frem til hvordan Moskstraumen har blitt beskrevet og ved å systematisere kildene kronologisk fant jeg hvilke forestillinger som har eksistert gjennom århundrene. Da jeg startet min analyse hadde jeg alltid punkt fire i bakhodet, og så på kilde for kilde for å søke etter svar på mine relevante problemstillinger.

Kjeldstadlis andre punkt kom til nytte da jeg så på hvem som skrev om Moskstraumen og tegnet den inn på kart. Komparativ metode ble videre brukt for å sammenligne de litterære verkene fra de samme århundrene og århundrene imellom. Komparasjonen ble nødvendig for å få frem kontinuitet og forandring. Ved synkron komparasjon fant jeg ulikheter og likheter i samtiden, mens jeg ved å bruke diakron komparasjon kunne følge den historiske utviklingen av forestillingene. Komparative metoder ble dessuten viktig da jeg tok for meg forskjellene mellom kartografi, reisebeskrivelser, topografi og skjønnlitteratur.

For å finne svar på hvorfor forestillingene endret seg over tid måtte det foretas en kontekstualisering, der jeg så på overordnede idehistoriske tankemønster. Var det forskjell på oppfatningene for de som hadde vært ved strømmen og de som bare hadde hørt om den, de som bodde i Norge og de som bodde i utlandet? Hvilken betydning spilte nærhet og fjernhet i forhold til lokalisering av og forestillinger om fenomenet? Spilte empiri en rolle for de som beskrev Moskstraumen, eller var det tankemønsteret i europeisk kultur som bidro til å holde forestillingene i live? Hvilken rolle spilte den oppblomstrende naturvitenskapen? Det ble altså nødvendig å gjøre en komparasjon mellom endringer innenfor den historiske konteksten om Europa og Norden, og litteratur om Moskstraumen.

Filosofen Harald Grimen har delt kvalitativ forskning inn i tre. Etter kvalitative analyser av tekstene vektlegges også deltakende observasjon og ustrukturert intervju.¹⁸ Sommeren 2009 var jeg på befaring i Lofoten og spesielt Moskenes kommune. Her traff jeg lokale historikere, som fortalte sin historie om Moskstraumen. Jeg besøkte biblioteker og museer og tok en guidet tur ut på strømmen, inkludert en vandring opp i en hule, der lokale myter forteller at det greske monsteret Scylla¹⁹ har bodd. Scylla er også hentet fra den greske forfatteren Homer, som fortalte om det livsfarlige havsvelget Kharybdis utenfor Sicilia, og Scylla som bodde like ved. På vei tilbake fra Refsvikhula ble det satt av tid til å studere

¹⁸ Grimen 2004: 241

¹⁹ Scylla var opprinnelig en havnymfe, men ble forhekset etter et sjalusidrama. Hun fikk seks hoder og 12 føtter og midjen ble til gjøende hundehoder. Kilde: Due 2002: 225

virvlene som ble dannet i passasjen. For meg var det viktig selv å ha opplevd strømmen og sett området jeg jobber med.

1.5 Avklaring

En **forestilling** kan ha flere betydninger, men i min sammenheng betyr forestilling erindringsbilde eller fantasibilde. Jeg drøfter hvordan forfatterne forestilte seg Moskstraumen og her finnes både fakta og fantasi. Dermed betyr forestilling her hvordan forfatterne husker strømmen, ser på den eller tenker seg at den ser ut.

I oppgaven brukes begrepet **havsvelg**, tatt fra Homers tidligere forklarte Charybdis eller fra tidlige teorier om vannets underjordiske kretsløp. I mitt arbeid brukes det om et hull på bunnen av havet utenfor Lofoten. Folk forestilte seg at jordkloden bestod av underjordiske kanaler med et stort hull i jordens sentrum. Dette hullet trengte vann og trakk vannet til seg gjennom kanalene som munnet ut i hull flere steder på havbunnen. Når jorden hadde fått det vannet den trengte, skylte den vannet ut igjen. Dermed kunne mennesker, dyr og gjenstander som ble trukket ned av et havsvelg, bli spyttet ut et annet sted på jorden. Når jordens indre trakk vannet til seg, ble det dannet en malstrøm ned til disse hullene. Dermed blir begrepet malstrøm også svært relevant i min gjennomgang av motivene.

Begrepet **malstrøm** brukes her om én stor virvel som dannes i havet. Ordet malstrøm kommer av verbet å male (hollandsk og tysk: malen) som også kan bety kverne, knuse eller pulverisere. Den oppstår ofte i trange sund med motgående strømmer. Rost er et gammelnorsk ord for virvel og kan gjenspeiles i øygruppen Røst.²⁰ Forestillingene om at Moskstraumen var en malstrøm gjorde at utenlandske forfattere og kartografer gjerne brukte dette navnet om Moskstraumen. Kjært barn har mange navn og Malstrøm skrives inn i litteraturen som Mahlstrom, Maelstrom, Malestrand og lignende. Det ligger litt mystikk om det finnes et svelg på bunnen av malstrømmen, og etter hvert beskrives den alene, uten noe havsvelg. I dag brukes ordet malstrøm om strømmer som danner flere mindre virvler.

Myter kan referere til historiske hendelser i fortiden. De er ofte gamle, fundamentale og felles for en gruppe mennesker. De er stadig verdifulle og spiller en rolle i kulturell eller religiøs meningsdannelse. Stort sett var disse muntlig overlevert og kunne bestå i et forsøk på å forklare oppstandelsen av noe.²¹ I mitt tilfelle brukes myter om forestillinger som er overlevert fra generasjon til generasjon. Det ligger her en mystikk knyttet til grad av sannhetsgehalt. I visse perioder ble forestillingene om Moskstraumen som et havsvelg eller en

²⁰ Gjevik 2009: 118

²¹ Høydalsnes 2003: 127

stor dramatisk malstrøm så vanlige at de etter hvert ble stadfestet og nærmest gjort til verifiserte sannheter både i litteraturen og på kart, før de ble endelig avkreftet og forsvant utover på 17- og 1800-tallet.

Lærd litteratur er også et begrep som krever oppklaring. Lærd litteratur fra middelalderen er ikke det samme som lærd litteratur i 2010; man må se litteratur i lys av den historiske konteksten. Fra middelalderen og tidlig nytid ser man at det faktuelle og det som i dag regnes som mytebelagt glir over i hverandre og gjennomsyrrer hverandre. Å trekke opp klare linjer mellom det mytebelagte og faktisk virkelighet virker som et umulig prosjekt,²² og det er derfor også vanskelig å trekke opp klare sjangerlinjer i denne perioden. Lærd litteratur regnes i denne oppgaven som litteratur som tilstreber en saklig fremstilling og som er skrevet innenfor en intellektuell kulturkrets. Det meste kom i begynnelsen fra Sørvest-Europa, mens vi fra 1600-tallet fikk en lærd litteratur også i Norge.

1.6 Teori

Tekstteori og **litteraturteori** blir viktig for meg i denne fremstillingen; for min analyse, tolkning og vurdering. Jeg skal diskutere måten forestillingene var presenterte på og hvordan de ble formidlet i litteraturen. For å sette teksten inn i et historisk kontekst, har jeg studert tekstene i seg selv, deres representasjon og interpretasjon. Hvordan er teksten bygd opp og hvilke ord og uttrykk brukes for å beskrive Moskstraumen? Hvordan kommuniserer teksten? Kan teksten eller begreper ha flere betydninger? Det blir videre viktig i denne oppgaven å bestemme betydningen av teksten og hvilken funksjon den fikk eller hadde i det århundret den ble skrevet. Forsøk på å skille sakprosa og fiksjon blir også gjort i forhold til hvilken sjanger forestillingene ble presentert i og måten de ble presentert på. Likevel er sjangerkategoriene i middelalderen og i tidlig nytid så åpne, at grensen mellom kategoriene kan være vage, flytende, eller overlappende hverandre.²³ Forskjellen mellom faglitteratur og fiksjonslitteratur er altså ikke alltid så opplagte, og jeg kan derfor kun gjøre forsøk på å avdekke hva som utgjør de kunstneriske elementene i mine kilder, som forsøker å fremstå som realistiske.²⁴ Min hovedoppgave er likevel å forsøke å finne fellestrekk og ulikheter i forestillingene om Moskstraumen, og tradisjon blir dermed viktigere enn sjangertilhørighet; en tradisjon der det faktuelle og det fiksjonsmessige ikke er reflektert. Forestillingene om Moskstraumen kunne være både kunst og eventyr, like godt som frykt eller virkelighet. Jeg vil skille mellom topografi, reisebeskrivelser og kartografi, og se på forskjellene mellom disse. Som en del av

²² Høydalsnes 2003: 142, 144

²³ Lauvstad 2006: 111–112

²⁴ Jensen 2003: 155

tekstteorien blir **intertekstualitet** viktig, det vil si å fremstille teksters forhold til andre, eldre tekster i den samme litterære tradisjon. For å se på hvilke motiver som forandret seg og hvilke som fortsatte, vil jeg sette teksten inn i en større sammenheng. For å vise at man sto i en kunnskapstradisjon ble det i renessansen viktig å bygge på antikke forfattere. I min sammenheng blir det derfor viktig å undersøke nye momenter som dukker opp og å se på årsaken til at oppfatningen av fenomenet gradvis forandret seg.

Virkningshistorie blir et relevant begrep når jeg drøfter hvilken mottagelse og betydning forestillingene om Moskstraumen fikk. Hvor stor påvirkningskraft hadde oppfatningene og hvilke konsekvenser fikk de for blant annet sjøfart og navigasjon? Jeg skal avrunde med å antyde hvordan de gamle forestillingene blir brukt i minnehistorien i dag, og om de har en betydning for identiteten til lokalbefolkningen ytterst i Lofoten.

Min konkrete undersøkelse om Moskstraumen blir på sett og vis en mikrohistorisk variant av den store historien om **kultivering, sivilisering og naturkontroll**. Disse teoriene utgjør et bakteppe for min fremstilling; hvordan oppfatningen av Moskstraumen forandrer seg i takt med den vitenskapelige utviklingen og siviliseringsprosessen. Norden var på 1500-tallet ukjent for det lærde Europa.²⁵ Dermed ble de første forestillingene oppfattet som konkret kunnskap og viten. Renaissanceens fokus på mennesker og natur, samt utviklingen av bedre båter og navigasjonssystem førte til flere ekspedisjoner. Sammen med en voksende handel fra andre halvdel av 1500-tallet, fikk man derfor en økende trafikk langs norskekysten og en stadig økende interesse for Nord-Norge. Som følge av dette ble europeere stadig bedre kjent med områdene i nord og forestillingene om Moskstraumen noe dempet. Vi skal se at nærhet til strømmen betydde en slags naturkontroll, mens fjernhet over lengre tid betydde at forestillingene ble delvis holdt i hevd. Økende lese- og skriveferdigheter førte til at antallet som kunne gi nokså nøyaktige beskrivelser av strømmen steg. Kunnskapen om naturen vokste gjennom århundrene, og havets mysterier ble et forskningsobjekt. Fra at havet hadde vært noe ukjent, grenseløst, stygt og skummelt, begynte disse forestillingene gradvis å endre seg på 1700-tallet. På 1700- og 1800-tallet ble dermed tidligere virkelighetsfjerne oppfatninger av Moskstraumen visket ut til fordel for rasjonelle forklaringer, først i Norge, men senere også i utlandet. Det er grunn til å peke på at det var det intellektuelle miljøet i Norge som ledet an i diskusjonen om strømmen. Fenomenet ble bokstavelig talt naturalisert gjennom naturvitenskapen.

²⁵ Corbin 1994; Larsen 2002

Kapittel 2: Olaus Magnus og havsvelget

I dette kapitlet skal jeg ta for meg Olaus Magnus (1490–1557), som var den første som bragte en detaljert forestilling om Moskstraumen ut til en lærd europeisk krets. Det fantes en tradisjon før Olaus²⁶, men den har vært lite påaktet, og Olaus' beskrivelser har derfor blitt stående som paradigmatisk for den kommende generasjon. Som vi skal se er det først og fremst Olaus og interessen for nordområdene som vakte omtalen av passasjen til live. Hvor disse forestillingene om Moskstraumen opprinnelig stammet fra er det lite fokusert på i kommentarlitteratur. I dette kapitlet skal jeg introdusere Olaus' forestilling om strømmen. Videre vil jeg forsøke å kartlegge hvorfor han skrev som han gjorde og forsøke å nøste opp hvor han fikk forestillingene om fenomenet fra.

2.1 Olaus Magnus

Olaus Magnus var født Olaus Månsson i Linköping i Östergötland i Sverige. Fra 1510 til 1517 studerte han i Tyskland, og reiste deretter tilbake til hjemlandet for å arbeide som kannik i Uppsala. Senere ble han prest i Stockholm og i hjembyen Linköping. I 1518 fikk Olaus et ærefult oppdrag av pavekirken legat i Sverige. Budskapet fra Roma var at han skulle reise nordover for å ivareta den katolske kirkens interesser der; dels for å selge avlatsbrev, dels for å virke mot reformasjonen. Reisen varte omtrent ett år, men ingen vet helt sikkert hvilken rute han fulgte. Han forlot Uppsala til hest i retning nordover. Det antas at han reiste langs Bottenhavet, før han satte kursen vestover mot Norge. Han skal også ha besøkt Norrland og svensk Lappmark. Om Olaus noen gang så Moskstraumen, måtte det ha vært på denne reisen, men det finnes ikke kilder som bekrefter dette. I Norge vet man at han besøkte Jämtland på sommeren i 1518 og at han senere besøkte Trondheim. Der kan han ha vært i samtale med erkebiskop Erik Valkendorf (1465–1522), som bare noen få år tidligere hadde reist til Finnmark.²⁷

Ved årsskiftet 1523/24 dro Olaus til Roma. Sverige hadde revet seg løs fra den nordiske unionen mellom Norge, Sverige og Danmark. Kong Gustav Vasa hadde overtatt som konge og innførte den lutherske lære, på bekostning av katolisismen. Selv om Olaus Magnus aldri skulle se sitt fedreland igjen, ble han i 1544 vigslet som svensk eksilbiskop. I Europa kunne Olaus fortsatt praktisere katolisismen, og fikk samtidig muligheten til å representere Sverige i viktige religiøse møter rundt om i Europa. Blant annet var han med på de viktige

²⁶ Siden det var vanlig å bruke fornavn på den tiden vil jeg i dette kapitlet bruke Olaus, og ikke etternavnet som er vanlig i dag. Det samme gjelder for andre personer nevnt videre i dette kapitlet.

²⁷ Hagen på uit.no URL: <http://ansatte.uit.no/rha003/olaus.htm>, Kjeldstadli 1991: 80

Tridentinske kirkemøtene 1545–47 og 1551–1552, der de planla motreformasjon og kamp mot protestantismen.

2.1.1 Carta Marina

På Olaus' mange reiser møtte han flere personer med stor interesse for geografi, og han holdt kontakten med dem via brevveksling. Han møtte geistlige som Olav Engelbrektsson (cirka 1480–1538) og sin egen bror Johannes Magnus (1488–1544). På nytt kan han også ha møtt Erik Valkendorf. Trolig har alt dette inspirert han til å tegne et kart over Norden, kalt *Carta Marina* eller *Charta Gothica*, utgitt i 1539 i 1500-tallets europeiske kartografiske kraftsentrum, Venezia. Kartet bestod av ni blad, hvor hvert blad var merket med en bokstav. En beskrivelse på åtte sider fulgte med kartet.²⁸ Olaus mente at de ptolemeiske²⁹ kartene ikke viste et korrekt bilde av Norden, og ville korrigere kartografien over Skandinavia.³⁰ Han ville vise hvilke områder som var gått tapt for den katolske kirke. I tillegg ville han introdusere mindre kjente steder som det på denne tiden var økende interesse for. Olaus mente at menneskene i nord levde i et meget spesielt landskap og siterte Jobs bok hvor det stod at gullet kom fra Norden³¹. Naturen var svært rik og overveldende i den arktiske Eden.³² Olaus kan derfor regnes som en tidlig aktør i gøtismen³³.

Likevel er det tegnet inn flere skremmende fenomener på Carta Marina. Moskstraumen er tegnet inn som en enorm malstrøm, med beliggenhet mellom øyene ”Røst”, ”Lofot” og ”Vast”, nord for ”Helgaland”, men sør for ”Andanes”. I midten, eventuelt på bunnen av strømmen, ligger en båt (se illustrasjon 2). Malstrømmen er svært stor i omkrets, og man ser at den går dypt ned i havet. Olaus kan ha snakket med noen som i virkeligheten hadde sett virvler i Moskstraumen, men kartets havsvelg er langt fra virkelighetsnær. Røst er tegnet inn godt nord for Lofoten, i kontrast til dens egentlige sørlige beliggenhet. Olaus har ikke kalt strømmen for Moskstraumen, men var likevel den første som geografisk plasserte den så korrekt som dette. På venstre side av havsvelget står det skrevet HECEST

²⁸ Hoem 1986: 27

²⁹ Kart tegnet etter Claudius Ptolemaus. Forklares nærmere i 2.2.3

³⁰ Ginsberg 2006: 39

³¹ Dette sitatet er tatt fra ”Guds storhet og makt i naturen”. Skyer gjør at det er mørkt på jorden, men vinden kommer og feier dem bort. I min oversettelse står det videre: ”Det kommer et gyllent skjær fra nord”. Det skrives altså ikke om gull, men et lysglimt som oppstår på himmelen. Kilde: Den hellige skrift: Job 37.22, side 578

³² Larsen 2002: 166

³³ Gøtisme er en omfattende europeisk idestrømning. Flere folkegrupper har påstått at de er etterkommere av goterne, som var førende i erobringen av Romerriket. På 1400-tallet oppstod det teorier om at goterne måtte ha kommet fra Sverige. Menneskene i nord levde i et meget spesielt og rikt landskap og dette landskapet gjorde dem hardfør og sterke. Senere ser vi at blant annet Gerhard Schøning påstår at goterne kommer fra Norge. Kilde: Larsen 2002: 165–166

HORRENDA CARIBDIS (dette er den forferdelige Charybdis (senere kalt Kharybdis)). Dette havsvelget flytter Olaus herved fra Middelhavet til Nordsjøen.

Illustrasjon 2: Snitt av Olaus Magnus Carta Marina (1539)

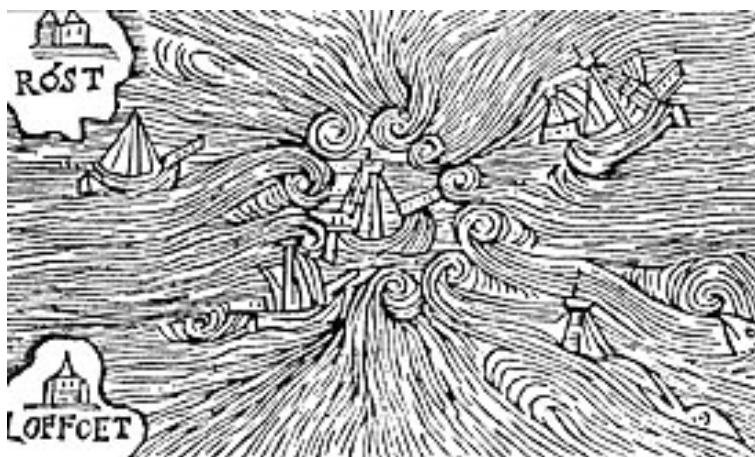
2.1.2 Historia de Gentibus Septentrionalibus

I tillegg til kartet skrev Olaus en serie på 22 bind som han kalte *Historia de Gentibus Septentrionalibus*; Historien om de nordiske folk, som ble første gang utgitt i Roma i 1555. Bøkene beskrev blant annet folkeslag, hverdagsliv, natur og dyr fra Carta Marina. De var på over 800 sider og hadde om lag 770 kapitler. Til hvert kapittel var det bilder i tresnitt som skulle illustrere innholdet kapitlet. Beskrivelsene var hentet fra hans egne reiser, hans kunnskap, andres historier og en del var også avskrift eller tegninger fra tidligere forfattere. I løpet av de neste 100 årene ble verket oversatt fra latin til engelsk, tysk, nederlandsk og italiensk. De fikk stor innflytelse som standardverk for de nordiske folkene, og ble viktig for den nye interessen for "uopdagede" områder. Det var fra før av skrevet lite om Norden. Olaus ville få frem hvor rikt området var både på folk og ressurser, i kontrast til den folketomme forestillingen søreuropeerne hadde om områdene i nord.³⁴ I verket hyller Olaus Magnus tidligere filosofer som hadde skrevet reisebeskrivelser for å utvide menneskenes kunnskap. Han beskriver videre de nordiske landene som ukjente, og mener den daværende

³⁴ Hagen på uit.no: URL: <http://ansatte.uit.no/rha003/olaus.htm>; Knutsen 1993: 44

kunnskapen om Norden er uriktig. Han vil derfor skrive en oversiktlig og lettfattelig beskrivelse om områdene i nord. Spesielt skriver han til dem som har lyst til å besøke de kalde delene av jorden og oppleve Nordens vidunderlige ting.³⁵ Verket kan ansees som å være skrevet i en tidlig historisk-topografisk sjanger.

Moskstraumen er beskrevet i *Andre boken* som Olaus Magnus har kalt: *Om nordens underbara naturföreteelser*. Den starter med fenomener som vi i dag vil tenke på som overnaturlige; brennende vann, mystiske egenskaper i enkelte fjell, åpenbaringer fra druknedes skygger og lignende. I det sjuende kapittel skriver han ”Om hafssvallet eller oceanens ebb och flod”. Her beskriver han Moskstraumen, som han kaller Mostaström. I overskriften kan det se ut til at Olaus tror havsvelget er årsaken til havets tidevannssyklus. Han kan også forsøke å forklare hvordan havsvelget henger sammen med flo og fjære. Foran er det en illustrasjon der en malstrøm er tegnet inn mellom øyene Røst og Loffoet (illustrasjon 3). Igjen ser vi at Røst er avtegnet nord for Loffoet. Her er det også tegnet inn en båt som ligger midt mellom store bølger. Andre båter, fisker og hvaler er på vei å bli dratt inn i strømmen.

Illustrasjon 3: Fra Olaus Magnus Historia om de nordiska folken.

I kapitlet advarer han mot strømmen, forteller hvor den ligger, hvor uforutsigbar den er, hvor farlig den er og at sjøfarere går lange omveier for å unngå den. Han skriver: ”Mellan dem är ett så stort svalg, eller snarere Charybdis, att det plötsligt kringsvaller och i ett ögonblick uppslukar de sjöfarande som oversamt nalkas, i det styrmannen förlorar sin kraft och rådighet.”³⁶ Til tross for at han fremstiller den som uforutsigbar antyder likevel Olaus at strømmen er sterkest når det er flo. Som en advarsel til sjøfarerne skriver Olaus videre at man sjelden finner igjen vrakrester etter båter som har forsvunnet i strømmen. Om restene dukker

³⁵ Magnus 1976: 1–3

³⁶ Magnus 1976: 89

opp igjen er materialet fullstendig avsløpt og skamslått av klippene. Han beskriver hvordan tyskere leier inn svært erfarne styrmenn eller skipperer, som gjennom lang praksis har lært hvordan man kan unngå malstrømmens farer. Om dette betyr at de kan krysse den, eller om de vet hvor den ligger og dermed kan unngå den, er uvisst. Trolig referer Olaus her til hanseatene som var aktive i handelen i nord på denne tiden, og virkelig hadde kontakt med Nord-Norge. Kanskje kan Olaus ha fått informasjon om strømmen fra slike handelsmenn og sjøfarere? Årsaken til at tyskerne ville fremme en slik forestilling, kan ha vært for å skremme andre handelsmenn fra å nærme seg Lofoten. De visste hvilke verdier som var i området og ville hindre konkurranse. Denne forestillingen kan Olaus ha fanget opp da han studerte i Tyskland.

Som et bilde på hvor farlig strømmen er, sammenligner Olaus den med Charybdis og etterpå beskrives den som noe langt farligere enn både denne, Symplegaderne og Malea; alle hentet fra gresk mytologi. Symplegaderne var klipper som kunne klappe sammen om skipene og lå i åpningen til Svartehavet, mens Malea var en av de sørligste halvøyene i Hellas og var beryktet for sitt stadig skiftende og dårlige vær. På Carta Marina har Olaus skrevet inn Charybdis som navn på Moskstraumen. I boken skriver han at den kan sammenlignes med den sicilianske Charybdis, altså visste han at det var forskjell på de to, men mente at Moskstraumen var sterkere.

Olaus hadde mest sannsynlig ikke sett Moskstraumen med egne øyne, men må ha hentet informasjon andre steder. Gjennom sine mange møter i Europa, fikk Olaus god kontakt med folk med interesse for topografi og geografi. Det er tydelig at han har lest gresk mytologi i og med at han sammenligner den med farer i havet fra denne type litteratur. Som jeg skal komme tilbake til kan han ha systematisert forestillingene fra en tidligere nokså uklar tradisjon om malstrømmen i nord. Det var en del av skrivekunsten i renessansen å vise at man hadde god innsikt i antikken. Olaus har basert, og i noen tilfeller kopiert, flere antikke forfattere og middelalderforfattere. Han mestret både latin og de nordiske språkene, og kunne derfor ha lest seg til mye informasjon om Norden og hentet forestillinger derifra. Flere av illustrasjonene på Carta Marina og tresnittene i Olaus' verk har også vist seg og være kopiert fra andre.³⁷ De utsmykkede bokstavene og noen av tresnittene var allerede brukt i Johannes Magnus' bok *Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus* (Historien om alle gøte- og sveakonger) fra 1554. Det er også påvist at illustrasjoner fra blant andre Hortus, Dyalogus, Holbeins gamle testament og Orlando Furioso er brukt av Olaus Magnus. Likevel laget Olaus sannsynligvis de fleste skissene selv, men lot sin italienske gravør fullføre illustrasjonene.³⁸

³⁷ Foote 1996: xliii

³⁸ Foote 1996: xliii

2.2 Tradisjon før Olaus Magnus

2.2.1 Vitenskap og renessanse

For å forstå forestillingen om Moskstraumen er det viktig å være klar over hvordan man på 1500-tallet oppfattet verden. I den kristelige verden var det i middelalderen vanlig å forestille seg universet som kuleformet, der alt bestod av de fire elementene; jord, luft, ild og vann. Utenfor jorden befant stjernehimmelen seg, med blant annet solen og månen. Utenfor den igjen befant fiksstjernehimmelen seg, der ingenting bevegde seg. Tidens mentalitet og verdensbilde var i en fase der det skjedde mye; man kan hevde at verdensbildet var i oppløsning, det var i alle fall i endring. Rennsansens idestrømninger slo igjennom i Italia på 1300- og 1400-tallet og spredte seg derifra til resten av Europa. Da tyrkerne erobret Bysants i 1453 kom det flyktninger til Sørvest-Europa, blant annet utdannede menn med kunnskap om antikkens kunst og kultur. Rennsansen markerte et brudd med middelalderens livssyn og tradisjon. Det kom en gjenfødt interesse for antikken i både i vitenskap, kunst og kultur.

Renessansen og humanismen betydde fornyet interesse for mennesket og naturen. Økende handelsvirksomhet førte til en begynnende kapitalistisk pengeøkonomi, som åpnet for flere muligheter til å reise ut og oppdage nye mennesker og ny natur. Vitenskapelig forskning fikk en oppblomstring. Det dukket stadig opp nye viktige hjelpemidler, som for eksempel et kompass som tok båter lengre og tryggere frem. Ekspedisjoner og oppdagelsesreiser ble gjort over hele verden, og gjorde verden større. Ekspedisjoner til Norden, ut i Atlanterhavet og ned til Afrika ble sendt ut fra Genova, Portugal og andre steder i Vest-Europa. Det gikk tregt å erkjenne at de nye oppdagelsene brøt med det eksisterende verdensbilde, og man forsøkte til å begynne med å innarbeide de nye oppdagelsene i det allerede eksisterende verdensbildet.³⁹ Boktrykkerkunsten satte fart på utbredelsen av kunnskap om kartografi. Antall kart økte fra noen tusen til flere millioner fra år 1400 til 1600.⁴⁰ De ble tegnet for flere formål; blant annet for å finne frem til handelssteder, for å vite hvor man kunne få kjøpt hva, for administrative formål, eller hos Olaus som ville vise hva som var gått tapt for katolisismen og introdusere mennesker, natur og dyr fra Norden. Olaus ville vise sin kunnskap om den nordiske periferien og på den måten innlemme Norden i renessansens karttradisjon. Han kunne kartlegge det ukjente, Terra incognita, eller Ulitma Thule, også kalt Europas Vest-India. Som en tidlig aktør i gøtismen ville han vise Europa hvilke verdier som fantes i nord.

Renessansens humanister studerte det menneskelige, de frie kunster, klassiske språk, retorikk, dialektikk, historie, moralfilosofi, kultur- og dannelsesprogram, gamle tekster, og

³⁹ Jensen 2009: 76

⁴⁰ Woodward 2007: 11

beskjeftiget seg med ”naturens store bok”. Alt var skapt av Gud og det fantes en sammenheng mellom mennesker og naturen. Tegn i naturen var til for menneskene å tolke. Disse kunne påvirke mennesket, for menneskene sto i forbindelse med både dyr, himmel og stjerner. Det fantes tegn både på himmelen, jorden og i havet som kunne få stor betydning.⁴¹ Naturen kunne sees på som en lærer for menneskene. Dermed var det kanskje viktig å få med monstre, merkelige fisker og malstrømmer på kart og i bøker. Universet var fullt av krefter og ånder. Olaus skilte ikke mellom det naturlige og det overnaturlige, mellom menneske og natur eller mellom natur og vitenskap. Verden var ikke strengt oppdelt og kategorisert.⁴² Derimot skiltes det mellom den kulturelle verden, kosmos (orden), og naturen, det ukjente, som ofte ble sett på som kaos. Verden hadde vært bare kaos før gudene grep inn og skapte orden.⁴³

Havet var restene av kaoset og ble sett på som frastøtene og stygt, noe som blant annet grunnet i Bibelen; Det hadde ikke fantes sjø i Edens Hage.⁴⁴ Gud hadde brukt vann til å straffe mennesker ved syndefloden. Det hadde heller ikke grenser og ble derfor sammenlignet med noe fryktelig og kaotisk. Siden Norden var ukjent ble også nordisk natur og klima sett på som usivilisert, stygt, skummelt og farlig.⁴⁵ Det var kontinuerlig mørkt her, og landet var begravd under snø og is. Her var det tåke, snøstormer og havstormer. Det var også et tilholdssted for demoner og djevler, som kunne trylle frem store virvelvinder.

Likevel mente Olaus at kampen mot elementene og føden gjorde befolkningen i nord barske, krigerske og sedelige.⁴⁶ Norden var fjernt både kulturelt og romlig for det lærde Europa. Det var dette Olaus ville endre, men han hadde ikke vært overalt og havet var ukjent, stygt og skummelt også for Olaus. Han trodde både på sjømonstre og farlige krefter, og gjorde plass til både undre og monstre i sine verker. Det var ikke uvanlig at myter utgjorde essensen i realitet og vitenskap. Vestlige middelalderforfattere skilte ikke klart mellom vitenskapelig eller didaktisk litteratur og fiksjon. Under og myter var fast standard i leksikoner og oppslagsverk, som utgjorde standardverker for vestlig kunnskap.⁴⁷

2.2.2 Vannets kretsløp

Teorien om et kretsløp gjennom jorden er svært sentralt når man forsøker å forstå hvordan Olaus Magnus kunne ha tenkt at Moskstraumen fungerte. I år 1664 skrev den tyske jesuitten

⁴¹ Gilje og Rasmussen 2002: 83 og 201-211

⁴² Kjeldstadli 1991: 76-77

⁴³ Gilje og Rasmussen 2002: 203 – 206 og Bagge 2001: 34–35, 164–167 og 175–179

⁴⁴ Fulsås 2003: 28

⁴⁵ Hagen 2008: 140

⁴⁶ Larsen 2001: 67, Kjeldstadli 1991: 79–80

⁴⁷ Le Goff 1980: 192, 193

Athanasius Kircher om jordens vannsystem i en bok kalt *Mundus subterraneus*.⁴⁸ Denne tankegangen hadde eksistert tidligere, men det var først i 1664 at denne kunnskapen fikk sin endelige skriftlige utforming. Kirchers verk ble et grunnleggende verk for den gamle skolens hydrologi nesten hele det påfølgende århundret. Fra antikken og helt til slutten av 1600-tallet var de fleste vitenskapsmenn enige om at vannet tok den underjordiske veien. Aristoteles mente at kildevannet oppsto i store underjordiske grotter, der jordelementets kulde forvandlet det varme og fuktige luftelementet til det kalde og fuktige vannelementet. Platons ide var at vannet strømmet fra havet til en stor underjordisk grotte, Tartaros, og derifra videre til kildene. Under hellenismen trodde man fortsatt at vannet strømmet direkte til kildene gjennom blodårelignede kanaler under jorda. Etter hvert ble den rådende teorien at vannet kunne stige opp til overflaten som resultat av for eksempel himmellegemenes tiltrekningskraft. En annen teori var at jordens indre var fylt med ild som gjorde at vannet fordampet opp til overflaten. Blant annet Leonardo Da Vinci (1452–1519) og Rene Descartes (1596–1650), som var naturfilosofiens ledende autoritet, støttet den sistnevnte teorien.⁴⁹

Kircher så for seg at jordens kjerne var fylt med vann (se vedlegg side 118). Gjennom kanaler fra havets bunn rant vannet ned til dette rommet. Havsvelget utenfor Lofoten mente han kunne være åpningen til en slik kanal. Vannet ble så løftet opp til fjellene via mekanisk trykk eller gjennom fordamping, for så igjen å renne ned til havet i bekker og elver. Kanalene førte ikke bare med seg vann, men også fisker og fartøy. I følge Kircher mente folk at båter som var forsvunnet i Malstrømmen utenfor Norges kyst var funnet igjen i Bottenviken eller i Kvitsjøen. Olaus skriver aldri noe om underjordiske ganger og at båtene har kommet igjen i Bottenviken. Men i og med at han kaller strømmen et svelg, så kan man tenke seg til at Olaus hadde vage forestillinger om et kretsløp som gikk gjennom jorden. Malstrømmen kunne være en del av kretsløpet og dermed et område hvor jorden trakk vannet til seg. Altså var den ekstra farlig, siden fartøy, mennesker, gjenstander og dyr kunne bli trukket inn under jorden. Legg merke til at spiralene på bildet er svært lik Olaus' forestilling om Moskstraumen.

2.2.3 Kartografi før Olaus Magnus

Olaus kan også ha hentet forestillingen om et havsvelg fra eldre kart. I middelalderen hadde det i Vest-Europa vært vanlig med kart som enkle, sirkelformede diagrammer, der landområdene var omsluttet av vann. Disse kartene kalles *Mappa Mundi*. Hensikten med disse kartene var å vise Guds skaperverk og Jerusalem lå som oftest i midten. Paradiset var tegnet

⁴⁸ Frängsmyr 2000: 141–142

⁴⁹ Gottschalk 2000: 2–4 URL:

http://www.uio.no/studier/emner/matnat/geofag/HYD2010/v06/kompendium_hyd1/hydrologiens_historie.pdf

inn øverst på kartet. I og med at solen står opp i øst var det vanlig å tegne øst øverst på kartet. Eksempler på slike kart er Henry fra Mainz' verdenskart fra ca år 1110⁵⁰ og Herefordkartet fra ca år 1300.⁵¹ Her smelter historiske og mytologiske begivenheter sammen, og bilder av fantastiske dyr og fugler med underlige gjøremål vitner om middelalderens naturoppfatning. Det kjente ligger i midten og jo lenger ut man kommer, jo flere merkelige skapninger og fenomener forekommer. Norden ble et offer for dette, i og med at området stadig ble inntegnet ytterst på kartet. På begge kartene er både Kharybdis og Scylla tegnet inn mellom Sicilia og Italia. Olaus' havsvelg utenfor Lofoten har store likhetstrekk med Kharybdis både på Henrys kart og på Herefordkartet. Olaus er den første man vet om som brukte virvelsymbolet i Lofoten, et symbol som tidligere kun hadde vært brukt for å markere malstrømmen ved Sicilia.

Med flyktningstrømmen fra Bysants i 1453 kom det skrifter som inntil da hadde vært oppbevart i bysantinske klostre. Blant annet var det flere avskrifter av Claudius Ptolemaeus' verk, *Geografike hyfegesis*, fra det andre århundre.⁵² Han bygget videre på tidligere kartografisk forskning, men var også nyskapende med inntegning av breddegrader og lengdegrader. Verket oppga posisjoner for rundt 8000 stedsnavn innenfor et gradnett på 67 grader nordlig bredde og 15 grader sørlig bredde fra Kanariøyene i vest til India i øst. På 1400-tallet ble det utarbeidet flere ptolemaeusutgaver og slike fulgte på løpende bånd utover på 1500-tallet. Den tyske kartografen og munken Nicolaus Germanus (1420–1490) var en av dem som utarbeidet kart i ptolemaeusstil. I sitt verk *Ulm Ptolemaeus* fra 1482⁵³ dekker han områder som opprinnelig ikke var dekket av Claudius Ptolemaeus. Her er Norge tatt med, men er orientert øst-vest. Norge hadde forekommet på noen få tidligere kart, i forskjellig form, retning og perspektiv, blant annet som Noreya (herefordkartet), Thule eller Scandia. De ble tegnet inn som øyer i utkanten av den kjente verden ved havets kant.⁵⁴ Etter gjenoppdagelsen av Ptolemaeus gikk man i Europa over til å orientere kartene mot nord, altså ha nord øverst.

Selv om begynnelsen til de moderne kartene oppstod i renessansen var det en viss treghet i forandringene. På kartene som ble tegnet etter gjenoppdagelsen av Ptolemaeus var fortsatt mye av informasjonen, og til dels noe av presentasjonsmåten hentet fra middelalderens hjulkart. Blant annet ble paradiset som på tidligere kart var tegnet i øst, øverst

⁵⁰ Cartographie Images. URL: <http://www.henry-davis.com/MAPS/EMwebpages/215.html>

⁵¹ Utstilling – ”Kompassrosen – Orientering mot nord”. Utstillingsguiden 2009: 9

⁵² Hoem 1986: 15-16 og 21-22

⁵³ Verket (og nordenkartet i det) omtales oftest bare som *Ulm Ptolemaeus* eller som *Ulm 1482*. *Ulm* er etter byen det ble utgitt i.

⁵⁴ Ginsberg 2006: 1, Jensen 2009: 76

på kartet, fortsatt tegnet inn øverst på kartet, og ble dermed til Nordpolen. Dette kan sees i at det var fire elver som rant i paradis, som nå ble til elver på Nordpolen. Også spesielle skapninger, monstre og andre fenomener forekom på nyere kart, blant annet hos Olaus. Man kan klart se at Olaus hentet flere av fenomenene fra gamle kart, men han har altså brukt forestillingen om Kharybdis i Middelhavet, i Lofoten. De som tegnet kart over Norden hadde som oftest ikke vært der, men hentet informasjon fra andre kart og fortellinger. Til slutt fantes det kanskje noen faste ting som måtte være med når man beskrev Norden, og ett av de fenomenene kan ha vært Moskstraumen.

Den første som skrev inn Moskstraumen på et kart var trolig bayeren Jacob Ziegler (ca. 1470–1549). Han tegnet et kart over Norden til sin bok *Palestina*.⁵⁵ Verket, fra år 1532 eller noe før, er håndskrevet og er trolig et manuskript til hans bokutgivelse i 1532 og 1536. Boken omhandlet Bibelens land og inneholdt åtte kart, blant annet ett over Norden.⁵⁶ Norge er her for første gang tegnet inn nord - sør orientert. Litt sør for ”Malanger” (Malangen) og godt nord for ”Nidrosia” (Trondheim) har Ziegler tegnet inn tre navnløse øyer. I midten av disse øyene står det skrevet ”Mvsko strom”, som ligner på Moskestrøm, altså Moskstraumen. Den er ikke tegnet inn mellom disse øyene, som kan minne om Lofoten, men navnet står altså skrevet (se vedlegg side 118). Navnet var der, men ingen avskrekkende virvelstrøm. Det er lite sannsynlig at Ziegler har besøkt Nord-Norge. Trolig har han tilhørt det samme nettverket som Olaus utvekslet geografisk informasjon med.

Da Olaus’ kart kom ut i 1539, ble det dette verket som satte standard for kart over Norden. Her fantes det flere detaljer enn på Zieglers kart og også flere advarsler for nye sjøfarere. Carta Marina ga et mer detaljert bilde av Norden enn noe annet tidligere kart. Likevel skrev han ikke inn Moskstraumen som navn på virvelen, men kaller den Charybdis. Olaus var altså ikke den første som satte fenomenet på kartet. Han hadde jobbet med sitt kart siden slutten av 1520-tallet og det er dermed vanskelig å anslå hvem som var kilden til hvem. Olaus hadde mer kunnskap om Norden, og det er dermed naturlig å tro at Olaus var Zieglers kilde. Likevel tegnet Ziegler aldri Moskstraumen inn som noe avskrekkende på sitt kart. Men han hadde heller ikke andre under eller mirakler med på sitt svært nøytrale stedskart. Olaus på sin side kaller ikke den Moskstraumen, før i sin bok fra 1555. Dermed kan det se ut til at Olaus har fått navet fra Zieglers kart. Det interessante er at da Jacob Zieglers trykte bok kom ut i 1532 og 1536, hadde han endret på nordenskartet og hadde blant annet fjernet

⁵⁵ Ehrensvärd 2006: 48 – 51, Briså 2009: 57

⁵⁶ Mæhlum om Ziegler i Store norske leksikon URL: http://www.snl.no/Jacob_Ziegler

Moskstraumen. Likevel er det siste kartet mer detaljert og har flere stedsnavn i Nord-Norge. Årsaken til at navnet er fjernet er ukjent.

2.2.4 Gammelgreske og norrøne forestillinger

Merkelig nok er Moskstraumen ikke omtalt i norske sagaer. Heller ikke Ottar fra Hålogaland rapporterer noe om malstrømmen. Mytene om strømmen kan dermed ikke ha nådd Island eller Norge på den tiden. Fritjof Nansen (1861–1930) diskuterer i sin bok *Nord i tåkeheimen* fra 1911 hvordan forestillingene om en malstrøm i nord kunne ha oppstått. Han mener at grunnen til at havets navle tenkes i nord bygger på rykter; dels på Pentlandsfjorden, mellom Skottland og Orknøyene, dels på Moskstraumen og dels på Saltstrømmen sør for Bodø.⁵⁷ De gamle fortellingene som jeg nå skal ta for meg nevner aldri navnet på Moskstraumen og det er dermed noe usikkert om det er snakk om akkurat denne.

Nansen skriver at forestillingene kan bygge på gammelgreske forestillinger om det ytterste svelg, de trodde at man var kommet til jordens ytterste punkt. Dette gjenspeiler seg på middelalderkart da Norden lå langt ute ved kanten av verden. Nansen nevner Ginnungagap som i skapelsesberetningen til den norrøne mytologien var et bunnløst svelg. Dette lå mellom Nivlheim, der det var svært kaldt, og Muspelheim, der det var svært varmt.⁵⁸ Et nordisk sagn om verdensbrønnen Hvergelmer kan også være en del av opphavet til disse forestillingene. Denne dannet flo og fjære ved at strømmer av vann rant opp og ned gjennom de underjordiske gangene. En grotte på havets bunn dannet malstrømmen når vannet styrtet ned i kvernøyet. Dette gjenspeiler seg i Kirchers verk om vannets kretsløp. I og med at Olaus kan ha basert mange av sine beskrivelser på andre, kan man heller ikke se bort i fra at forestillingen om havsvelget er kommet fra andre forfattere og tidligere forestillinger. Som tidstypisk representant for renessansen brukte Olaus gammelgreske forestillinger i sin egen fremstilling.

2.2.5 Pytheas

På reiselivssidene til Lofoten på internett står det flere steder at den greske geografen Pytheas fra Marseilles (levde cirka 330 f.kr) var den første som omtalte Moskstraumen.⁵⁹ Også fylkeskommunen og fylkesbiblioteket skriver uten å diskutere dette noe videre, at Pytheas beskrev fenomenet for over 2000 år siden.⁶⁰ Mange har forsøkt å finne frem til hvilke land Pytheas besøkte på sin ferd til Norden omtrent 300 år før Kristus. Hans egen historie har aldri

⁵⁷ Nansen 1988: 122,123

⁵⁸ Redaksjonen om Ginnungagap i Store norske leksikon: <http://www.snl.no/Ginnungagap>

⁵⁹ Lofoten info. URL: <http://www.lofoten-info.no/>; X-Lofoten. URL: <http://www.x-lofoten.com/sagn.html#mosk>

⁶⁰ Nordlands fylkesbibliotek. URL: <http://www.nordland.fylkesbibl.no/Italia/historisk.htm>; Nordland fylkeskommune. URL: <http://www.nfk.no/kunde/filer/f9b45945-58ce-44c3-9d0f-5f92c13f0a6d.pdf>

blitt funnet, men flere antikke forfattere har referert til Pytheas i sine skrifter. Hvor reisen gikk, er svært omdiskutert. Pytheas skal ha skrevet at øya Thule lå seks dagers seilas fra Britannia. Fortellingen sier at menneskene i Thule var svært gode båtbyggere og at det var mange fiskebåter der.⁶¹ Han skal også ha kommentert at solen her var oppe hele døgnet en kort tid på sommeren.⁶² Denne informasjonen har fått folk til å spekulere i om Pytheas var i Norge og om han dermed kan ha vært i Nord-Norge. Dette trenger nødvendigvis ikke å være Lofoten. Å begi seg ut på en definisjon av Thule viser seg å være svært vanskelig. Dønna og Træna er nevnt flere steder som kandidater for Thule, mens den tyske professoren Dieter Lelgemann ved Det tekniske universitetet i Berlin mener at Thule refererer til Smøla på Nordmøre⁶³. Den britiske arkeologen Christopher Hawkes er i sine notater helt klar på at Thule må være Island.⁶⁴ Det er også vanskelig å finne noe som minner om Moskstraumen i fortellingen om Pytheas. Det snakkes mye om dårlig vær, og fortelles om islagt hav og sørpe. Pytheas skal ha beskrevet en *luftlunge*, og det kan være denne de forbinder med Moskstraumen.⁶⁵ Ordet i seg selv kan minne om havsvelget, men i fortellingen skrives det videre at det var en blanding av land og vann. Dette kan like gjerne være sørpe eller overflateis. Det finnes verken forskning eller vitenskapelige beviser på at Pytheas har vært i Lofoten eller at han har sett fenomenet. Det er altså lite belegg for å hevde at Pytheas var ved Moskstraumen, og ikke mye tyder på at Olaus Magnus har hentet forestillingen om strømmen herifra.

2.2.6 Paulus Diaconus

Tyskeren Paulus Warnefridi eller Paulus Diaconus (ca.725–795?) er den tidligste av de forfatterne jeg skal ta for meg i denne oppgaven, som kan ha beskrevet Moskstraumen. Han skrev i det sjuende århundre om en malstrøm i nord. Paulus var en langobardisk historieskriver som levde som munk i Monte Cassino i Italia.⁶⁶ Fra år 782 til 786 var han i Karl den Stores hoff. Han skrev dikt og religiøse tekster og er også forfatteren av *Langobardenes historie*, som er en av middelalderens mest leste tekster. Paulus beskrev fenomenet som et dypt havsvelg som to ganger om dagen slukte vannet til seg, for så å spy det ut igjen.⁶⁷ Det interessante her er at Kharybdis hos Homer slukte vannet til seg tre ganger i døgnet. Dermed kan kunnskap om flo og fjære ha forandret forestillingen om havsvelget. Men

⁶¹ Henrikson 1985: 86

⁶² Cunliffe 2002: 117–118, 125–126

⁶³ Todal 2009 i Dag og tid: URL: www.dagogtid.no/nyhet.cfm?nyhetid=1456

⁶⁴ Hawkes: 1975: 30, 35

⁶⁵ Cunliffe 2002: 128

⁶⁶ Imsen om Paulus Diaconus i Det store norske leksikon: http://www.sn1.no/Paulus_Diaconus

⁶⁷ Universitetsbibliotekets hjemmeside: <http://www.ub.uit.no/northernlights/eng/maelstrom.htm>

det trenger ikke være sammenheng mellom disse to verkene. Nansen mener at dette er et sagn som også finnes hos en som het Gregor av Tours som har det fra Lilleasien, hvor det har oppstått i det 3. århundret.⁶⁸ Han skriver at sagnet var vanlig i Tyskland (Germania) og at man finner det igjen i senere fortellinger fra Grønlands kyst. Når Nansen skal gjenfortelle beskrivelsene, skriver han at det er lyst hele døgnet om sommeren og at solen ikke titter frem om vinteren. Videre skriver han at ”ved hulen mot vest, hvor verdenshavet strækker sig uten grænse, der er hint meget dype vandenens svelg, som vi med sedvanlige navn kalder havets navle”. Her kan vi se de gammelgreske forestillingene om havets navle der verdenshavet strekker seg uten grenser. Denne hulen som han referer til kan være Refsvikhula som er en stor grotte som ligger på yttersiden (vestsiden) av Lofotodden. Likevel har Paulus ingen konkrete beskrivelser av hvor havsvelget befinner seg og Nansen konkluderer med at Paulus blander sammen steder: ”Paulus’s omtale av havsvelg ikke bare i nord, og ved Hebriderne, men også mellom Britannien og Spanien, og ved Messina tyder ikke på at sagnet hos ham skulde stamme bare nordfra.”⁶⁹ Dermed er det ikke sikkert at det er snakk om Moskstraumen, men forestillingen om et havsvelg i nord kan nok stamme herifra.

2.2.7 Adam av Bremen

Svelget blir utelukkende mer nordisk med Adam av Bremen. Nansen nevner Adam av Bremen (ca 1040–1085) som potensielt forbilde for Olaus Magnus. Adam av Bremen skrev cirka i år 1075 verket *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, som var en tysk krønike som inneholdt både historie og geografi fra de nordiske landene. Kildene er uklare både på hvor Adam av Bremen kom i fra og hans fødselsår. Han kom til Bremen omtrent år 1065, der han ble magister og scholasticus ved domkirkens skole. Det finnes ingen kilder på at Adam har besøkt Norge, men det antas at han har fått stoff til sin bok fra domkirkens misjonærer rundt om i Skandinavia. Adam hadde også et opphold hos den danske kong Svein Estridsson kort tid før han skrev boken.⁷⁰ Adam skriver om et svelg, men beskriver ikke i detalj hvor det ligger. I kapittel 39 skriver han at kong Svein Estridsson har fortalt han om Vinland og forteller at på andre siden av denne øy, finnes det bare hardfrosset hav. Adam skriver at Norges fyrste, Harald, akkurat hadde vært der:

⁶⁸ Nansen 1988: 119–122

⁶⁹ Nansen 1988: 121–122

⁷⁰ Knutsen 1993: 16

Da han uforsket de nordlige deler av Verdenshavet med sine skip, forsvant til slutt verdens ytterste grenser i tett tåke foran øynene på ham. Da måtte han snu, og det var med nød og neppe han velberget unngikk avgrunnens 'gapende svelg'.⁷¹

I en fotnote til dette avsnittet står det at også en fremtredende kartusianermunk har fortalt det samme, og at det gapende svelget kalles Ginnungagap, noe som er notert i et håndskrift. Altså kan dette tyde på at folk, slik som Fritjof Nansen antydte, tok i bruk gamle forestillinger da de så for seg malstrømmen i nord. I kapittel 40 beskriver Adam havsvelget på nytt. Han skriver at forskere ville finne ut om det virkelig ikke fantes noe land nord for Norge. Reiseruten gikk fra Frisland⁷² til Island, og derifra opp mot Nordpolen. På reisen kom de plutselig inn i noe han kaller avgrunnens bunnløse svelg, det dype kaos. Heldigvis var det like før svelget spydde vannet ut igjen og mannskapet ble dermed reddet. Her kan man se at de forbandt det ukjente og farlige med kaos. Adam forklarer svelget med tidevannet. Han skriver "Alle havets ebbende strømmer svelges ned der, så sies det, når man ser havet synke. Og så spys de ut igjen, dette kalles flo."⁷³ Han sier videre at dette er noe som skjer to ganger i døgnet. Adam av Bremen kunne her vise sin kunnskap om flo og fjære som forandret forestillingen om Kharybdis, som tre ganger om dagen slukte vannet til seg. Eventuelt har Adam aldri hørt om Odysseen og basert sine forestillinger på andre myter. Om Olaus trodde at havsvelget var årsaken til flo og fjære, kan han helt klart ha hentet denne forestillingen her fra. Olaus fremstilte strømmen som Kharybdis, altså noe mer uforutsigbart enn tidevann, til tross for at han skrev at fenomenet ble påvirket av ebbe og flod, som i virkeligheten er konstant.

Mannskapet i Adam av Bremens fortelling reddet seg i land på en bebodd øy. I og med at denne havstrømmen beskrives i nærheten av Island, kan det se ut til at det ikke er snakk om Moskstraumen. Men geografikunnskapene på denne tiden var ikke nøyaktige og Adam beskrev dette basert på historier han fikk høre. Han hadde ikke vært der selv, og Norden var som sagt et relativt ukjent område. Axel Anthon Bjørnebo skriver at beskrivelsene av malstrømmen er nesten ordrett tatt fra Paulus Diaconus,⁷⁴ men Adam beskrev bare én malstrøm i motsetning til Paulus. Måten Adams svelg oppførte seg på, har igjen mange likheter med Olaus' beskrivelser av naturfenomenet. Olaus har ikke tegnet inn et havsvelg i nærheten av Island på sitt *Carta Marina*. Likevel tyder det på at han har lest Adams beskrivelse av Norden før han tegnet kartet og skrev sitt eget verk. Begge bruker uttrykk som

⁷¹ Adam av Bremen i Danielsen, Frihagen og Ingstad: 218

⁷² En øy som var inkludert på mange kart i senmiddelalderen, men som i realiteten ikke eksisterte.

⁷³ Adam av Bremen i Danielsen, Frihagen og Ingstad: 219

⁷⁴ Bjørnebo 1909: 239

svelg, spy, ebbe og flod. Olaus skriver at skipsrester sjeldent dukker opp etter skip som har blitt utsatt for fenomenet og dette kan stamme fra Adams bilde av strømmen som ”avgrunnens bunnløse svelg”.

2.2.8 Historia Norvegiae

Den neste beskrivelsen som kan ha påvirket Olaus er *Historia Norvegiae*. *Historia de antiquitate regum Norvagiensium. Profectio Danorum in Hierosierosolymam* eller *Norges Historie*. Innledningen forteller oss at dette er ett av tre lærde verk skrevet på latin i norrøn middelalder.⁷⁵ Forfatteren er ukjent. Den eneste bevarte håndskriften av fortellingen ble funnet i Skottland av P. A. Munch i 1849. Verket går ofte under navnet *Den skotske historien*, men den stammer fra Orknøyene. Verket ble utgitt i trykkform av Munch i 1850. Tidfestningen er omdiskutert. Halvdan Koht har tidfestet fortellingen til mellom 1158 og 1195, siden det i beskrivelsene sies at Orknøyene er delt mellom to riker, som begge skatter til de norske kongene. Flere andre har sluttet seg til år innenfor dette.

Historia Norvegiae gir en beskrivelse av Norge før den begir seg ut på Norges historie. Forfatteren ser ut til å være godt informert om Norge. I forhold til Adam av Bremens fortelling, som viser seg og være nokså flytende i sine beskrivelser av Norge, får nordmenn og samer relativt stor oppmerksomhet i *Historia Norvegiae*, og karakteristikkene er stort sett korrekte. Sannsynligvis har forfatteren besøkt Norge og han kan være nordmann. Fortellingen er, i forhold til Olaus' verk, relativt generell hva geografien i Nord-Norge angår. Det skrives at Hålogaland danner den nordlige grensen for landet ved Vegestav, som grenser mot Bjarmland. Det skrives videre at:

Her er den dype Nordviken med Charybdis og Scylla og strømhvirvler som ingen slipper levende ut av. Her er det også isdekkede fjell; de kaster ut i havet veldige isberg som vokser lag på lag når havet spyr bølgene mot dem(...).⁷⁶

Forfatteren beskriver her et havsvelg i nord på grensen mellom Hålogaland og Bjarmland. Med dagens geografikunnskaper skulle man tro at området med svelget i *Historica Norvegica* lå lengre nord og øst enn Moskstraumen. Likevel må man ta i betraktning at geografikunnskapene sjeldent var nøyaktige. Astrid Salvesen skriver at de gamle mente at når man dro østover fra Finnmark, strakte landet seg i en bue nord - vestover inntil det endte ved

⁷⁵ Salvesen 1969: 9–10

⁷⁶ Salvesen 1969: 20

sørspissen av Grønland. Denne dype "fjorden" ble kalt Nordviken.⁷⁷ Dette var en forestilling om Nordområdene som en bukt langt østover med fastlandsforbindelse fra Finnmark til Grønland. Denne forestillingen var noe omstridt, men kjent blant kartografer og geografer, og holdt seg til langt utover på 1600-tallet.

Historica Norvegica inneholder de samme uttrykkene som i Paulus Diaconus' og Adam av Bremens forestillinger, med havsvelg og metaforen spy. Disse momentene tyder på at Olaus kan ha hatt en viss kjennskap til disse beskrivelsene. Fortellingene sier at det finnes mange forskjellige farlige hvaler og andre udyr utenfor norskekysten. Lignende finnes også på Olaus' *Carta Marina*. I utdraget ovenfor ser vi at forfatteren sammenligner malstrømmen med Kharybdis slik som Olaus. Det virker naturlig at Olaus hentet forestillingen om Moskstraumen som Kharybdis fra dette verket, for så å ta tegningen av Kharybdis fra eldre kart. Olaus så for seg at malstrømmen eller havsvelget måtte ligne på det kjente i Middelhavet. Det fantes et havsvelg i nord, men Olaus var den første som tegnet den farlige malstrømmen som en spiral inn på kartet. Han gikk også lengre enn andre i å gi en noenlunde klar geografisk beskrivelse. Dette kan det tyde på at han har fått opplysninger også andre steder.

Et annet kildekritisk problem er at man kan spørre seg om hvor mange som har lest *Historica Norvegica* før Munch publiserte den i 1850? Man vet ingenting om andre eksemplarer, og man vet heller ikke akkurat når fortellingen ble skrevet. Hvor kunne i så fall Olaus Magnus ha hørt dette? Kopier har kanskje sirkulert, men historien kan umulig ha vært så kjent. Om noen hadde lest eller hørt om havsvelget i nord, så ble det kanskje snart en skrekkehistorie av det. Historier spredte seg og kanskje spesielt blant sjøfolk. Den franske middelalderhistorikeren Jacques Le Goff diskuterer i sin bok *Time, Work, and Culture in the Middle Ages* hvorfor det indiske hav var så mytebelagt av vesten i middelalderen og renessansen. Han skriver:

Medival men did not know how to look but were always ready to listen and believe all they were told. (...) Already stuffed with legends taken for true before their departure, they carried their mirages with them, and credulous imagination materialized their dreams in surroundings disorienting enough to make them even more natural daydreamers than they were at home.⁷⁸

⁷⁷ Salvesen 1969: 40

⁷⁸ Le goff 1980: 191

Dette kan være en av årsakene til at senere sjøfarere og forfattere stadig gjengir beskrivelsene av havsvelget eller en malstrøm på sine reiser, langt utover på 1700-tallet. Dette kan også være årsaken til at Olaus Magnus har fått høre om havsvelget, skrev det inn i sin bok og tegnet det inn på Carta Marina.

2.2.9 Nicholas de Lynn

Nicholas de Lynn var en fransk prest og matematiker som jobbet i Oxford. I år 1360 seilte han nordover mot Nordpolen i regi av Edward den 3. av England. Henvisningene til denne reisen er hentet fra en beskrivelse av James Cnoyen av Hatzeuan Buske.⁷⁹ De Lynns bok *Inventio Frotunatae*, som inneholdt beskrivelser fra hans reise nord for 54 breddegrad, er gått tapt.⁸⁰ James Cnoyens reiseskildring kom til den kjente kartografen Gerhard Mercator (1512–1594), som sendte det videre til Richard Hakluyt. Cnoyen referer til de Lynn og skriver: ”those four Indraughts⁸¹ were drawne into an inward gulfe or whirlepoole, with so great a force, that the ships which onece entered therein, could by no means be driven back againe(...)”.⁸² Det virker som han tenker at de fire vindene møtes ved dette stedet og skaper kaos, eller at kreftene i malstrømmen er så sterke, at de klarer å sluke vindene. Det er her i motsetning til andre forestillinger ikke mulig å komme ut av strømmen igjen. Denne fortellingen blir sammenlignet med en fortelling av Giraldus Camrensis som i århundret før hadde skrevet en bok om miraklene i Irland. I den sistnevnte boken skriver Camrensis om en malstrøm ikke langt fra Island, som styrer alle bølgene på havet uten stopp. De svelges ned i et bunnløst svelg og alle båter blir dyttet og dratt inn i denne malstrømmen. Dette minner om Olaus’ forestilling fra hans bok. Kit Mayer er forfatteren av boken *North-East Passage to Muscovy. Stephen Borough and the first Tudor Explorations*⁸³ og bruker Hakluyt som kilde. Han skriver at denne reiseskildringen ikke nådde Hakluyt før på 1570-tallet. I så fall ville den ikke vært lest av Olaus. Kanskje er forestillingen om havsvelget ved Island hentet fra forestillingen om en malstrøm i nord? Noen mener den ligger ved Island, andre ved Lofoten.

2.2.10 Italienerne på Røst

5. januar 1432 drev en italiensk båt på land utenfor Lofoten.⁸⁴ Det var den venetianske adelsmannen Pietro Querini med sitt mannskap, som siden 17. desember hadde overlevd i en redningsbåt. De hadde forlatt Kreta 25.april 1431 med kurs for Flandern. Mye og hardt uvær

⁷⁹ Hakluyt 1885: 94–95

⁸⁰ Taylor 1930: 3

⁸¹ Nordavinden, østavinden, søravinden og vestavinden.

⁸² Hakluyt 1885: 94

⁸³ Mayers 2005: 207–208

⁸⁴ Wold 1991: 7-25, Knutsen 1993: 24

gjorde at de måtte forlate skipet, og den minste livbåten med 21 mann hadde straks forsvunnet. I den største livbåten med 47 mann om bord drakk de saltvann eller sitt eget urin for å overleve, men folk frøs i hjel eller døde av utmattelse. 16 mann kom seg i land på en øy utenfor Røst, der de var i 29 dager før de ble reddet av folk fra Røst. Av de 68 som reiste fra Kreta var det bare 11 som returnerte.

I Pietro Querinis fortelling om forliset og oppholdet på Røst nevnes aldri Moskstraumen. Om havsvelget var godt kjent, ville det vært naturlig at han skrev at det var den som tvang mannskapet i livbåtene og på land utenfor Røst. Fortellingen ble trykket i datidens vitenskapelige hovedstad Venezia i 1553–1559, og kunne ha vært med på å avkrefte forestillingen om et havsvelg i nord. Dette skjedde ikke, og vi skal se at forestillingen om Moskstraumen utviklet seg videre. Til tross for at Querini aldri nevnte noe havsvelg eller malstrøm, er det på Fra Mauros verdenskart fra 1453 skrevet inn ”Maistro” utenfor kysten av Norge, kanskje et forsøk på å skrive ordet malstrøm.⁸⁵ I så fall er Moskstraumen tegnet inn også før Ziegler. I en tekstbolk på kartet, under navnet Norvegia står det (bokredaktørens oversettelse fra italiensk): ”In this province of Norway came ashore Piero Querini, as is well known.” Ikke usannsynlig er dermed Querini Fra Mauros kilde til kunnskapen om malstrømmen. Kanskje hørte Italienerne om den i ettertid og tenkte den måtte ha vært like ved. Olaus Magnus kan kanskje ha tatt sine detaljerte beskrivelser av Lofoten fra disse og muligens også sin forestilling av Moskstraumen.

2.2.11 Erik Valkendorf

Basen for katolske eksilprester og pilegrimer fra Norden var rundt midten av 1500-tallet Sant Birgitta i Roma. Her er det sannsynlig at Olaus Magnus møtte både Erik Valkendorf og Olav Engelbrektsson, som begge kjente til Nord-Norge. Erik Valkendorf kan også ha delt informasjon om Norden med Olaus, da de mest sannsynlig møttes under Olaus’ reise i 1519.⁸⁶ Valkendorf var adelsmann fra Fyn med teologisk utdannelse. Han ble kansler i Norge i 1506. I 1511 ble han erkebiskop i Trondheim, samme år som han ble utnevnt til formann i det norske Riksrådet. Erkebiskopen var svært bereist og reiste til Nord-Norge like etter at han flyttet til Trondheim. Etter reisen skrev han en rapport som han sendte til pave Leo X. I denne rapporten omtales ikke noe havsvelg. Erik Valkendorf hadde altså reist i Nord-Norge, men nevnte ikke det livsfarlige havsvelget. Var det store havsvelget irrelevant? Erik Valkendorf skriver verken om et havsvelg, en malstrøm eller en farlig strøm utenfor Lofoten. Kan han

⁸⁵ Falchetta 2006

⁸⁶ Hamre, Lars 1943: 36/39

likevel ha fortalt Olaus Magnus om et havsvelg ved et eventuelt besøk i 1519? Erik Valkendorf hadde brukt en del tid i Roma, og vært en del sammen med Jacob Ziegler, som skrev inn Moskstraumen på sitt kart. Erik har nok fortalt Jacob om Norden, og kanskje om strømmen. Jacob var venn av Olaus' bror, Johannes, og kanskje har Olaus hørt om strømmen fra disse. Det er derfor svært merkelig at Erik Valkendorf aldri nevnte strømmen i rapporten, eller at han ikke forsøkte å avkrefte forestillingene om havsvelget da han kom til Roma. Heller ikke Norges siste erkebiskop Olav Engelbrektsson har nevnt malstrømmen i sine skrifter.

2.3 Myte eller virkelighet?

Det kulturelle Europa hadde rundt år 1500 liten kunnskap om det ukjente og fremmede som blant annet fantes i Norden. Med Olaus Magnus' kart og bokverk, åpnet dette for ny kunnskap og vi skal se at verkene ble viktige for en senere generasjon. Forestilling om Moskstraumen kan han ha bygget på flere tidligere forestillinger. Vi har sett at Erik Valkendorf og italienerne som strandet på Røst i 1432 ikke skrev noe om fenomenet. Olaus var nok derfor den første til å lokalisere havsvelget til Moskstraumen. Likevel så vi at det var flere forfattere som tidligere hadde antydnet at det lå et havsvelg i nord. Trolig hadde ingen av dem vært der, men alle hadde hørt om strømmen fra andre. Alle er dermed upresise i geografisk plassering, og det ser ut til at ingen før Ziegler brukte navnet Moskstraumen om malstrømmen. Fra og med Pytheas 300 år før Kristus har jeg vist at havsvelget i nord ble lagt stadig nærmere Lofoten, før Olaus Magnus plasserte den mellom Lofoten og Røst. Forestillingene om havsvelget kan stamme fra norrøne eller greske forestillinger om "det ytterste svelg". Noen kan også ha sett virvlene som strømmen i virkeligheten kan danne, og overdrevet sin beskrivelse da de kom hjem. Forfattere bygget ofte på hverandre og overdrevne momenter kunne bli nærmest verifiserte som sannhet. Norden var ukjent for de fleste, og fra Adam av Bremen og Saxo Grammaticus fantes det tanker om et slags fantasiland i nord, med monstre og fantasidyr. Middelalderforfattere skilte ikke mellom myter og vitenskap. Det ble vanlig å beskrive havet og kystområdene i nord som fremmed, stygge og mytiske.⁸⁷ Havet var assosiert med kaos, ondskap og frykt. Disse forestillingene ble nærmest sementert i renessansens skildringer av Norden, og Olaus Magnus tok opp denne tradisjonen både i sitt bokverk og på Carta Marina.

De forestillingene som jeg har presentert i dette kapitlet er skrevet av forfattere som har bodd langt unna. Det er ikke funnet beskrivelser av Moskstraumen fra lokale i denne perioden. Var det bare utenlandske sjøfarere som fryktet strømmen? Og hvor reell var frykten

⁸⁷ Larsen 2002: 165-166

når verken Erik Valkendorf eller italienerne som landet på Røst, midt oppi denne strømmen, nevner den? Var havsvelget bare en myte eller fantes dette fenomenet? Om havsvelget eksisterte som det fenomenet som Olaus beskrev, måtte det etter hvert dukke opp dansk-norske embetsmenn eller intellektuelle med mer inngående beskrivelser av strømmen. I neste kapittel skal vi se på hvordan forestillingene om Moskstraumen påvirket tradisjonen etter Olaus Magnus.

Kapittel 3: Tradisjon etter Olaus Magnus

Siden kunnskapen om Norden var begrenset, førte dette til en eksotisering, en mytifisering og en mystifisering. Nordmenn ble fortsatt sett på som ville barbarere; usiviliserte og udannede.⁸⁸ Lærde europeere skrev om naturlig ondskap og demonisk mørke i nord. Men på samme tid eksploderte handelen mellom England og Russland, og mellom Nederland og Russland, der handelsveien gikk langs norskekysten. Behovet for mer nøyaktige kart var påtagende, og produksjonen av kart økte kraftig. Dermed ble europeere stadig mer kjent med kystområdene i nord. I dette kapitlet skal jeg se på tradisjonene etter Olaus og frem til år 1700, og undersøke i hvor stor grad Olaus fortsatt var premissleverandør for sentrale motiver. Først skal jeg se på hvordan kartografer fremstilte Moskstraumen på kart, for så å drøfte hvilken betydning forestillingene fikk for sjøfarere. Hvordan endret forestillingene seg i takt med økt sjømannskunnskap, navigering og kartografi? Til slutt skal jeg drøfte hvordan økt kunnskap påvirket dansk-norske embetsmenn med topografiske interesser, og diskutere hvordan den økende kunnskapen fremsto i nye vitenskapelige verk. Skiller disse beskrivelsene seg fra Olaus og fra hverandre?

3.1 Kartografi

Da Carta marina med kommentarer satte standard for kart over Europa, ble Moskstraumen en naturlig del av senere verker. Kartografer fra 1500- og 1600-tallet kopierte, lånte og bygget på hverandres arbeider, ofte uten henvisninger eller krediteringer, og de gjorde sjeldent feltarbeidet selv. Dermed ble det en reproduksjon av feil og tilfeldigheter.⁸⁹ Renessansekart var et produkt av kunstneriske ferdigheter og virkeligheten ble farget av en kjøpmanns eller en sjømanns perspektiv. Men det skjedde en endring i disse århundrene. Spesielt den nederlandske kartindustrien blomstret, der de forsøkte å skyve til side de antikke forbildene. Til tross for utøving av manieristisk ornamentikk⁹⁰ tilstrebet de en realistisk avbildning av verden. De forsøkte å kvitte seg med allegorier, myter og metaforer, og heller beskrive naturens virkelige former. Kartene skulle avspeile intellektuelle, politiske og økonomiske forhold.⁹¹ De kunstneriske frihetene som forekom var som oftest i form av farger eller som illustrasjoner i havet eller i utkanten av kartet. Handelsekspansjonen betydde økt interesse for kartografi og navigasjon, og stadig flere kartografer hadde selv reist i området. Kartene og

⁸⁸ Hagen 2008: 140

⁸⁹ Briså 2009: 60

⁹⁰ *Manierisme* var en stil på 1500-tallet som var preget av overdrivelse og gjentakelse av velkjente uttrykksformer, ofte teknisk dyktig utført. *Ornamentikk* derimot kan bety både læren om bruk av utsmykking i kunst eller arkitektur, og en gruppe av ornamenter som tilhører en bestemt stilart. I dette tilfelle betyr ordet utsmykningskunst. Kilde ordnett.no

⁹¹ Widmalm 1990: 2-3

beskrivelsene ble mer og mer presise og var en konsekvens av økende trafikk i nord, men samtidig en årsak til den. Grunnet skipsfart og handel langs Norskekysten og Kola, var det stort sett nederlendere, tyskere, engelskmenn og franskmenn som tegnet kart over Norge. Deres reiserute passerte Moskstraumen. Det var næringsdrift og handel langs kysten som var i fokus på disse kartene. Likevel ser man på mange kart fra 1500- og 1600-tallet at antikke forbilder hang igjen eller at malstrømmen var fryktet.

Det første eksempelet er nederlandske Gerard de Jodes (1515–1591) *Nordenskart* fra 1570, utgitt over tretti år etter *Carta Marina* (se vedlegg side 119). Dette var et kart fra *Speculum Orbis Terrarum* fra 1578.⁹² Her er en malstrøm tegnet inn som en stor spiral mellom ”Vestral”, ”Lofot” og ”Langanes”. Denne minner mer om en malstrøm, enn fremstillingen på *Carta Marina* som kunne minne mer om et havsvelg. Malstrømmen er ikke lokalisert som Moskstraumen, men ligger like nord for den. ”Vara” (Værøy) er avtegnet og ligger korrekt sør for Lofoten. Jodes kart har flere stedsnavn og er mer korrekt enn *Carta Marina*. Fremstillingen av Moskstraumen er ikke så dramatisk som Olaus Magnus’ malstrøm. Den er enklere, men likevel nesten like stor i omkrets. Begge har tegnet den inn utenfor Lofoten, men lokalisert den på forskjellige steder. Dermed trenger ikke de Jode å ha tatt informasjonen om malstrømmen fra Olaus Magnus. Navnet Moskstraumen er ikke nevnt på Jodes kart, men i stedet står det skrevet ”swelch” til venstre for malstrømmen. Dette tyder på at også Gerard de Jode forestilte seg at det kunne finnes et havsvelg utenfor Lofoten, til tross for en enklere tegning.

Et annet eksempel er det nederlandske *Barentskartet* (1598/99) (se vedlegg side 119). Losen og navigatøren, Willem Barents (1549–1597), var oppdagelsesreisende på leting etter den nordøstlige rute til Kina og India nord for Norge, for å slippe den lange veien rundt Afrika, og unngå spansk og portugisisk dominans. Som sagt i kapittel to trodde man på 1500-tallet at Nordishavet var en lukket havbukt, som bestod av mye is og som var vanskelig å ta seg fram i. Murmanskysten hadde dermed lenge vært nesten isolert. I kontrast til denne teorien sto teorien om en nordøstpassasje, fra Nordsjøen til India eller Kina. Myndighetene i Holland og Zeeland var med på å finansiere Barents eksedisjoner i årene 1594, 1595 og 1596–97. Barents overlevde ikke den siste ekspedisjonen. Kartet ble til etter Barents egne tegninger, der reiseruten for den tredje reisen er stiplet inn. Dette kartet fikk stor betydning for kartografiske fremstillinger av nordområdene, og både Barentshavet, Barentsburg og Barentsøya er oppkalt etter Willem Barents.⁹³ Dette er også det første kartet som viser

⁹² Hoem 1987: 33-34

⁹³ Briså 2009: 55-56

Svalbard. Samme spiralen som tidligere er tegnet inn som "Maelstroom", mellom "Loffoet" og noen øyer i nærheten av "Rust". Han bruker altså samme plassering som på Carta Marina. Disse øyene mellom "Loffoet" og "Rust" er ikke navngitte. At Barents tegnet inn malstrømmen, kan tyde på at frykten kan ha vært reell. Han hadde reist forbi området i hvert fall fem ganger. Likevel kaller han ikke virvelen for svelg, men for malstrøm, noe som avdramatiserer den litt. Begrepet kommer sannsynligvis fra Olaus' tradisjon og viser til en strøm som maler vannet rundt. Merkelig nok klarer jeg ikke å finne malstrømmen i Barents' notater fra reisene.⁹⁴ Han kan ha hentet forestillingen fra hans egne reiser, eller bygget på andre kartografer, noe som var helt vanlig. Store fisker, seler og sjødyr er tegnet inn på hans kart, noe som han kan ha tatt fra Olaus Magnus. Det kan også være gjenværende antikke forestillinger. Strømmen trenger dermed nødvendigvis ikke være realistisk, men kan også ha en estetisk årsak. Sannsynligheten for at Barents kjente Norskekysten mye bedre enn Olaus er svært stor. Kunne Barents da ha sett og opplevd Moskstraumen? *Barentskartet* er tegnet etter Barents egne beskrivelser, men detaljer som for eksempel spiralen kan også ha blitt lagt på i ettertid.

En annen kjent kartograf som tegnet inn Moskstraumen som en spiral med stor omkrets, er blant andre nederlenderne Jan Huygen van Linschoten med sitt *Nordenskart* fra 1594, utgitt i boken *Voyagie (Schip Vaert)* fra 1601 (se vedlegg side 120).⁹⁵ Linschoten var med på de to første ekspedisjonene til Barents og disse to kan dermed ha påvirket hverandre. Etter den andre ekspedisjonen reiste Linschoten på egen hånd rundt i kyststrøkene på Nordkalotten, og dette resulterte i en nederlandsk reisebeskrivelse med tekst og 15 kart. Spiralen er tegnet inn mellom "Loffoet" og "Waro" (Værøy), altså snevrer han malstrømmen litt inn i forhold til Olaus Magnus. Linschoten har skrevet inn "De welle" på venstre side av malstrømmen og skrev inn "Moskestroom" innimellom hans oppramsing av stasjoner langs Norskekysten. De Welle betyr bølgen eller oppsvinget. Heller ikke her klarer jeg ikke å finne at han nevner Moskstraumen i sine reiseskildringer.⁹⁶ Han nevner Lofoten, Værøy og Røst flere steder, men ingen malstrøm eller havsvelg. Igjen kan tegningen på kartet henge igjen fra tidligere tradisjoner.

Cornelis Doedsz viser helt klart på sitt kart *Tabula Hydrographica* fra 1610 at det er handelssteder langs kysten som er viktig (se vedlegg side 120).⁹⁷ Både på Linschoten og Doedsz kart er handelsstedene oppramset langs kysten som stasjoner på et t-banekart, og

⁹⁴ De Veer 1997: 27-46, de Veer 1970

⁹⁵ Briså og Lavold red 2009: 4

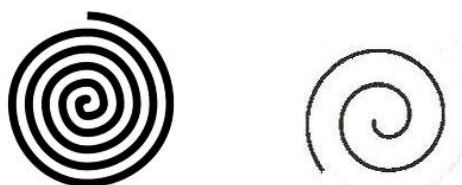
⁹⁶ Linschoten 1624

⁹⁷ Briså 2009: 54

stedenes rekkefølge ser ut til å være det viktigste. Begge har Lofoten, Værøy og Røst i korrekt rekkefølge, i motsetning til Barents som ikke har med Værøy. Som hos Linschoten er spiralen hos Doedsz tegnet inn mellom Værøy og Lofoten. Doedsz har skrevet inn ”Muske stroom” ved siden av strømmen, men lar høyresiden være til handelssteder.

Den første nordiske etter Olaus som tegnet malstrømmen inn på kart var en svensk astronom, kartograf og matematiker, Andreas Bure. Han tegnet også Moskstraumen inn som en stor spiral. I 1603 fikk han i oppdrag av den svenske kong Karl 4. å kartlegge Norden. I 1626 forelå det andre komplette kartet tegnet av Bure, *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio*. Kartet besto av seks blad, der tre av dem omfattet Norge. På blad nummer ett vises ”West fiordh” og utenfor ligger ”Lofoten”, ”Musk” og ”Warön”, med en virvelstrøm plassert korrekt mellom Lofoten og Mosken. Navnet Moskstraumen er ikke nevnt. Altså avgrenset Bure strømmen til en omkrets som ikke nådde lenger enn fra Lofoten til Mosken, noe som i dag vil regnes som korrekt. Bures kart ble et forbilde for en ny generasjon Nordenskart og flere nederlandske kartutgivere trykket kart med utgangspunkt i Bures kart.⁹⁸

Mot slutten av 1600-tallet så man en tendens til at Moskstraumen blir mindre dominerende. Allerede i 1623 kunne man på Jodocus Hondius kart *Nova Europæ* se at naturfenomenet var tegnet inn, ikke som en stor spiral, men med et mønster som kan minne om et snegleskall (se illustrasjon 4).⁹⁹ Moskstraumen hadde allerede blitt mindre da den ble korrekt plassert mellom Lofoten og Mosken eller Lofoten og Værøy, i kontrast til den store malstrømmen vi kan se blant annet hos Olaus Magnus. Nå ble også den inntegnede spiralen mye mindre. Kanskje var det så mange som hadde reist i området at de begynte å innse at Moskstraumen ikke kunne være like stor som påstått. Også på William Janszoon Blaeus kart *Regiones sub Polo Arctico* fra 1662 er det så vidt at fenomenet er tegnet inn. Blaeu har tegnet inn flere øyer og har skrevet inn ”Loffoet” og ”Rust”. Værøy er ikke tatt med på kartet. Blant øyer som kan minne om Lofoten og Mosken er det tegnet inn et lite snegleskjell i havet. Kartene ble altså mer og mer detaljerte utover på 1600-tallet. Dette førte også til at Moskstraumen fikk sin rette plassering.

Illustrasjon 4: Illustrasjonen viser forskjellen mellom en spiral og et snegleskall.

⁹⁸ Hoem 1986: 39–40; Kompassrosen – Orientering mot nord – utstillingsguiden: 13; alle kart sett på utstillingen Kompassrosen - Orientering mot nord på Nasjonalbiblioteket 31. august 2009

⁹⁹ Hagen 2009: 64–65

Til tross for at de fleste kartografer markerte Moskstraumen på sine kart har de to mest kjente vitenskapsmenn fra slutten av 1500-tallet oppsiktsvekkende nok ikke med fenomenet som en spiral på sine mest kjente kart. Tyskeren Abraham Oretelius (1527-1598) tegnet *Septentrionalium regionum descriptio*, utgitt i 1570. På kartet fantes ikke Moskstraumen. Nederlenderen Gerhard Mercator (1512–1594) ble kjent for kart som var lette å navigere etter og Mercator er blitt kalt 1500-tallets største kartograf.¹⁰⁰ Han ga i 1595 ut *Septentrionalium Terrarum descriptio* uten en malstrøm ved Lofoten. Merkelig nok har han på sitt kart *Svecia et Norvegia cum confinys* som er utgitt samme år, skrevet inn ”Maelstrom” mellom Værøy og Røst (se vedlegg side 121). Altså kan det ha ligget en liten usikkerhet i om malstrømmen utenfor Lofoten fantes eller ikke. Den er ikke tegnet inn som noe avskrekkende, men er skrevet inn. Kanskje hadde Mercator sett Jacob Zieglers kart og ikke Olaus Magnus’? Han kan også ha fått kritikk for å ikke ha tatt den med, og dermed endret dette på sitt senere kart. Til slutt kan graden av estetiske tegninger på kartene være årsaken til at spiralen var utelatt på noen, mens den ble tegnet inn på de feste kart på 1500- og 1600-tallet.

3.2 Konsekvenser for sjøfarten

3.2.1 Søken etter en nordøstpassasje og handelen med Russland

Årsaken til at forestillingen om Moskstraumen ble så viktig, var at sjøfarten langs norskekysten økte fra slutten av 1500-tallet og ekspanderte videre på 1600-tallet. I den forbindelse ble det viktig å avklare fenomenets egentlige status. En engelsk polarekspedisjon oppdaget i 1553 Nordkapprutten (langs norskekysten) til Russland, og opprettet her en kommersiell handelsforbindelse mellom England og Russland. *Company of Merchant Adventurer*, som senere ble *Muscovy Company*, fikk monopolbestemmelser og privilegier på handelen, men siden deler av området, nærmere bestemt Kolakysten, befant seg i en geografisk gråsoner, kunne også andre skip drive handel her. Ekspedisjonens egentlige misjon var å finne en nordøstpassasje til Østen. Tre skip reiste nordover under kommando av de britiske ekspedisjonsfarerne Stephen Borroughs og Richard Chancellors, Hugh Willoughbys, og Cornelius Durfoorths. Bare det største skipet med Borrough og Chancellor som kapteiner vendte tilbake, og Chancellor er den som har fått æren av å ha begynt Kvitsjøhandel med Russland.¹⁰¹ Reiseruten gikk ikke langt fra Moskstraumen, men verken Borrough,

¹⁰⁰ Hoem 1986: 35

¹⁰¹ Spies 1997: 11; Mayers 2005: 13, 25; Bohlander 1998: 108

Willoughby¹⁰² eller Chancellor nevner malstrømmen i sine journaler fra Lofoten.¹⁰³ Willoughby skriver den 19. juli 1553: "(...)people mowing and making of hay, which came to the shore and welcomed us. In which place were an innumerable sort of islands, which were called the islands of Røst(...)".¹⁰⁴ De gikk altså i havn på Røst. Lik Pietro Querini, som også kom i land på Røst, skriver de ingenting om den farlige malstrømmen. Tre dager etter at de har lagt til kai, forlater de øya og nevner ikke noen strøm da de reiser videre nordover. Likevel argumenterer Kit Mayers for at mannskapet må ha hørt om den enorme malstrømmen utenfor Lofoten.¹⁰⁵ Selv om Olaus' bok ikke kom ut før i 1555, var malstrømmen tegnet inn på hans kart fra 1539. Dette var et av de eneste kartene som i 1553 viste en sjørute rundt Nordkapp. Kanskje var ikke Carta Marina kjent i England før reisen i 1553? Mayers antyder videre at Willoughby og Chancellor kunne ha valgt å ikke si noe til sitt mannskap, for ikke å skremme dem. I og med at reiseruten ble lagt så nært Lofoten, finner jeg det lite sannsynlig at reisefølget hadde hørt om havsvelget, eventuelt at de ikke trodde på mytene om det.

Fra 1560-årene kastet hollendere seg inn i kampen om handelsprivilegier i Russland, og de ønsket en russisk eksporthavn uten engelsk innblanding. Dette fikk de i Novokholmogory og i 1577 så et hollandsk arktisk handelskompani dagens lys. Da de syv nordligste provinsene i Nederland i 1581 rev seg løs fra det spanskdominerte habsburgerveldet, ble disse en ledende sjømakt innen fiskeri og handel. Før dette gikk handelen med Russland for det meste mellom Antwerpen og havnebyen Narva i Østersjøen. For å unngå den svenske dominansen i Østersjøen, ble det aktuelt å bruke den nordlige rute til Arkhangelsk. Konkurransen om handelen med Russland ble stor, men Englands satsing på hjemmemarked gjorde at hollendernes internasjonale karakter innen handel vant frem. Republikken De forente Nederlandene utviklet seg fra 1500-tallet til å bli en av Europas kulturelle og økonomiske stormakter innen vitenskap, malerkunst, forlagsvirksomhet, handel og håndverk.¹⁰⁶ Hollenderne overtok stort sett det russiske markedet utover på 1600-tallet. Handelen med Russland foregikk mellom juni og oktober, da uvær, is og storm hypping forekom i vinterhalvåret.¹⁰⁷ Reiseruten gikk like forbi Lofoten og Moskstraumen.

Handelen med Østen ble ansett som svært viktig, og ettersom briter hadde mislyktes, forsøkte nå hollendere å finne en snarvei rundt Norge til Østen. Tidligere nevnte William

¹⁰² Willoughbys reiseskildringer ble oppdaget da deres skip ble funnet i Varzinaelven omtrent to år etter at båten satte seg fast og mannskapet omkom. Willoughby er i dag kjent for å ha oppdaget Novaya Zemlya. Kilde: Spies 1997: 11, Mayers 2005: 68, 209

¹⁰³ Hakluyt 1589: 266–329

¹⁰⁴ Hakluyt 1589: 268

¹⁰⁵ Mayers 2005: 53, 47

¹⁰⁶ Briså 2009: 55–56

¹⁰⁷ Hagen og Sparboe red 2004: 13–15

Barents forsøkte med sine polarekspedisjoner tre ganger på dette, men fant ikke noe reisevei lenger enn til Russland. Også den nederlandske ekspedisjonsfareren, Olivier Brunel, søkte en vei til Østen, da han flere ganger på slutten av 1500-tallet satte kurs for fra Enkhuizen til Norskehavet og Russland. Marijke Spies skriver i *Arctic Routes to Fabled Lands* at om ikke Olivier Brunel hadde lært om malstrømmen på skolen, så hadde han i alle fall det i Antwerpen, der arbeider og verk lå åpen for lesing hos bokhandlere. Om han skulle reise nordover var det naturlig at han ville lese seg litt opp på områdene før han dro. Hun gjentar at Paulus Diaconus, Adam av Bremen og Nicholas de Lynn tidligere hadde rapportert om et havsvelg i nord.¹⁰⁸ Malstrømmen beskrevet av Diaconus legger Spies til nord for Nordkapp, der sjøreisende kolliderer med de enorme kreftene på polene. Jeg ser klart for meg at Olivier Brunel ville orientert seg om Nordområdene før han la ut på sin reise, og jeg har i denne oppgaven påvist flere forfattere som før 1550 beskrev en malstrøm i nord. Både Olaus Magnus og andre kartografer hadde tegnet Moskstraumen inn som en farlig passasje på sine kart, selv om Abraham Oretelius og Gerhard Mercator, som kanskje var mer kjente, utelot strømmen. Til tross for at de engelske ekspedisjonsfarerne Stephen Borough, Hugh Willoghby og Richard Chancellor ikke skrev noe om et havsvelg utenfor Lofoten eller om noen omvei for å unngå den, bør kanskje Olivier Brunel ha hørt om strømmen. Det ser likevel ikke ut til at den påvirket Brunels reiserute, og trolig har han da heller ikke sett på strømmen som en reell trussel.

3.2.2 Anthony Jenkinson

I motsetning til Boroughs, Willoghby's, Chancellors og Brunels reiser påvirket forestillingen om Moskstraumen en annen engelsk konvoi. 12. mai 1557 la Anthony Jenkinson av gårde fra London med skipet "Primerose", sammen med tre andre skip. Vi har sett at tidligere ekspedisjoner hadde mislykket i å finne en "snarvei" til Østen, men på nytt ble Jenkinson og hans menn sendt opp til Russland for å se om de kunne finne en rute videre. Jenkinson ble senere ambassadør for Dronning Elizabeth og en agent for Muscovy Company fra 1557 til 1572. Han hadde tidligere vært med på handelsekspedisjoner til blant annet Syria.¹⁰⁹ Over en måned etter at de la fra kai, den 27. juni, var de ved Røst. I sin reiseskildring skriver han at "Rost Islands, ioyning to the maine land of Finmarke." Igjen ser vi igjen at strømmen legges til Finnmark. Han skriver videre:

¹⁰⁸ Spies 1997: 22, 61

¹⁰⁹ Morgan (edt.) 1886: 650

Note that there is between the said Rost islands, and Lofote, a whirle pool, called Malestrand, which from halfe ebbe, and til halfe flood, maketh such a terrible noise, that it shaketh the rings in the doores of the inhabitants houses of the said island, ten miles of. Also if there commeth any Whale within the current of the same, they make a pitiful cry. Moreouer, if great trees be carried into it by force of streams, and after with the ebbe be cast out again, the ends and boughes of them have bene so beaten, that they are like the stalkes of heme that is bruised.¹¹⁰

Jenkinsons reiseskildring ble publisert i en bok utgitt av Richard Hakluyt i 1589, der hans fortelling er en av flere reiseskildringer. Boken ble delt i tre og i del to har Hakluyt samlet reiseskildringer og dagbøker fra reiser til nord og nordøst. I Jenkinsons skildring ser vi at han advarer mot en malstrøm som han kaller *Malestrand*. Det er første gang dette navnet dukker opp på strømmen. Han legger den mellom Røst og Lofoten, altså på samme sted som Olaus Magnus plasserte den. Man ser igjen forestillingene om et havsvelg, som suger inn vannet for så å spy det ut igjen, da Jenkinson tror trærne blir kaster ut igjen ved fjære. Det er mulig at han hadde lest Olaus Magnus' verk, men Jenkinson har med nye detaljer som ikke hadde blitt tatt med før som at trær blir dratt inn i strømmen. Det at de kommer opp igjen sønderslåtte, kan han ha hentet fra Olaus' fremstilling der båtene blir slått sønder og sammen av klippene. Hvalen kan han også ha tatt fra Olaus Magnus tresnitt foran kapitlet om malstrømmen. Her dras en skapning som kan minne om en hval inn i strømmen. Det at strømmen lager lyd kan faktisk være en realitet. Bjørn Gjevik konkluderer med at det er mulig at strøm og bølger i Moskstraumen kan bli sterke nok til å bevege eller flytte store steiner på havbunnen.¹¹¹ Støter disse steinene sammen på hard havbunn kan det dannes en lavfrekvent lyd, som kan bre seg gjennom fjellet og kanskje oppleves som et kraftig bulder på land. Også kraftige brytende bølger ser Gjevik på som en opprinnelse til beskrivelsene av en høylytt strøm.

Jenkinson bekrefter ikke at de så strømmen på reisen, han bare visste at den var der. Hvor Jenkinson fikk denne forestillingen fra er det vanskelig å finne ut. Deler av fremstillingen kjenner vi igjen fra Olaus Magnus eller fra Homer. Kanskje kan det være, som sagt i kapittel to, sjømannshistorier som har blitt gjenfortalt og supplert med flere detaljer. Hans reise ble gjort bare to år etter Olaus Magnus ga ut sin bok, dermed er det sannsynlig at han har hentet informasjon andre steder. Derimot eksisterte det ikke mange kart over Norden,

¹¹⁰ Hakluyt 1589: 334

¹¹¹ Gjevik 2009: 132

så Carta Marina ville han ha hatt kjennskap til. Den engelske geografen og historikeren Eva Germaine Rimington Taylor (1879–1966) mente at de visste om Carta Marina, men at det med sine parallelle meridianer var svært vanskelig å navigere etter.¹¹² Likevel kan de ha sett hvor Moskstraumen lå. Vi vil senere i kapitlet se at disse nye forestillingene fikk stor betydning for dansk-norske forfattere.

3.2.3 Kong Christian 4.s reise til det ytterste nord

Forestillingene om Moskstraumen påvirket også Kong Christian 4.s (1577–1648) reiserute da han i 1599 skulle besøke Finnmark og Kola. En av årsakene til den dansk-norske kongens tokt var å kontrollere utenlandske handelsskip langs kysten, som var pålagt å betale toll til kongen. Han var ute etter å demonstrere oldenborgs flåtestyrke ovenfor de europeiske landene, i forbindelse med en rivalisering av grenseområdene. Monarken så på havområdet mellom Norge og Grønland som sitt domene. Økende europeisk trafikk med handel, fiske, polarekspedisjoner og hvalfangst var en stor utfordring for den nye monarken, sammen med en aggressiv og ekspansiv nordområdepolitikk fra både Sverige og Russland. Som konsekvens investerte kongen betydelige ressurser i marinen. Kongens ferd gikk til Finnmark og videre til Murmankysten i Nord-Russland, og varte fra april til juni. Kongen selv hadde valgt ut sitt sterkeste skip som fremkomstmiddel. Med seg på turen hadde kongen blant annet sine to medarbeidere, Jonas Carisius (1571–1619) og Sivert Grubbe (1566–1636). Jeg startet oppgaven med utdrag fra deres reisedagbøker, og skal se nærmere på deres beskrivelser av noe som oppfattes som Moskstraumen.¹¹³

Det er tydelig at kongens menn var velinformert om forestillingene om naturfenomenet og tok dem såpass på alvor at de la om seilingskursen, for å unngå strømmen. Jonas Carisius skrev den 6. mai 1599 at de etter en sjøstorm ikke visste helt hvor de var og mot hvilket land de seilte. De turde ikke ”gå den rette kurs av frykt for å gå inn i svelget, en malstrøm med en omkrets på en mil”.¹¹⁴ Olaus Magnus skrev i sin bok at mange sjøfarere la kursen langt utenfor området han kalte Trondanäs, Andanäs og Mostaström, for å unngå svelget. Det Olaus ikke kommenterte var at strømmen hadde en mils omkrets; altså må kong Christian 4.s menn ha hørt om den, utover det Olaus Magnus hadde fortalt. Sivert Grubbe kommenterte havsvelget da skipperen på skipet mente de befant seg utenfor øya Røst den 2. mai 1599. Grubbe skriver:

¹¹² Taylor 1930: 95

¹¹³ Hagen og Sparboe red 2004: 7, 9

¹¹⁴ Hagen og Sparboe red 2004: 38

Her er et stort havsvelg. Gjennom dette trekker jorden vannet til seg når den trenger næring. Til bestemte tider, når jordens innvoller er fylt, støtes vannet ut igjen. Av dette oppstår en malstrøm. Slike havsvelg finnes også på andre passende steder som den forsynlige natur har sørget for”.¹¹⁵

Dette gjenspeiler klart datidens oppfatning av naturen; her beskrives vannets kretsløp gjennom jorden og troen på at jorden trengte vann som næring. I og med at de er utenfor øya Røst er det svært sannsynlig at det er snakk om Moskstraumen. Verken Grubbe eller Carisius nevner malstrømmens navn, noe som kan tyde på at de ikke har lest Olaus bokverk eller de dansk-norske forfatterne som vi skal se på senere. Kongens menn ser heller ikke havsvelget med egne øyne. De beskriver det de har hørt og frykten for dette svelget. Altså bygget beskrivelsene fra kongens menn på forestillingen som fantes om strømmen, ikke på egne erfaringer. Det er tydelig at kongens menn var vel informert om forestillingene om Moskstraumen og navigerte seg unna strømmen. Som vi har sett tegnet sjøfarere som Barents og Linschoten den inn på sine kart som malstrøm og havsvelg, etter å ha reist i området. Dette tyder på at redselen for strømmen var reell og at forestillingen om et havsvelg eksisterte også rundt 1600.

3.2.4 Pierre Martin de la Martinière

Omlag 70 år senere i begynnelsen av april 1670 la en større handelsekspedisjon ut fra København. Formålet var å studere markedsforholdene i nordområdene. Med på turen var en fransk kirurg, Pierre Martin de la Martinière (1634–1690). Reisen tok omtrent fem måneder, med skip langs Norskekysten og slede til Lappland og Nord-Russland. Deretter seilte de til Novaja Semlja og Island. Da la Martinière kom tilbake skrev han en bok kalt *Voyage des pais Septentrionaux* (1671). Hans Lindkjølen har oversatt boken til norsk og mener at boken uten tvil var den viktigste informasjonskilden om Norden ved slutten av 1600-tallet, sammen med Johannes Schefferus' *LAPPONIA* fra 1673.¹¹⁶ Forfatteren bega seg ut på en reise inn i villmarken og nesten ubebodde områder. Spenningsfryden ved å krysse grensen mellom nord og sør, det fremmede og kjente, gjenspeiler seg i beskrivelsene.¹¹⁷ I fortellingen skriver la Martinière at de kaster loss fra Trondheim og en frisk vind fra vestsydvest drev skipene i konvoien mer enn tretti mil forbi malstrømmen. Han skriver videre at ”Denne malstrømmen

¹¹⁵ Hagen og Sparboe red 2004: 66

¹¹⁶ Martinière overstatt av Lindkjølen 2001: 11

¹¹⁷ Hagen 2008: 140, 152

er den største i Norges hav. Fartøyer som kommer for nær den, er fortapt.”¹¹⁸ Som vi har sett var dette kunnskap som gikk igjen hos mange sjøreisende. Men videre skriver Martinière:

De som kjenner den og vet veien, holder seg på åtte til ti leages¹¹⁹ avstand fra den og skjærene ved Ostrafjord (Vestfjorden?)¹²⁰ på motsatt side av malstrømmen. Det er flere slike virvler, fem, seks og sju leages fra kysten, og denne faren tvinger alle styrmenn til å holde langt til sjøs.¹²¹

Som vi så i Kong Christian 4.s reise, så var det mange som faktisk la om kursen for å unngå malstrømmen. Martinière skriver i 1671 at dette var helt vanlig. Han reiser sammen med dansker, og kanskje er disse mer informert om malstrømmen enn hollendere og engelskmenn? Her får man detaljer om hvor langt unna man bør gå for ikke å bli dratt inn i strømmen. Martinières bok beskrives som morsom og kanskje på grensen til fantasifull. Min kilde bygger på en engelsk utgave fra 1706, der det er påvist avvik fra originalteksten. Mer stoff er hentet fra andre forfattere og enkelte beskrivelser er fjernet. Dermed kan beskrivelsen av Moskstraumen være lagt til i ettertid, men ikke senere enn 1706. Dette tyder igjen på at frykten for strømmen var reell, i alle fall for noen. Han skriver også at det ikke er bare én malstrøm, men flere. Dette er ikke beskrevet i tidligere tekster, men er mer virkelighetsnært. Her kan det være noen som har sett strømmen, eller så tenker han at det finnes flere malstrømmer i Lofoten eller langs Norges kyst.

3.3 Norsk topografi

3.3.1 Erik Hansen Schønnebøl

Erik Hansen Schønnebøl (ca 1535–1595) er min første dansk-norske kilde som beskriver Moskstraumen i topografiske verker. Schønnebøl var som Erik Valkendorf av adelslekt fra Fyn. Han var fattig og jobbet til sjøs i flere år, men giftet seg rik med den nordnorske Benkestokfamilien og arvet en gård i Lofoten. Der fikk han rundt år 1571 jobb som fogd i Lofoten og Vesterålen. Schønnebøl hadde dermed en førstehåndskjennskap til distriktene og kan ha opplevd eller sett fenomenet på egenhånd. Hans grunnlag for forestillingene er dermed mer erfaringsbasert enn mange andre. I år 1588 ble lenet overdratt til en hollandsk adelsmann,

¹¹⁸ Martinière overstatt av Lindkjølen 2001: 30

¹¹⁹ En leage er 5500 m til sjøs.

¹²⁰ Lindkjølen har fundert på om dette kan være Vestfjorden. I så fall ville dette stemme godt overens med Moskstraumen. På Olaus Magnus kart er det skrevet inn Ostrafjord nord for Quedefjord (Kvæfjord), så jeg har selv fundert på om dette kan være Astafjorden? Jeg tror likevel malstrømmen til Martinière er Moskstraumen, da lokalkunnskapene neppe var særlig presise.

¹²¹ Martinière oversatt av Lindkjølen 2001: 30

Gert Rantzau, og Schønnebøl fikk i oppdrag å lage en beskrivelse av området. Det kan se ut som at han ikke trivdes godt i Nord-Norge, for han tegner et dystert bilde av området i sin rapport: *Lofotens och Vesteraalens beskrifvelse*. De topografiske beskrivelsene stammer fra hans egne reiser, andres fortellinger og fra lokale informanter.¹²²

I den første delen av den topografiske relasjonen beskriver han landområdene, før han i siste del beskriver mennesker, dyr og hverdagsliv. I et underkapittel i den første delen beskriver han Moskstraumen, som han kaller ”Moskestrømmen”. Han baserer sin beskrivelse på det han har blitt fortalt og sammenligner den, med andre strømmer han har seilt forbi gjennom sine mange reiser på havet. Denne beskrivelsen av fenomenet kan sees på som noe mindre dramatisk enn Olaus Magnus beskrivelse. Olaus bruker mange sterke metaforer, som ”i ett øyeblikk oppslukes de sjøfarende”, ”gjennom stormens raseri”, og til slutt hans sammenligning med farlige fenomener fra gresk mytologi. Schønnebøls beskrivelse er dramatisk, men mer virkelighetsnær, da han bruker eksempler fra hverdagen og stort sett ingen kraftfulle metaforer.

Erik Schønnebøl skriver at strømmen ikke er mer enn himmel, vann og stein. Han forteller at en halv veksö¹²³ fra gårdene Moskenes og Beskilvog begynner Moskstraumen. Den har fått sitt navn fra et høyt og spist fjell som ligger midt i strømmen, kalt Mosken. Han bruker altså mer presise lokaliseringer når han beskriver hvor den ligger, i forhold til Olaus Magnus og Anthony Jenkinson som bruker øyene ”Lofot” og ”Røst”. Schønnebøl snevrer den inn til å rekke fra Lofoten til Værøy. Som Olaus Magnus forteller Schønnebøl at menneskene har stor respekt for Moskstraumen, som er den sterkeste strømmen han har sett i løpet av sine mange reiser. Bølgene er så høye at man ser solen og himmelen gjennom dem og under havoverflaten skjuler det seg farlige klipper. Sistnevnte kan han ha hentet fra Olaus Magnus. Når strømmen er på sitt rette og vinden er i mot, beskriver han den slik:

(...) og giver slig et bulder fra sig, at landet og jorden skielver der af, huusene tyster der af, og en jern ring, som sidder udi stuue dörren, giort til at drage dörren op med, han rystes hiid og did af strömmens brusen og mangfoldig storm. Mange mennisker ere udi denne mening, at der skall være et havsvleg udi denne ström eller ogsaa straxen udenfore¹²⁴.

¹²² Schønnebøl 1895: 45; Knutsen om Schønnebøl i Store norske leksikon URL: http://www.sn.no/nbl/biografi/Erik_Sch%C3%B8nneb%C3%B8l/utdypning

¹²³ Veksö (vekesjøs?) Mål for sjøstrekning, egentlig distansen mellom hvert roskifte ca 9 kilometer, men varierer med naturforholdene, i Nord – Norge synes den å ha vært ca 15 kilometer. Kilde: Hagen og Sparboe 2004: 137

¹²⁴ Schønnebøl 1895: 190

Her ser man helt klart likheter med det Anthony Jenkinson forteller i sin beskrivelse av ”malestrand”. De samme momentene med jernringer på dører er tatt med her. Jenkinson skriver at denne buldringen kan kjennes i hus som ligger opp til ti mil fra fenomenet. Dette nevner ikke Schønnebøl. Legg merke til at han skriver at strømmen er verst når vinden er i mot. Altså er den ikke så uforutsigbar som Olaus Magnus skulle ha den til. Været har også innvirkning på hvor farlig den kan bli. Schønnebøl avkrefter havsvelget som en konstant trussel og skriver at den til tider går an å krysse. Dette kan tyde på at han hadde god kjennskap til strømmen. Olaus Magnus skriver at den er på det sterkeste når det er flo, men skriver ingenting om muligheten for å krysse, og på Carta Marina ser det ut til at sjøfolk må holde en god avstand til den. Schønnebøl skriver videre at folk er svært redde for strømmen og tar nøye hensyn til flo og fjære når de skal ut på havet. Lokalbefolkningen vet hvordan de skal navigere, ettersom den alltid endrer deres kurs:

Men naar de skulle nu endeligen til at fare her over, da stevner de ikke paa landet, der som de skulle til, men ret sönder paa, ligesom de ville drage til Trondhiem eller et andet sted sönder påå, men de haver alligevel alltiid medet paa at stevne paa landet.¹²⁵

I klar likhet med Jenkinsons beskrivelse av nakne trær som blir kastet ut igjen av fenomenet, er Schønnebøl videre fasinert over at når trær blir dratt inn i strømmen, blir de borte for så å dukke opp igjen uten bark, røtter og greiner. De ser ut som de er blitt hugget med en skarp øks. Schønnebøl nevner også at hvaler ofte utfordrer skjebnen med å leke i passasjen. En og noen ganger to ganger i året finner man døde hvaler i fjæra, som kanskje har sprengt seg i strømmen.¹²⁶ Dette skriver Olaus Magnus ingenting om, men momentet om hvaler kan være hentet fra hans tresnitt.

Schønnebøl er banebrytende når han nevner månens påvirkning på strømmens kraft og virke. Han skriver: ” fordi der kand jngen komme over den ström uden udi maanens aftag, det er, naar ny er, eller vejret er gandske stille”. Isaac Newton (1642–1727), som viste at tidevannet var en følge av den almannelige gravitasjon, ga ut denne første banebrytende forklaringen rundt 100 år etter Schønnebøl. Likevel er Schønnebøl klar i sin beskrivelse av Moskstraumen at månen fremtrer som en påvirkende årsak til de dramatiske forestillingene om strømmen. Derfor må han ha lokalkunnskaper om den, enten blitt fortalt om dette eller sett det selv. Schønnebøl visste at folk fisket i strømmen og at lokalbefolkningen var avhengige av

¹²⁵ Schønnebøl 1895: 191

¹²⁶ Schønnebøl 1895: 189–193

å kunne krysse den. Man ser en kontrast til Olaus Magnus forestilling om et havsvelg mellom Lofotodden og Røst som ingen må komme i nærheten av, til den strømmen Schønnebøl beskriver, som faktisk med omhu var mulig å krysse.

Til tross for at Erik Schønnebøl kan ha lest Olaus Magnus og Anthony Jenkinson er det sannsynlig at dette er lokalbefolkningens forestilling om Moskstraumen. Schønnebøl bodde i Lofoten, men det er ikke sikkert at han har opplevd strømmen. Observasjon og empiri begynte å bli viktig for at tekster skulle være troverdig. Det var derfor vanlig å bruke ”kilder”. Det nye med Schønnebøl er at hans kunnskap er basert på erfaring og på folkemunne. Han bruker uttrykk som ”Jeg har hørt av mange mennesker”, ”bøndene som bor her om kring de sier...”, ”meg er berettet av trofaste folk” og ”alle folk som kjenner denne strøm...”. Likevel er det svært store likheter med Jenkinsons forestilling, en forestilling som kan ha eksistert både i utlandet og i Norge. Om Schønnebøl ikke så den selv er det troverdig at han har hatt direkte kontakt med folk som har opplevd strømmen og levde rundt den, i og med at han selv bodde i Lofoten. Dermed kan han ha fått nyanser til beskrivelsene, som blir mer nøyaktige enn tidligere skildringer.

Schønnebøl reiste mye, men beskriver Moskstraumen som den sterkeste og farligste strømmen han har opplevd. Som Olaus Magnus sammenligner han naturfenomenet med strømmen i Middelhavet, og beskriver Moskstraumen som hundrede ganger sterkere enn disse strømmene. Han forteller også om hemmelige skarpe klipper uti strømmen, noe også Olaus Magnus beskriver i sitt kapittel. De to siste momentene har ikke Jenkinson med. Den siste likheten mellom Schønnebøls og Olaus Magnus’ beskrivelser er som jeg viste i det første utdraget at Schønnebøl forteller at mennesker mener det finnes et havsvelg midt i denne strømmen. Noen mener at svelget ligger like utenfor. Altså er ikke havsvelget bekreftet på lokalt nivå. Denne forestillingen kan nok være hentet fra Olaus Magnus. Det som klart skiller Schønnebøl fra Olaus Magnus og Anthony Jenkinson er at Schønnebøl har stadig mer presise geografiske lokaliseringer, flere stedsnavn og gårdsnavn. Han er mer detaljert og tar med de nye momenter som vi skal se ble viktige i den senere tradisjon. Det er uten tvil svært store likeheter mellom enkelte momenter i Jenkinsons og Schønnebøls beskrivelser.

3.3.2 Peder Claussøn Friis

Peder Claussøn Friis (1545–1614) var prestesønn født i Egersund og i 1566 overtok han som Sogneprest i Undal etter sin far.¹²⁷ Han behersket både latin, tysk og engelsk og oversatte blant annet Snorre fra norrøn til dansk. I 1613 var han ferdig med boken *Norrigis*

¹²⁷ Friis 1881: 9–10

Beskriffuelse, men den ble publisert av Ole Worm først i 1632. Dette var en topografisk beskrivelse av Norges land, men også tradisjoner, naturfenomener, skikker og samfunnsforhold ble tatt med. Boken var den første i sitt slag som tok for seg hele Norge og var banebrytende. Den er mye lest, sitert og blir en premissleverandør også for mitt emne. Man kan helt klar se de lærdomskulturelle strømningene fra Europa; humanismen. I tidligere verker av Friis ser man at han er inspirert av Olaus Magnus' verk fra 1555, blant annet i beskrivelsene av sjøormen i Mjøsa.¹²⁸ Likevel mente han at forklaringer på uvanlige urovekkende fenomener skulle enten basere seg på erfaring, eller trekke inn Gud som straffende aktør. Han distanserte seg fra forklaringer som ukritisk appellerte til trolldom og magi.¹²⁹ Friis begynner med å fortelle om Norges navn, grenser og innbyggere historisk sett.¹³⁰ Han skriver litt om hvilke områder som har vært besatt av nordmenn og hvordan Norge er delt inn. Så begynner han å beskrive område for område. I det 24. kapittel omtales "Nordlands Øer" og under overskriften "Moskøe oc Moskøes Strøm" beskrives Moskstraumen over tre sider. I likhet med kartografen Bure legger han den mellom Moskenesset på Lofoten og øya Mosken. Altså begrenser Friis strømmens omfang i forhold til Olaus Magnus, Anthony Jenkinson og Schønnebøl, som mente at dens omkrets rakk helt til øyene Værøy eller Røst. Tendensen til at fenomenet blir mindre gjenspeiler seg altså ikke bare på kart, men også i litteraturen. Schønnebøl mente at øya Mosken lå midt ut i strømmen. Dermed blir omfanget av strømmen her omtrent halvert.

Som Schønnebøl forteller Friis om en svært høylytt strøm, som kan høres noen ugesiøes derfra. Han kaller den ikke en malstrøm, men skriver at den kan danne flere strømvirvler, som er så store at den drar skip med seg ned til bunnen. Schønnebøl mener det er hvalene som skråler, da de går seg fast i passasjen, mens Friis påpeker at man i tillegg til lyden av hvalene, kan høre strømmens brus langt unna i stille vær. Jenkinson skriver at hvalene lager stakkarslige skrik, men selve strømmen lager så mye bulder og bråk at dørene rister 10 mil unna. I motsetning til Jenkinson og Schønnebøl skriver Friis at det er hvalene som får jorden til å skjelve og riste da de går seg fast i fenomenet. Han skriver også at det må være uslette og skarpe klipper på grunnen, som forårsaker strømmens bulder og ustillhet, når vannet kommer inn og ut ved flo og fjære hver sjette time. Som Olaus Magnus og Schønnebøl skriver Friis om klipper på passasjens bunn, og både Jenkinson, Schønnebøl og Friis er svært fasinerte av trær som forsvinner i strømmen. Jenkinson og Schønnebøl bruker begrepet trær,

¹²⁸ Jørgensen om Peder Claussøn Friis i det Store Norske Leksikon. URL: http://www.sn.no/nbl/biografi/Peder_Clauss%C3%B8n_Friis/utdypning; Hansen 1998: 313

¹²⁹ Gilje og Rasmussen 2002: 282

¹³⁰ Friis 1881: 373–375

mens Friis spesifiserer hvilke sorter det gjelder, nemlig grantrær og furutrær.¹³¹ Men det fantes knapt grantrær nord for Rana i Nordland på denne tiden. Om ikke Friis snakker om fløtetømmer eller trelast fra båter, kan dette momentet avsløre at Friis ikke har vært ved strømmen, eller at han har mottatt uriktige opplysninger fra sine informanter.

I likhet med tidligere beskrivelser karakteriserer Friis strømmen som sterk og svak i forhold til flo og fjære. Friis skriver at vannet renner inn mot land når det flør og ut mot havet når vannet faller. I motsetning til Olaus skriver han at strømmen er rolig i stille vær og når det er laveste land eller høyeste flod. I følge professor i hydrodynamikk Bjørn Gjevik, er som sagt ikke dette korrekt.¹³² Passasjen er også svært sterk på høyvann og lavvann. Det var kanskje naturlig for Friis å tro at strømmen var sterkest ved flo, siden det er det normale i andre strømmer og fjorder. Friis skriver til og med at ”thi da er her ingen Strøm”. Dette tyder på at Friis aldri har vært ved strømmen og drar konklusjoner ut fra hva som er vanlig ellers.

Som Schønnebøl poengterer Friis at malstrømmen noen ganger kan forholde seg rolig, og er derfor ikke så uforutsigbar som Olaus beskrev den som. Men Friis legger til at dette ikke varer lenger enn fjerdeparten av en time, før det snur igjen. Friis karakteriserer fenomenet som dramatisk når han skriver at skip, jekter og andre båter ikke må komme en ugesjøes nær, for å unngå å bli dratt ned til bunnen og gå til grunne på skarpe klipper. Altså advarer han, som Olaus Magnus, båtfarere mot å komme for nær strømmen. Enten hadde Friis selv sett virvlene Moskstraumen kan lage, eller så hadde han fått denne informasjonen hos sine informanter. Friis forsøker å diskutere hva som er årsaken til dette fenomenet.¹³³ Han skriver at noen mener det finnes et havsvelg, som drar vannet med seg gjennom huler i jorden til visse tider, for så å komme opp av jorden gjennom andre hull til andre tider. Kircher ga ut sitt verk *Mundus subterraneus* i 1678, og det er derfor ikke usannsynlig at folk fortsatt i 1613 trodde det skulle finnes et havsvelg i Lofoten. Friis skriver videre at fenomenet har blitt sammenlignet med ”suofuelild” (svovelild/geysir) som eksisterer på Island og andre steder. Den drar vannet til seg, for så å skyte samme vannet ut igjen med stor fart og hastighet. Sistnevnte skriver Olaus Magnus, Anthony Jenkinson og Erik Schønnebøl ingenting om. Altså drar Friis inn en ny metafor i beskrivelsen. Friis avslutter med å skrive at han selv mener det er skarpe og uslette klipper på bunnen som skaper virvlene, og det virker derfor som om Friis ikke tror på mytene om havsvelget fra Olaus Magnus og Schønnebøl. Han stiller seg skeptisk til og nærmest avkrefter dette motivet.

¹³¹ Friis 1881: 374

¹³² Gjevik 2009: 120, 129–130

¹³³ Friis 1881: 375

Selv om kanskje forfatterne baserer sine historier på hverandre, er det helt klart nye momenter som kommer inn i hver tekst. Friis' tekst er mer forklarende, og hans beskrivelse virker mer virkelighetsnær enn Olaus Magnus' og Erik Schønnebøls beskrivelse. Han skildrer strømmen som noe forferdelig, men avdramatiserer forestillingene og skriver at den ikke alltid er like farlig. Den kan til og med være helt rolig. Det var viktig for Friis å gi presise forklaringer på uvanlige og urovekkende fenomener.¹³⁴ Det kan være mange årsaker til at han beskriver strømmen som brutal: Tradisjon, forventninger og at den tross alt var meget farlig og årlig tok mange liv. Friis var sogneprest i Undal i Vest-Agder, og det er lite trolig at han har besøkt Lofoten. Derimot kan han ha lest Hans Erik Schønnebøl og Olaus Magnus og basert sin forestilling på deres verker eller Anthony Jenkinsons reiseskildring. Friis kan også ha hentet informasjon fra sin gode venn, læremester og inspirator, Jon Simonsson (1512–1575), som var fra Trøndelag.¹³⁵ Til tross for flere forskjeller, drar Friis inn de samme momentene som Jenkinson og Schønnebøl (hvaler og trær) og Olaus Magnus (klipper, havsvelg og flo og fjære). Schønnebøl skrev sin rapport over 20 år tidligere og kan ha basert sin beskrivelse på samme forestilling som Jenkinson, mens Olaus Magnus bok kom ut over et halvt århundre før *Norrigis beskrivelse*. Trolig ville Friis ha orientert seg skikkelig før han skrev en beskrivelse av Norge, og da var alle disse skriftene svært relevante for skildringen av Nord-Norge.

3.3.3 Anders Christenssøn Arreboe

Anders Christenssøn Arreboe (1587–1637) var en dansk dikter, som i en alder av 31 år ble biskop i Trondheim i 1618. Her fikk han mange uvenner på grunn av en utfordrende atferd og ble i 1622 dømt fra embetet. Fire år senere ble han sogneprest i Vordingborg. Hans hovedverk er diktet *Hexaëmeron* publisert i 1661, som er en fri bearbeidelse av franskmannen du Bartas' dikt om skapelsesuken, *La semaine* fra 1578.¹³⁶ Selv om formen er litterær, ser man at Arreboe tilstreber en historisk faktisk beskrivelse. Dette var en ny type beskrivelse av strømmen skrevet på rim, men informasjonen om strømmen kan han ha hentet fra tidligere litteratur. Det kan diskuteres om dette verket er sakprosa eller skjønnlitteratur. Rimene og rytmen signaliserer underholdning, mens temaet og holdningen har typiske sakprosatrekk; det

¹³⁴ Gilje og Rasmussen 2002: 282

¹³⁵ Jørgensen om Peder Claussøn Friis i Store norske leksikon URL: http://www.snl.no/nbl/biografi/Peder_Clauss%C3%B8n_Friis/utdypning

¹³⁶ Brøndsted om Anders Christenssøn Arreboe i Store norske leksikon URL: http://www.snl.no/Anders_Christenss%C3%B8n_Arreboe

er usentimentalt og saksopplysende.¹³⁷ Landskapsbeskrivelser både i poetisk form og i prosa kan tilhøre samme kategori, fordi beskrivelsene er hensiktsorientert.¹³⁸

Under ”Verdens første ukes første dag” advarer han mot havsvelg. I marginen står det skrevet: ”Det er farligt at randsage Guds Forborgenhed” og i teksten ved siden av står det at mange har gått til grunne i svelget. ”Kom ei svelget for nær/den blinde Klippe deg møder. Mod det farlige Skær dit Skib i Stycker du støder.”¹³⁹ Disse beskrivelsene kan godt være hentet fra Olaus Magnus. Han skriver ikke hvor den ligger, men under ”Tredie Dag i Ugen” skriver han ”I Loufod Norden hen/ i Norriges Konge - riige/ Een Strøm befindes stoor/ som ei hâr mange Liige/ Den kaldes Moske - Strøm/ af Mosker (q) spits hin høye/ Som Strømmen runden om ret artig ved at pløje.”¹⁴⁰ Arreboe kan ha lest både Schønnebøl og Friis før han døde. I hans beskrivelse gjenspeiler det seg flere av momentene fra tidligere forfattere. Arreboe advarer mot strømmen; ”Naar denne gjør sin fliid oc Maanens Verk forretter/ Oc nogen kommer nær/ hand Verden snart forgretter. Den Bølge reis i vær som andre Bierge høje/ Mand der giennem kand se Soolen Verdens Øie.”¹⁴¹ Siste vers er svært lik beskrivelser fra Schønnebøl.

Arreboe bruker to sider på å beskrive Moskstraumen, noe som viser litt av dens betydning for topografikunnskapene. Han har med tidligere kjente momenter som hvaler, bulder og ristninger, furu og grantrær som kles av i strømmen, og han legger årsaken til høye klipper under vannet. Han skriver at det må finnes en skjærgård, som han sammenligner med en innkjørsel. Han personifiserer vannet og skriver at når det kommer inn gjennom porten finner det ikke veien ut igjen. Kanskje minner dette om troen på vannets kretsløp gjennom jorden, eller det kan minne om en grotte på havets bunn. Vannet spaserer rundt og blir snurrende rundt en stein og av dette oppstår øyet. Kommer det da vrak eller trær forbi, suger strømmen disse til seg. Dette er beskrivelsen av en malstrøm, men i og med at han personifiserer strømmen og bruker begreper som ”å suge” kan det også minne om havsvelget. Problematikken rundt personifiseringen skal jeg se nærmere på når jeg nå skal diskutere Petter Dass’ fremstilling av strømmen. Arreboes forestilling virker noe mer dramatisk enn Schønnebøl og Friis sine beskrivelser. De to sistnevnte beskriver aldri strømmen som en malstrøm, men kaller det en sterk strøm. Likevel tar de opp at noen sier at det kan være et havsvelg i strømmen. Om Arreboe tilstreber en faktisk beskrivelse må han ha hentet disse

¹³⁷ Danielsen 1998: 135

¹³⁸ Luvstad 2005: 119

¹³⁹ Arreboe 1661: 13

¹⁴⁰ Arreboe 1661: 102

¹⁴¹ Arreboe 1661: 102–103

virvlene fra Olaus Magnus eller fra annen utenlandsk litteratur. Han legger til at ”naar den grume Strøm/ saa hafver giort sin ville/ Det uregiærlig Haf begynder sig at stille/”.¹⁴² Også Arreboe mener strømmen kan være stille, og skriver da at den kan gi tilbake noe av det den har sugd inn. Dette kan bygge på beskrivelsene av Schønnebøl og Friis.

3.3.4 Petter Dass

Petter Dass (1647–1707) ga oss rundt år 1700 enda en poetisk fremstilling av Moskstraumen. Dass ble antageligvis født på Nord-Herøy. Faren hans døde da Petter Dass var seks år, og han vokste opp hos forskjellige slektninger. I 1660 ble han sendt på Katedralskole i Bergen og fortsatte sine studier ved universitetet i København. Etter å ha vært huslærer i Vefsn og kapellan på Nesna, flyttet Petter Dass i 1689 til Alstahaug der han jobbet som sogneprest. Dass ga i 1683 ut samlingen *Dend Norske Dale- Viise*, men det meste av det han skrev kom ut først etter hans død.¹⁴³ Dass ble etter hvert kjent som en norsk nybrottsmann, gjennom sin topografiske og religiøse diktning. I 1739 kom for første gang *Nordlands Trompet* (latin *Boccina Polaris*) ut på trykk. Den kom i to utgaver; en i København og en i Bergen. Verket ble også kjent som *Nordlands Beskrivelse*. Man vet ikke når Dass begynte sitt arbeid med *Nordlands Trompet*, men avskrifter av hans manuskripter kan tyde på at den allmenne delen stod ferdig rundt 1689, da Dass tok opp sitt prostekall i Alstahaug.¹⁴⁴ Den er en heimstadsdiktning og topografisk beskrivelse, som var typisk for tiden. Boken beskriver natur og folkeliv fra Helgeland i sør til Tromsø i nord. I verket forteller han først litt om hvor Nordland ligger, om klima, fugler, dyr og fisker, om land og landbruk, om samer og finner, før han går over til en topografisk beskrivelse av område for område.

Nordlands Trompet skiller seg sterkt ut fra verk av Olaus Magnus, Erik Schønnebøl og Peder Friis da det i likhet med Arreboes verk er en litterær beskrivelse; et dikt skrevet på rim. Men også Dass tilstreber en historisk faktuell fremstilling. Historiker Rune Hagen og litteraturviter Hanne Lauvstad mener at referansene til klassisk litteratur, nyere danskspråklig litteratur (blant annet Friis), Bibelen og sjangertilhørigheten viser at verket var beregnet for et lærd publikum.¹⁴⁵ Under overskriften ”Loefodens Beskrivelse” legger han mye vekt på årsakene til Moskstraumens hastighet og styrke, og er det første verket som i detalj forsøker å forklare fenomenet. Dass skriver at mellom Mosken og Værøy flyter en strøm så raskt som en

¹⁴² Arreboe 1661: 104

¹⁴³ Petter Dass – museet. URL: http://www.petterdass.no/ipub/pages/petter_dass.php

¹⁴⁴ Knudsen 2007: 7

¹⁴⁵ Hagen og Lauvstad om Petter Dass i det Store Norske Leksikon URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Petter_Dass/utdypning

pil og avstanden mellom øyene er omtrent en mil.¹⁴⁶ Altså legger han den sterkeste strømmen mellom Mosken og Værøy, i motsetning til Friis som korrekt påstår at den er sterkest mellom Mosken og Lofotodden. Også Kong Christian 4.s menn skrev omtrent 100 år tidligere at strømmen hadde en omkrets på ca en mil. I likhet med Olaus, Jenkinson, Schønnebøl, Friis og Arreboe går Dass inn på at den lager høy lyd når den er sterk. Som andre skriver han at hus og land skjelver. Når vinden går imot strømmen, dannes bølger på høyde med klipper og man vil aldri komme derfra med livet i behold.

Som Schønnebøl og Arreboe nevner Dass månens påvirkning på strømmens kraft og virke og gir et korrekt bilde av strømmen i forhold til flo og fjære. Han skriver at ”Naar Flod eller Ebbe ved Maanen har Magt, Er vanskelig over at fare, Naar Maanen halveris, er Floderne smaa,”.¹⁴⁷ Det er altså i følge Dass vanskelig å krysse strømmen ved flo og fjære ved fullmåne. Om man derimot venter til månen er halv og floden er liten, kan man reise over om man er svært observant, for strømmen kan straks snu. Som Schønnebøl kjente Dass neppe til Newtons verk, og må ha observert konsekvensene på egen hånd eller fått den fra andre. Solens og månens påvirkningskraft var svært omdiskutert, men man ser også i Dass’ beskrivelser av Moskstraumen at månen fremtrer som en årsak til de dramatiske forestillingene om strømmen.

At strømmen er noe uforutsigbart som plutselig kan snu er i tråd med tradisjonen fra Olaus Magnus og Anthony Jenkinson. Som Erik Schønnebøl, Peder Friis og Anders Arreboe skriver likevel Dass at den er mulig å krysse. I motsetning til Friis skriver Dass at det er ved flo og fjære at strømmen kan sterkest. Petter Dass skal aldri ha reist nord for Helgeland, men hadde trolig også sine informanter i sitt prestekollegium rundt omkring i landsdelen.¹⁴⁸ Når Dass beskriver samenes trolldomskunster er det nesten en litterær diktning av Friis’ beskrivelse av det samme i *Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse* fra 1632. Dermed er det helt tydelig at Dass kan ha tatt noe informasjon fra Friis.¹⁴⁹

Det finnes også mange likhetstrekk til Arreboes beskrivelse. Begge er skrevet på rim, og det er ingen tvil om at Dass har lest Arreboe. Som andre forfattere på 1500- og 1600-tallet skriver Dass om klipper på havets bunn. Han referer til Arreboe når han skriver at i midten av disse finnes en uthulet gang.¹⁵⁰ Inn i denne gangen trenger strømmen seg inn, men en port

¹⁴⁶ Dass 2007: 96

¹⁴⁷ Dass 2007: 96

¹⁴⁸ Hagen og Lauvstad om Petter Dass i det store Norske Leksikon. URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Petter_Dass/utdypning

¹⁴⁹ Hagen og Lauvstad om Petter Dass i det store Norske Leksikon. URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Petter_Dass/utdypning

¹⁵⁰ Dass 2007: 98

gjør at den ikke finner veien ut igjen. Den spaserer rundt og søker utganger, men må til slutt sprengte seg ut av en dør og svirrer dermed forvirret rundt klippene når den kommer ut. Kommer det da vrak eller trær forbi, sliter strømmen disse til seg. Dass refererer til Arreboe ved å skrive "han mener" og "han slutter", noe som kan tyde på at Dass er noe uenig i Arreboes forklaring av fenomenet. Han legger også til at "Jeg vil det kun an med Eenfoldighed gaae". Dette kan tyde på at Dass ikke tror at det finnes et havsvelg i strømmen.

I større grad enn de andre forsøker Dass å forklare hvorfor strømmen blir så sterk. Han skriver at naturen har lært oss at jo grunnere bunn, jo fortere går strømmen. Han legger til at hver sjette time skal storhavet inn og ut mellom øyene utenfor Lofoten, som danner ganger eller porter. I kontrast til tidligere forfattere trekker Dass frem enda en årsak til fenomenet; det er så grunt og trangt at det må bli en sterk strøm akkurat her. Han skriver blant annet at: Jo dybere Bunde, jo sagtene Fart, I grundeste Vande gaaer Strømmen jo hart". Dass trekker altså også inn dybde som en påvirkning. Til tross for at *Nordlands Trompet* blir regnet som et skjønnlitterært verk, er det kanskje det mest beskrivende og forklarende av verkene om Moskstraumen i denne tidsperioden. Petter Dass sammenligner den ikke med andre hav eller strømmer, men konsentrerer seg om akkurat denne strømmen og årsaker til at den oppstår.

Strømmen beskrives aldri som et havsluk, men Dass skriver at "Og det paa saa korte Terminer, Igiennem benauede Ganger og Grund, At det jo maae skraale med brumlende Mund"¹⁵¹, altså en dobbeltbetydning i og med at han sammenligner den med en munn, samtidig som han tidlig personifiserer den. Når man da skal forklare hvordan den bråker, er det naturlig å si at skrålene kommer fra munnen. Tidligere i diktet skriver han også "Men hvoraf det kommer, at Mosken er grum, Og hvoraf han tumles saa bister herom, Og, hvad forekommer, opsluger,"¹⁵². Igjen kan ordet ha en dobbeltbetydning i og med at de andre har beskrevet strømmen som et havsvelg, mens Dass har personifisert den, og det er naturlig å skrive at den sluker til seg det som kommer forbi. Altså beskrives malstrømmen som både munn og en oppsluker, i tradisjon tro. Dass bruker også betegnelsen "Gabet". Her kan det også være en dobbeltbetydning. Enten snakker han om Moskstraumen, eller så snakker han om havgapet. I og med at strømmen ligger i havgapet er dette vanskelig å tyde.

Selv om Petter Dass er en dikter fra barokken, der det som kjennertegner diktningen er pomp og prakt, store ord og religion, ser det ikke ut til at han har lagt de store overdrivelsene inn i dette diktet. Han bruker litterære motiver for å fremstille faktaorienterte beskrivelser. *Nordlands Trompet* fremstår på tross av at det er et dikt, som faktaorientert og mer

¹⁵¹ Dass 2007: 99

¹⁵² Dass 2007: 98

forklarende enn tidligere verk av Olaus Magnus, Anthony Jenkinson, Hans Schønnebøl og Peder Friis. Det ligger en alvorstone i diktet. Eli Høydalsnes skriver i *Møte mellom tid og sted – Bilder av Nord-Norge* at havet var viktig for forfatterne. Samtidig som det var deres livsgrunnlag var det også en nærværende dødstrussel. Hun mener en romantiker ville sagt at ”Mytifiseringen og mystifiseringen av naturkreftene er nødvendig fordi naturens nærvær er så påtrengende”.¹⁵³ Det blir en nær sammenheng mellom det mytebelagte og det faktuelle, og disse to går over i hverandre.

Alle disse dansk-norske forfatterne referer til en sterk strøm med navn Moskstraumen. De kan ha vært der og kan selv ha opplevd strømmen. Dermed fikk man utover på 1500- og 1600-tallet en mer antatt korrekt og grundigere beskrivelse av fenomenet. Foruten hos Friis, eksisterte fortsatt forestillingen om og mystikken rundt et havsvelg. Som vi har sett hadde forfattere på 1600-tallet stor respekt for Moskstraumen. Likevel er det ingen av dem som direkte bekrefter at det finnes et havsvelg utenfor Lofoten. De snakker om en stor strøm, men begrepet malstrøm blir ikke særlig brukt. Ordet malstrøm må altså ha kommet fra utenlandsk litteratur eller som vist fra kartografi.

3.4 Vitenskap

Men det var ikke bare dansk-norske forfattere som forsøkte å forklare Moskstraumen. Bernhard Varenius (1622–1650) blir ansett som grunnleggeren av moderne geografi. Han var en tysk-nederlandsk geograf, som arbeidet med delingen av geografi i en spesiell (regional) og allmenn (systematisk) geografi. Isak Newton ga i 1650 ut Varenius verk *Geographia Generalis*. Varenius forsøkte å forklare verden og dens naturfenomener. I kapittel 14 forklarer han malstrømmer: Noen kaster vannet rundt seg, mens andre suger til tider vannet til seg. Noen kaster det opp igjen, mens andre beholder vannet. Et fjerde alternativ er de som ikke trekker vann til seg, men bare spyr vann ut.¹⁵⁴ Han skriver at slike malstrømmer finnes flere steder men at:

The Maelstrom on the Coast of Norway, is the swiftest and largest known Vortex; for it is said to be thirteen Dutch Miles in Circuit; in the middle of which there is a Rock, which the People thereabout call Mouske. This Whirlepool, for six Hours, sucks in whatever approaches it, or comes nigh it, not only Water, but Whales, loaded Ships, and other things, and in as many Hours disgorges them all again,

¹⁵³ Høydalsnes 2003: 142–143

¹⁵⁴ Varenius 1733: 272

with a hideous Noise, Violence, and whirling round the Water. The Cause is latent.¹⁵⁵

Varenius kan ha tatt disse forestillingene fra Olaus Magnus, Jenkinson, Schønnebøl, Friis eller Arreboe. Dass kom noe senere. Siden han kaller den Vortex er den sannsynligvis tatt fra Olaus eller andre utenlandske forestillinger. Forestillingen går overens med Kirchers teori om underjordiske kanaler. *Mundus subterraneus* som ble omtalt i kapittel to ble ikke utgitt før 1678. Troen på enorme malstrømmen stod altså sterkt også utover på 1600-tallet, også blant vitenskapsmenn. Til tross for at Varenius er upresis i strømmens beliggenhet, vet han at det ligger en øy midt i strømmen kalt Mosken. Vi ser at det er de samme momentene som går igjen fra tidligere litteratur og Varenius har ingen nye momenter med i sin beskrivelse.

Petrus Lagerlöf (1648–1699) var svensk forfatter og kritiker, professor i logikk i Uppsala 1682, i poetikk 1684, i veltalenhet 1687 og rikshistoriograf i 1695.¹⁵⁶ I 1689 publiserte han *De Charybdi Septentrionali*.¹⁵⁷ I kapittel to diskuterer han om det kan finnes en norsk Kharybdis. Han legger sin tiltro til de som har opplevd strømmen. Han mener Kirchers teori om at store vannmengder beveger seg under jorden er usannsynlig, fordi det ville gitt utslag i sterke strømmer for eksempel i Bottenviken. Himmellegemenes tiltrekningskraft kan heller ikke være sterk nok til å dra vannet med seg så langt. Han skriver i kapittel tre at den nordlige Kharybdis befinner seg på 68. breddegrad og antyder at det er den samme som Homer, Paulus Diaconus og mange andre har besøkt. Han antyder her at Homer ikke reiste i Middelhavet, men i Nord-Norge. Årsaken til dette kan være forvirringen rundt Olaus' bruk av navnet Kharybdis på Moskstraumen, som egentlig hørte til i Middelhavet. Likevel kaller Lagerlöf den for *De Charybdi Septentrionali* (Den nordlige Kharybdis), noe som tyder på at det også må finnes en Kharybdis i sør.

Lagerlöf forklarer fenomenet med at det er tett med øyer og stengsler i området rundt Mosken og Moskenes. Bølgene har dermed ikke mange steder å slippe gjennom og derfor tårner bølgene seg opp akkurat når de kommer til det smale sundet, og det blir dermed uvanlig stor forskjell på flo og fjære. Det opprørte havet kommer også av skjærene. Han skriver at hovedårsakene til slike farlige strømmer er det smale sundet. Dette er som vi skal se på 1700-tallet, svært likt virkeligheten. De spesifikke årsaksforklaringene kan tyde på at Lagerlöf har fått sin informasjon andre steder, enn hos norske topografer.

¹⁵⁵ Varenius 1733: 273

¹⁵⁶ Redaksjonen om Lagerlöf i Den store norske leksikon. URL: http://www.snl.no/Petrus_Lagerl%C3%B6f

¹⁵⁷ Lagerlöf 1689 oversatt av Per Pippin Aspaas.

Så sent som i 1691 publiserte italieneren Vincenzo Coronelli to tegninger av malstrømmen i *Atlante Veneto* (se vedlegg side 121).¹⁵⁸ Strømmen er tegnet inn mellom Mosken og Lofotodden. Den første viser svært høye bølger ved fjellet Mosken. Det andre gjør et forsøk på å forklare fenomenet ved å vise hvordan storhavet renner inn og ut av Vestfjorden mellom Værøy og Lofoten. Her viser han hvordan vannet demmes opp hovedsakelig mellom Mosken og Lofoten, og danner en stor malstrøm. Vi ser at trangen til å forklare naturfenomener øker. Både på kart og i topografien hadde man gått bort fra å beskrive det som et havsvelg, men undringen over hva slags fenomen Moskstraumen egentlig var eksisterte som vi skal se til langt utover på 1700-tallet.

3.5 Myte eller virkelighet

I kapittel to så vi at renessansens skildringer førte med seg en mørk forestilling om den ukjente Norden. En av renessansens fremste tenkere, Jean Bodin (1530–1596), skrev om ulykke, ondskap og djevleskap som hadde sitt sete i nord og kom drivende med nordavinden.¹⁵⁹ Både monstre, fantasidyr og malstrømmen fortsatte å dukke opp i beskrivelser og på kart i løpet 1500- og 1600-tallet. Behovet for mer nøyaktige kart og reisebeskrivelser økte under handelseksplasjonen i nord, og flere kan ha passert strømmen uten å oppleve den som et havsvelg. Man kan si at det skjedde en begynnende avfortrylling av Norden. Likevel var Moskstraumen fortsatt en del av reisebeskrivelser og kart. Vi har sett at Olaus' beskrivelse av fenomenet ble viktig for den senere tradisjon. Til tross for økt kunnskap var det fortsatt vanlig å kopiere eldre kart, og kartografer kan ha tatt forestillingen om Moskstraumen som et enormt havsluk fra Olaus Magnus. Kunsthistoriker Eli Høydalsnes mener at det ble skapt et stereotypet fantasibilde av Norden, der motivene ble standardiserte i et slags ikonografisk program.¹⁶⁰ Vi så i både reiselitteratur og topografi at frykten for strømmen var reell. Om dette var en årsak til at fenomenet ble tatt med på kart, eller en konsekvens av det er usikkert. Likevel hadde ikke de mest kjente kartene fra 1500-tallet med noen malstrøm eller noe havsvelg utenfor Lofoten. Kanskje var den økende trafikken i Nordområdene årsaken til at man ikke fryktet strømmen like mye, eventuelt at Moskstraumen ikke var riktig så kjent.

Willem Barents og Jan Huygen van Linschoten tegnet fenomenet inn på sine kart, men nevnte den ikke i sine skrifter. Olaus Magnus fortalte at man la om reiseruten for å unngå strømmen og dette ser vi i Anthony Jenkinsons, Kong Christian 4.s og Pierre Martin de la Martinière reise til Finnmark og Kola. Her ble området utenfor Lofoten omgått med

¹⁵⁸ Ginsberg 2009: 91 og 93

¹⁵⁹ Larsen 2002: 166,67

¹⁶⁰ Høydalsnes 2003: 83

forsiktighet. Disse kan ha hørt om havsvelget, nettopp fra Olaus Magnus. De engelske ekspedisjonsfarerne Richard Chancellor, Hugh Willoughby og Stephen Borough nevnte ikke noe havsvelg i sine rapporter og heller ikke den hollandske ekspedisjonsfareren Olivier Brunel ser ut til å ha tatt hensyn til svelget. Alle disse reiste i andre halvdel av 1500-tallet, da motivene knyttet til havstrømmen var på sitt mest dramatiske. Årsaken til disse forskjellene er ukjente. Det fantes nok en diskusjon angående hvor farlig Moskstraumen egentlig var. Utover på 1600-tallet begynte enkelte kartografer å tegne inn fenomenet mer nøyaktig og mindre enn tidligere kartografer hadde gjort.

Vi har sett at nordmenn på 1500- og 1600-tallet beskrev strømmen som noe farefullt og flere av momentene kan være hentet fra utenlandske forestillinger satt på papir av Anthony Jenkinson. Eli Høydalsnes skriver at Europa gradvis ble oversvømt av reiseskildringer og geografiske beskrivelser fra siste halvdel av 1500-tallet.¹⁶¹ Fortellingene hadde vitenskapelige pretensjoner, men illustratørene var ikke alltid med på reisene og beretningene varierer fra det saklig beskrivende til rene improvisasjoner. Hun legger også til at disse reisebeskrivelsene i høy grad påvirket 1600-tallets europeere.

Schønnebøl, Friis og Dass har alle hatt gode informanter, som kan ha opplevd strømmen på nært hold. De forsøker i sine verker å forklare strømmen. Den ble fortsatt beskrevet som meget farlig, men også i litteraturen ble dens omkrets mindre. Forestillingene er svært like, og det er flere sammenhenger mellom Olaus Magnus' og Anthony Jenkinsons beskrivelse av Moskstraumen og de norske forfatterne. Jenkinsons fortelling har med flere momenter enn Olaus Magnus. De norske beskrivelsene er mer detaljerte, og forfatterne trenger ikke å ha lest Olaus Magnus for å beskrive strømmen slik de gjør. Derimot ser man mange av momentene fra Jenkinson. Schønnebøl undrer på om det finnes et havsvelg utenfor Lofoten, mens Friis avkrefter denne myten. Både Schønnebøl, Friis og Dass forsøker å finne andre forklaringer på at strømmen er så sterk og tilstreber en virkelighetsnær beskrivelse av den. De konkluderer med at det har med flo, fjære, klipper, dybde og månefase å gjøre. At Schønnebøl trekker inn månen som årsak til de sterke strømmene var noe som var forut for hans tid, og et tegn på at han hadde lokalkunnskaper. Dette viser også at beskrivelsene fra denne fasen var mer virkelighetsnær enn de tidligere hadde vært. De dansk-norske forfatterne, som alle var bosatt i Norge, kaller ikke strømmen for en malstrøm, men beskriver den som svært sterk og farlig. Forestillingen om en malstrøm må ha vært noe som eksisterte i utlandet, da den finnes både på kart og i reisebeskrivelser. Begrepet er nok hentet fra Olaus' illustrasjon

¹⁶¹ Høydalsnes 2003: 83

av Moskstraumen på Carta Marina. Forestillingen om et havsvelg som sluker alt som kommer i nærheten blir likevel gradvis svakere, mens forestillingen om en forferdelig malstrøm fortsetter; en strøm som er brutal, høyløst og farlig.

Kapittel 4: Omvurdering av det nordlige ¹⁶²

Vi har sett at Sør- og Mellom-Europa ble stadig mer kjent med landene og folkene i nord. Norden ble tettere integrert i den europeiske interessesfære for kartlegging, oppdaging og utforskning. Dansk-norske topografer hadde skrevet at strømmen var ingen konstant trussel, og forestillingen om Moskstraumen forandret seg fra et havsvelg til en kraftig malstrøm, også på kart der den ble mindre i omkrets. Olaus Magnus hadde forsøkt å løfte det nordiske folkets status i Europa. Det samme ville 1600-tallets topografer. I løpet av 1700-tallet ser vi at denne mentaliteten hos det lærde Europa begynner å sette fart. I boken *Karl 7.* fra 1731 hyller opplysningsfilosofen Voltaire (eg. François-Marie Arouet 1694–1778) svenskene, der han beskrev dem som et velvoksent, kraftig og utholdende folkeslag. Også Charles de Secondat Montesquieu (1689–1755) hevdet i *Lovenes ånd* fra 1748 at det fysiske livsmiljøet i Norden herdet befolkningen og gjorde den sterk, selvstendig og modig. Montesquieu mente at kilden til friheten i Europa var å finne Norden.¹⁶³ Dette kan regnes som en del av en ny ideologi; primitivismen¹⁶⁴. Nordens fysiske miljø var altså positivt og man fikk dermed en gradvis holdningsendring til den nordiske naturen. Troen på en opplysende og rasjonell vitenskap og forskning er karakteristisk for dette århundret. Men hvilke konsekvenser fikk dette for forestillingen om Moskstraumen som en malstrøm? I dette skal jeg drøfte endringer, overganger og kontinuitet i forestillingen om naturfenomenet. Hvem tilhørte den gamle tradisjonen, og hvem forsøkte å endre denne tradisjonen? Først tar jeg for meg den nye vitenskapen og mentaliteten som vokste frem på 1700-tallet, før jeg undersøker hvordan strømmen ble fremstilt på kart, og diskuter hvordan sjøfarten og turister forholdt seg til fenomenet. Til slutt skal jeg sammenligne gamle og nye tendenser og drøfte hvordan topografene fremstilte havstrømmen, og hvordan fremstillingene endret seg med en generasjon.

4.1 En ny mentalitet og vitenskap

4.1.1 Vitenskap

Det finnes flere årsaker til at naturen, havet og kysten av Nord-Norge ble gjort til gjenstand for beundring i løpet av 1700-tallet. For det første ble det utviklet nye forskningsteorier. Det spredte seg i Europa en kritikk av det semiotiske kosmos, det vil si forestillingen om verden som et meningsfullt kosmos fullt av guddommelige tegn og varsler. Forklaringsmodeller som

¹⁶² Tittelen er hentet fra Stian Bones Larsens artikkel "Gerhard Schøning og omvurdering av det nordlige på 1700-tallet" fra 2002.

¹⁶³ Larsen 2002: 163

¹⁶⁴ Her: oppfatningen av at det enkle, naturnære livet var det beste.

var knyttet til jærtegn og andre mystiske fenomener forsvant gradvis og en ny type vitenskap vokste etter hvert frem. Fra at verden var interaktiv, med en natur full av symbolske meninger, der dyr og planter reagerte på det menneskene gjorde, begynte man på 1700-tallet å se på mennesket i seg selv. Mennesket var unikt og det var et skarpt skille mellom menneske og natur. Naturtingene ble dermed fratatt egenskapene som knyttet dem til mennesket gjennom "det klassiske episteme" fra slutten av 1600-tallet.¹⁶⁵ Humanister og naturvitere var overbevist om at vitenskap og kultur hadde gjort betydelige fremskritt i forhold til antikken. Galileo Galilei utviklet en matematisering av naturen; den var en tekst som måtte tolkes, en "naturens bok", forfattet i et matematisk språk.¹⁶⁶ Dette ble fremveksten av det som ofte blir kalt det mekanisk-materialistiske verdensbilde. Alle fenomener kunne rekonstrueres i mekanisk-materialistiske termer. Det ble gjort forsøk på å finne naturlige forklaringer på slike fenomener som for eksempel Moskstraumen. Hvor Gud kom inn i bildet, var svært omdiskutert, men Bibelens betydning for verdensbilde stod fortsatt sentralt. Det ble gjort forsøk på å forene kunnskap om naturen med en kristen-teleologisk virkelighetsoppfatning. Erik Pontoppidan (1698–1764) mente at naturvitenskapen studerte naturens bok, mens teologien studerte Den hellige skrift, begge var forfattet av Gud. Gudsoppfatningen ble endret i retninga av Gud som konstruktør av en kunstferdig og hensiktsmessig verden. Vitenskapsmenneskenes oppgave var å synliggjøre disse egenskapene.¹⁶⁷ Jeg har vist at mytene rundt fenomenet startet i det lærde Europa, og utover på 1700-tallet skal vi se at strømmen fortsatt hadde en sentral plass i allmenn vitenskap, om ikke like myteomspunnet.

Både Schønnebøl, Friis, Arreboe og Dass hadde tidligere fortalt at Moskstraumen kunne forholde seg rolig. Flere av de nye naturforskerne forsøkte nå i sine verker å forklare Moskstraumen som et rent naturfenomen. En interesse for havforskning hadde begynt å spre seg i England allerede på slutten av 1600-tallet.¹⁶⁸ Den svenske fysikeren Urban Hiärne (1641-1724) var i sin bok *Philosophical Transactions* (1704/05) enig med Schønnebøl, Friis og Arreboe om at malstrømmen ikke er en konstant trussel. Han skriver at den stopper av og til opp og årsaken til dette er at de underjordiske kanalene blir blokkert. Snø og is demmer opp for vannet.¹⁶⁹ Han støttet altså Kirchers oppfatning om underjordiske kanaler. Boken ble utgitt tidlig på 1700-tallet, mens de nye teoriene enda var under utvikling.

¹⁶⁵ Fulsås 2003: 27

¹⁶⁶ Gilje og Rasmussen 2002: 284–285, 372–373

¹⁶⁷ Gottschalk 2000: 6, 7 URL:

http://www.uio.no/studier/emner/matnat/geofag/HYD2010/v06/kompendium_hyd1/hydrologiens_historie.pdf

¹⁶⁸ Corbin 1994: 18 og 295

¹⁶⁹ Frängsmyr 1969: 38

En av Sveriges fremste vitenskapsmenn Torbern Bergmann (1735–1784) omtaler også det han kaller Kharybdisvirvlene.¹⁷⁰ Både Kircher og Newton la grunnlag for hans forklaring om tidevannet. Han mente at når vannet flødde inn i Vestfjorden møtte havet motstand og måtte snu. Dermed ble det dannet virvler. Senere la han til at disse virvlene oppstod der flo og fjære merktes best og var avhengig av blant annet klippers og havbunnens ujevnheter og vikens bredde. Men hvor tok det overfløydige vannet veien? Kircher og den danske professoren Heinrich Kühn mente det forsvant i underjordiske ganger, mens allviterne Edmond Halley (1656–1742) og Georges Buffon (1707–1788) mente det fordampet. Bergmann tvilte på begge teoriene. Hadde vannet fordampet, ville det blitt saltere, og han mente også at fordampingen ikke kunne være stor nok. Bergmans forklaring bygget på bergverksingeniøren Jacob Sigismund von Waitz (1698–1777), som mente at understrømmen trakk vannet med seg tilbake. Altså trodde ikke Bergmann på underjordiske ganger i Moskstraumen, slik Hiärnes teori gikk ut på. De nye teoriene var under utvikling og som vi ser kom Bergmanns teori noe senere enn Hiärnes og dette er helt klart avgjørende. Det var delte meninger om troverdigheten i disse teoriene, men troen på underjordiske kanaler var fremdeles til stede på slutten av 1700-tallet.

Den store franske encyklopedien til Diderot og D'Alembert fra 1757¹⁷¹ var et svært viktig kunnskapsverk da det kom ut. Det oppsummerte datidens kunnskap og var også retningsgivende for vitenskapens videreutvikling. Den skulle fange opp all kunnskap og systematisere det i ett bredt og stort oppslagsverk. Begrepet gouffres (flertallsformen av gouffre) finnes i dette eksemplaret. Gouffre kan bety blant annet avgrunn, slukt, virvelstrøm eller malstrøm. Begrepet forklares i verket med at det ikke ser ut til å være annet enn virvler i vannet forårsaket av kraften fra to eller flere strømmer som går mot hverandre. Dette kan være hentet fra Lagerlöf. Videre skrives det at den største man kjenner til er i Norges hav, og at den har blitt omtalt med store overdrivelser. Her ser vi at forskningen var kommet så langt at man i 1757 visste at de tidlige forestillingene om strømmen var overdrevet.

I Diderot og D'Alemberts utgave fra 1765 finnes oppslagsordet Maelstrom¹⁷². Her står det at begrepet er en form for gouffre som ligger i det nordlige oseanet på kysten av Norge. Den ligger mellom den lille øya Wéro (Værøy) i syd, og den sydlige delen av øya Loffouren (Lofoten) i nord, på 68 grader og den 28ende lengdegrad. Informasjonen er svært presis og sier videre at mange reisende beskriver den som noe fælt. Utgaven formidler at malstrømmen

¹⁷⁰ Frängsmyr 1969: 336–337

¹⁷¹ Diderot og D'Alembert 1757: 751–752

¹⁷² Diderot og D'Alembert 1765: 843

ikke er noe annet enn en havstrøm. Den lager mye støy og er forårsaket av små øyer eller skjær, som driver bølgene tilbake mot nord og syd i like sterk grad. Dermed gir disse bølgene inntrykk av å snu seg rundt og rundt. I dette opplagsverket avvises dermed teorien om underjordiske ganger. Denne informasjonen om Moskstraumen er nokså korrekt og kan bygge på dansk-norske topografer som vi skal se på senere i kapitlet. I tillegg til at troen på ny vitenskap var større, ble det også trykket opp mange flere bøker og kart enn tidligere. Flere kunne lese og skrive og dermed tilegne seg denne nye kunnskapen. Altså fikk man på 1700-tallet en gradvis endring i forestillingene om fenomenet. Endringene gikk i retning av å naturalisere strømmen.

4.1.2 Mentalitetsendring

I tillegg til det nye forskningsparadigme kan man regne en gradvis økende interesse for Norden som en årsak til at forestillingen om Moskstraumen forandret seg. Gerhard Schøning (1722–1780) mente det ikke fantes en motsetning mellom natur og kultur. Han argumenterte for at Norge var ett av de første landene i Europa som utviklet kultur, og nettopp den fysiske naturen var årsaken til dette.¹⁷³ Samtidig ga ønsket om herredømme over den isfrie kysten i nord Finnmark tidlig en plass i internasjonal politikk.¹⁷⁴ Et økende antall tilreisende gjorde at Norden ikke var like fjernt som det hadde vært. Fra at Norden hadde blitt sett på som mystisk, stygt og skummelt begynte etter hvert det lærde Europa å se på befolkningen i Norden som sterke, frie og lykkelige. Den voldsomme naturen hadde gjort menneskene til et robust folkeslag. Også naturen ble sett på med positive øyne. Gud ville aldri skapt et landskap som var for vanskelig å leve i.¹⁷⁵ Om man jobbet hardt, ville man leve et godt liv i et rikt landområde. De som levde i slike områder, levde i takt med skapelsen.

På begynnelsen av 1700-tallet kunne man likevel se en kontrast i lærd litteratur mellom den grønne, fruktbare naturen og den gule, næringsløse sanden langs kysten. Havet ble beskrevet med hylende måseskrik, bølger, storm, skrekk og mangel på tid og rom.¹⁷⁶ Dette synet endret seg mot slutten av 1700-tallet etter ny vitenskap og de mange reisene som ble foretatt på havet og langs kysten. Det oppsto en fascinasjon for havet, der man beskrev en skrekkblandet fryd over å oppleve en vakker, men samtidig en farlig natur. Fra midten av 1700-tallet vokste det frem en følelsesestetikk som hadde sammenheng med den nye naturoppfatningen. Forestillingen omhandlet en fysisk natur som utstrålte voldsom kraft,

¹⁷³ Larsen 2001: 64

¹⁷⁴ Høydalsnes 2003: 82–83

¹⁷⁵ Larsen 2001: 76

¹⁷⁶ Corbin 1994: 121–124

uberørt storhet og noe skremmende, ufattelig og grenseløst; en dyrkning av en sublim natur. Slik ble heller ikke havet og kysten lengre sett på som en konstant trussel, et kaos. Turister og sjøfarere reiste til Norden for å utforske sider ved virkeligheten som man mente ikke kunne formidles ved klar og presis begrepslig erkjennelse; det måtte oppleves. Fasinasjon for det fremmede og ”det andre” begynte som vi har sett på 1600-tallet, og fortsatte utover på 1700-tallet. Dermed ble Nordkalotten et mål for reisende; det var sivilisasjonens yttergrense, med skremmende, men likevel vakker natur.¹⁷⁷ Dette førte også til en eksotisering av Norden. Geografisk avstand og grad av utilgjengelighet synes å ha vært viktige kriterier. Dermed ble det en oppblomstring av interessen for de arktiske og subarktiske områdene. Antall turister økte og enda flere fikk oppleve Moskstraumen på nært hold. Denne eksotiseringen kan være en av årsakene til at de dramatiske forestillingen som hadde eksistert av strømmen, etter hvert ble dempet ned.

Årsakene til denne gradvise forandringen av synet på havet og yttergrensene var i tillegg til ny forskning også betinget av utviklingen av bedre fartøy og navigasjonsinstrumenter. Større og sterkere båter tålte mer sjø enn de gamle seil- eller robåtene. Moskstraumen var fortsatt farlig for mennesker i små båter, men faren ble mindre jo bedre båter man hadde.

4.2 Kartografi

Den maleriske og kunstneriske fremstillingskunsten som var blitt brukt gjennom århundrer, begynte gradvis rundt år 1700 å erstattes av abstrakte, standardiserte og konvensjonelle tegnsystem, som signaliserte viteskapelig objektivitet. Denne nye kartografien bygget på geodetiske¹⁷⁸ målinger, der den instrumentiske, astronomiske og matematiske utviklingen skapte en bedre presisjon. Den tidligere håndverkerkartografien, som var privatfinansiert, hadde som vi har sett gått mer og mer over til vitenskapsbasert og statskontrollert kartografi.¹⁷⁹ I takt med kartografiutviklingen begynte dermed det mystiske med havet å forsvinne og gikk gradvis over til noe mer realistisk og idyllisk. Likevel ser vi at Moskstraumen er tegnet eller skrevet inn på de fleste kart fra 1700-tallet. Hang fortsatt antikke forbilder igjen på kartene, eller fantes det en reell frykt for fenomenet?

Det var flere lokale nordmenn som tegnet Moskstraumen inn på kart. Sogneprest Jochum Jørgensen Althand, som vi skal se senere kom i kontakt med Pontoppidan, tegnet i år

¹⁷⁷ Høydalsnes 2003: 89, 82, 83

¹⁷⁸ Geodesi er vitenskap som arbeider med å bestemme jordens form og størrelse og med å måle opp større eller mindre deler av jordoverflaten.

¹⁷⁹ Widmalm 1990: 3

1724 inn fem malstrømmer mellom øyene i Lofoten (se vedlegg side 122).¹⁸⁰ I tillegg skrev han inn navn på flere strømmer og tegnet inn mange øyer, skjær og holmer rundt om i Lofoten. Dette kartet tegnet sognepresten da han søkte om et nytt kall. Han ville overbevise myndighetene om det vanskelige farvannet, de store avstandene og de strabasene han og hans sognebarn måtte kjempe mot. Pierre Martin de la Martinière skrev i sin bok, utgitt i 1671, at det fantes flere virvler. Dette beviser her sogneprest Althand, som til stadig opplevde disse virvlene. Likevel tegnet sognepresten inn en ekstra stor malstrøm mellom ”Lofotens odde” og ”Moschen”, der han skrev inn ”Den störste Male”. Han mente altså at Moskstraumen var den største av disse malstrømmene, og man kan klart trekke likhetstegn mellom Olaus Magnus’ malstrøm og denne fremstillingen. Her ser vi også at en lokalmann bruker begrepet malstrøm.

Noen tiår senere har en ukjent kartograf håndtegnet et kart over kyststrekningen i Nordland og Troms (se vedlegg side 122).¹⁸¹ Seilerruten er stipledd inn, og både krigsskip og fiskebåter er avbildet. Områdene er inndelt i forskjellige farger; Tromsen (lys grønn), Senjen (blå), Vesteraaelen og Lofoden (rød), Salten (gul), og Helgeland (grønn). Kartet er svært detaljert med øyer og holmer. Til og med Helseggen (fjellet ytterst i Lofoten) er tegnet inn. Mellom Helseggen og Mosken, og andre småøyer, er *Malstrømmen*, formet som en rød spiral. Man kan anta at forfatteren var norsk i og med at han har brukt norske bokstaver og ord. Også denne malstrømmen minner om Olaus Magnus’ fremstilling.

Det første trykte norgeskartet, utgitt av en navngitt kartograf, forelå i 1761.¹⁸² Kartet het *Kongeriget Norge* og var laget av den norske kartografen Ove Andreas Wangenstein. Dette kartet blir regnet som en milepæl i norsk karthistorie og er svært gjennomarbeidet. Her er Moskestrømmen skrevet inn, men ikke tegnet. Strømmen ligger også på dette kartet korrekt mellom tuppen av Lofoten og Mosken. Dette var et svært nøytralt kart, uten fantastiske tegninger. Norge er delt på dette kartet, der Nord-Norge er limt inn som ekstramateriale. Gerhard Schøning var svært kritisk til dette kartet og mente det undergravde de store verdiene og viktigheten av landsdelen.¹⁸³

Men det var ikke bare norske kartografer som tegnet Norge. Det var som vist tidligere gjort flere forsøk på å forklare strømmen. Den kjente nederlandske geografen Pieter van der Aa (1659–1733) forsøkte i 1729 å tegne et bilde av malstrømmen i *La Galérie agréable* (se vedlegg side 123).¹⁸⁴ Illustrasjonen er helt klart relatert til vannets jordiske kretsløp. Vannet

¹⁸⁰ Bottolfsen 1995: 330

¹⁸¹ Briså og Lavold 2009: I omslaget av boka

¹⁸² Hoem 1986: 54–56

¹⁸³ Schøning 1763

¹⁸⁴ Ginsberg 2009: 91, 93

trekkes ned i jorden med malstrømmen i Nordsjøen (Mer de Norvegue). Vannet føres under jorden og kommer ut igjen i Bottenvika. På Aas' kart fra 1729 advarer han mot strømmen ved å skrive inn: "Le Maal Stroom – ou l'on ne peut naviger que par un tems calme" (Malstrømmen – hvor man bare kan seile når været er rolig), nord for fire øyer som han kaller "Wero" og "Rust" (se vedlegg side 123).¹⁸⁵ Altså ble det skrevet advarsler inn på kartet, for å fremheve faren. Dermed var det fortsatt i første halvdel av 1700-tallet en teori om at Moskstraumen var farlig, fordi den trakk vann med seg ned under og inn i jordkloden.

I Tyskland og spesielt i Nederland florerte det av kart over Norden. Kartografer som nederlenderne Cornelis Danckerts (1664–1717), Pieter Mortier (1661–1711), Johannes Cornelis (1699–1783), Henrik de Leth (1703–49), tyskerne Matthäus Albrecht Lotter, Georg Friedrich Lotter og Franz Ludwig Güssefeld (1744–1808) skrev alle Mahlstrom inn på sine kart utenfor tuppen av Lofoten, eller mellom Lofotodden og Værøy.¹⁸⁶ Noen tegnet også inn malstrømmen som en spiral, som tyskeren Johan Baptist Homann (1664–1724) og trønderen Joachim Frederik Ramus (1685/86–1769) på sine kart *Regni Novegiæ* fra ca 1712 og *Delineatio Norwegiæ novissima* fra 1719. Svensken Anders Åkermann (1721-?) hadde tatt opp de nye teoriene da han tegnet et skjell inn på sitt kart *Mappa Geogr. R. Norvegiæ* fra 1774 eller senere (se vedlegg side 124).¹⁸⁷ Til og med sønn av den ledende trykkeren og kartselgeren i London, Thomas Bowen (1732/33–1790), skrev så sent som i 1788 "Mael Stroom" inn på sitt kart over Norge og la til "A Dangerous Passage" (se vedlegg side 124).¹⁸⁸ Den nederlandske kartografen, Herman Moll (ca 1654–1732), tegnet inn strømmen som en spiral og skrev "Maelstroom, a Famous Gulf or Whirly Pool. Seamen call it the Navel of the Sea".¹⁸⁹

Her ser vi at det helt klart fortsatt var viktig å få med malstrømmen utenfor Lofoten på kart også på 1700-tallet. En teori er at til tross for at de nye kartene hadde abstrakte, standardiserte og konvensjonelle tegnsystem, som skulle gjøre dem objektive, var det helt vanlig å ha med estetiske tegninger på kart, som vi har sett i tidligere kapitler. Store dyr, skapninger og naturfenomener ble tatt med, selv om de kanskje ikke var en del av det geografiske kartet. Som vi har sett kan en annen mulighet være at Moskstraumen ble oppfattet som en faktisk fare, og det var dermed viktig å få den med på kart, for å advare sjøfarere mot den sterke strømmen.

¹⁸⁵ Ginsberg 2009: 92; Hoem 1986: 55

¹⁸⁶ Ginsberg 2009: 65–128

¹⁸⁷ Ginsberg 2009: 78, 94, 112

¹⁸⁸ Ginsberg 2009: 128

¹⁸⁹ Ehrensvärd 2006: 314–315

4.3 Konsekvenser for sjøfarten

Interessen for nordnorsk natur og folkeliv fikk som sagt et nytt oppsving i Europa på 1700- og 1800-tallet. Det ble utgitt mange hundre publikasjoner som berører Nord-Norge, spesielt Finnmark. I reiseskildringene ser man den romantiske bevegelsens syn på det man oppfattet som naturfolk og uberørt, vill natur. Man ble satt i en sublim kontrast mellom skjønnhet og skrekk. På slutten av 1700-tallet fikk det estetiske stadig mer å si. I takt med romantikkens fremvekst ble menneskers følelser anskueliggjort ved å benytte seg av metaforer fra naturen. Som hos menneskene fantes det også stemninger i naturen. Sterke naturkrefter kunne virke skremmende og være sterkt ladet med følelse. Det var streben etter å oppnå denne følelsen som trakk mange turister til Nord-Norge.¹⁹⁰

Den franske sjøoffiseren Yves Joseph de Kerguelen-Trémarec (1734–1797) reiste i årene 1767 og 1768 nordover.¹⁹¹ I hans reisebeskrivelse skriver han at nord for Trondheim ligger Nordland og Finnmark. Han nevner også Helgeland, men skriver ingenting om malstrømmen og tegner heller ikke Moskstraumen inn på kartet som følger med beskrivelsene. Kartet er likevel relativt detaljert og har med Lofotøyene og Værøy.

Bare et år senere reiste østerrik-ungareren Pater Maximilian Hell (1720–1792) til Vardø.¹⁹² På turen ble det ført dagbok og denne ble funnet og utgitt av den østerrikske astronomen Carl Ludwig Littrow (1811–1877) i 1835. Hell dro til Vardø for å observere Venus' reise det neste året. Han var en anerkjent astronom og arbeidet for universitetet i Wien. Hell tilegnet seg nok svært gode kunnskaper om Norge, men til tross for dette nevnes ikke Moskstraumen på vei nordover.¹⁹³ Like før de når Steigen i Nordland skriver han at strømmene er sterke og at kysten er farlig. Han beskriver videre at de ser nordlyset og at de må kjempe med vinden. Dette været varer i flere dager, før de endelig når Lødingen. De passerer altså Lofoten uten at landskapet får særlig oppmerksomhet. På vei tilbake forlater de Tromsø og møter snart på de mange virvler, den beryktede strøm. ”Den 6ten genen fünf Uhr Abends kamen wir zu der, wegen der vielen Wirbel berüchteten Gegend Strömen, die aber jetzt, des hohen Wasserstandes wegen, weit weniger gefahrvoll war”¹⁹⁴ Dette kan antas å være Rystrømmen like sør for Tromsø. Videre skrives det at de fulgte veien fra Leenvig til Gresholm og Lödingen, hvor de utenfor sistnevnte kom i stor fare på grunn av virvler. Han legger her både den beryktede strøm og andre virvler til områdene nord for Lofoten og

¹⁹⁰ Larsen 2002: 174–175

¹⁹¹ Kerguelen-Trémarec 1772

¹⁹² Littrow 1835: 121; Hansen og Aspaas 2005 på uit.no URL: <http://geo.phys.uit.no/tgor/Hell-text.pdf>

¹⁹³ Littrow 1835: 120-121

¹⁹⁴ Littrow 1835: 152

Vesterålen. Disse virvlene kan dermed ikke ha vært Moskstraumen. Vi ser en tendens til at økende sjøfart; ekspedisjoner og turisme, ikke hadde fokus på den farlige strømmen utenfor Lofoten, til tross for at den var avbildet på kart.

4.4 En ny generasjon topografer

Vi har sett at Moskstraumen fortsatt ble tatt med på karttegninger, men gled mer og mer ut av reisedagbøkene. Vi skal nå se nærmere på hvordan forestillingen om naturfenomenet forandret seg hos norske og danske topografer i løpet av 1700-tallet. Den historisk-topografiske tradisjonen som så smått hadde startet på 1600-tallet fikk nå sin oppblomstring. Eneveldet ble innført i Danmark-Norge i 1660, noe som betydde bestrebelser i retning av helstatspolitikk. Danmark-Norge ble et tvillingrike og interessen for Norge fra København ble viktig. Flere av de topografiske verkene ble skrevet for å kartlegge landskapet som et ledd i den dansk-norske helstatspolitikken.¹⁹⁵ Miljøet av lærde og intellektuelle som interesserte seg for norsk historie og norsk landskap var i midlertidig ikke særlig stort, men i Trondheim bygget det seg opp et intellektuelt miljø, av stor betydning for min oppgave.¹⁹⁶ Disse kjente ofte hverandres arbeider og flere kjente hverandre personlig. Referansene blir dermed mange, både skjulte og indirekte, men også de eksplisitte. Ofte brukte de heller hverandre enn originalkilden. Dermed oppsto fortsatt feilsiteringer og feilinformasjon. Opplysningstankeganger kom som oftest frem i beskrivelsene av dyr, vekster, landskap og i den kritiske holdningen til overtro både i folketradisjon og i norrøn litteratur. Deres tiltro var stor til verdien av kunnskap og dens goder. Jeg har vist at vitenskapsmenn fra slutten av 1600-tallet i større grad forsøkte å forklare malstrømmen og dens virvler. Denne interessen øker utover på 1700-tallet. Det mystiske og mytiske ble nå forsøkt forklart i naturvitenskapelige termer.

4.4.1 Jonas Ramus

Jonas Ramus (1649–1718) var født på Aukra i Møre og Romsdal.¹⁹⁷ Han var sønn av sogneprest (og prost) Daniel Johnsen Ramus og valgte selv å bli prest. Ramus ble kjent for sine religiøse og historiske skrifter. Han studerte rundt 15 år i København og begynte i 1680 som personellkapellan med suksesjonsrett i Sørum. I 1690 ble han sogneprest i Norderhov (nå Ringerike). Etter flere bokutgivelser fikk han i 1715 godkjent *Norriges Beskrivelse* for trykking, men verket ble ikke utgitt før i 1735. Boken ble av stor betydning, ikke minst på

¹⁹⁵ Hansen 1998: 382

¹⁹⁶ Eriksen 2007: 26

¹⁹⁷ Amundsen om Ramus i det Store Norske Leksikon. URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Jonas_Ramus/utdypning

grunn av kartmaterialet. Verket er delt inn i fem; Landsens beskaffenhet i alminnelighet, Christiania stift med sine avdelinger, Kristiansands stift med sine ledemoder, Bergens stift og Trondheims stift. Under Trondheims har Ramus et kapittel som heter "Nordlands Amt, forðum kaldet Halogaland, eller helgeland, Saxoni Halogia, og Indbyggerne Haleiger."¹⁹⁸ Her skriver han at Halogaland ser ut til å være den første provinsen som er bebodd og bebygd i Norge. Videre skriver han at Homer's Odyssevs kunne ha reist i Nord-Norge og at Moskstraumen derfor kan være den riktige Kharybdis. Dette kan han ha hentet fra Petrus Lagerlöf som antydte det samme i 1689. Ramus skriver at Odyssevs kalte seg Odin og beskrev et land med høye, mørke steiner og der solen aldri skinte. Denne beskrivelsen passer ikke med Sicilia, men med Lofoten, der solen i følge Ramus er under horisonten fra 27.november til 25.desember. Det er nok herifra ryktene i Lofoten om Odysseus i Lofoten stammer fra, og det kan være dette Erik Dahl har basert sin bok på. Forestillingne kan ha spunnit videre på Olaus' oppfatning om Kharybdis utenfor Nord-Norge. Videre skriver Ramus at eldre geografer mente det skulle ligge et havsvelg på Nordpolen i nærheten av en øy kalt Rust. I og med at det er så mange isberg på Nordpolen at ingen mennesker kan komme til, konkluderer Ramus med at dette må være Moskstraumen og Røst.

Litt lenger bak i Ramus' verk finner vi overskriften "Lofoten og Vesteraalen".¹⁹⁹ Her beskrives "Moskoe Strøm" over to sider. Han beskriver Helseggen (fjellet ytterst i Lofoten), og skriver at mellom det og Værøy flyter den store og forferdelige strøm. Som 1600-talls forfatterne skriver han at navnet kommer av Moskøen som ligger midt i strømmen. Ramus lar herved strømmen gå helt til Værøy. Lokalkunnskapen er god da han navngir mange av skjærene og holmene utenfor Lofotodden. Som Friis skriver Ramus at vannet renner inn mot landet når det flør og ut mot havet når det faller. Videre skriver han at strømmen renner ut eller inn mellom Lofoten og Mosken og beskriver den som:

Den forfærdeligste og meest brusende fos eller Vandfald imellem klippene kand gjøre. Hvilken Brusen man kand høre nogle Miile Lens derfra, og ere Vortices eller Strøm-hullene saa dybe og store, at om der kommer noget Skib udi, da maa det nedsynke og undergaae, og bliver af Strømmen neddraget til Bunden, og af de skarpe Klipper i Stykker slagen, og kommer op igien i smaa Stykker, naar Vandet skilles og giver fra sig igjen.²⁰⁰

¹⁹⁸ Ramus 1715: 220–221

¹⁹⁹ Ramus 1715: 233–234

²⁰⁰ Ramus 1715: 233

Her ser vi helt klart at forestillingen fra 1600-tallet om en kraftig malstrøm fortsetter. Strømmen kan høres flere mil derfra og skipene blir dratt ned og slås i stykker på klippene, før de spys ut igjen. Også andre forestillinger eller faktaopplysninger er tatt fra tidligere litteratur. Ramus gir feilinformasjon om at strømmen aldri er stille annet enn ved høyeste flo og laveste fjære i stille vær. Videre skriver han at det varer aldri mer en fjerdeparten av en time, før den vender om og blir strid igjen. Han skriver at i stor storm må man ikke komme nærmere enn en mils vei og om store hvaler som brøler og skråler når de går seg fast i strømmen. Furutrær og grantrær drives ned i strømmen og kommer opp igjen søndernaget og forslitte. Årsaken til dette legger også Ramus til at det finnes skarpe klipper på bunnen. Alt dette minner om fremstillingen til Friis. Ramus er nesten identisk med Friis når han skriver at ”Og er Strømmen aldrig stille, uden saa ofte Vandet er i højeste Flod, eller og det er lageste Vand og stille Veyr; dog varer det ikke lenger end fierde Parten af en Time, førend det vender sig igjen.”²⁰¹ Friis skriver i sitt verk at ”(...) oc er denne Strom aldrig stille, uden saa ofte som Vandet er i høyste Flod, eller naar det er lasuiste Vand oc det er ret stille Vær, thi da er her ingen Strøm, dog icke længer end ved fierde Parten aff en Time, indtil det vender sig igjen.”²⁰² Man ser her helt klare likhetstrekk.

Ramus kan ikke bare ha bygget på Friis. Han legger de farlige klippene mellom Værøy og Mosken, mens den sterke og farlige strømmen ligger mellom Lofotodden og Mosken. Videre skriver han at mellom Mosken og Værøy er det så grunt at skip ikke kan reise der uten å slås sønder mot klippene. Han mener det ikke er like grunt mellom Mosken og Lofotodden, noe som er merkelig i og med at vi har sett at Friis og flere kartografer har begrenset strømmen til nettopp denne gjennomfartsåren. Bare Dass antydte at den var sterkest mellom Værøy og Mosken og det kan være her Ramus har hentet denne informasjonen.

Til tross for etterslep har Ramus også med nye momenter. Han drar inn matematiske termer, som gjenspeiler tidens tendens, og skriver at havet mellom Mosken og Lofotodden er 36 til 40 favner dypt. Kanskje ble dybden viktig i og med at Dass hadde skrevet at dette påvirket strømmens hastighet? Ramus skriver videre at i tillegg til at hvaler ofte går seg fast i strømmen, har det også hendt at en bjørn ble tatt av strømmen. Han ville svømme over fra Lofoten til Moskøyen, der det gikk mange får. Folk som stod på land hadde sett dette og hørt bjørnen brøle og skråle. Bjørnen kan være hentet fra Schønnebøl beskrivelse, som skriver at det finnes flere bjørner i området. Til slutt skriver Ramus at på sexagesima²⁰³ i 1645 var det så

²⁰¹ Ramus 1715: 233

²⁰² Friis 1881: 374

²⁰³ Søndag før fastelaven

mye bulder og brus om morgenen, at steiner fra husene på Moskøyen datt ned.²⁰⁴ Med slike detaljer forsøker Ramus å virke mer troverdig enn tidligere forfattere.

Som vi har sett finnes det mange likhetstrekk mellom Ramus forestilling og Schønnebøl, Arreboe, Dass, men kanskje mest av alt Friis. Man kan også trekke noe informasjon, som klipper og hvaler, helt tilbake til Olaus Magnus. Selv om Ramus kan ha bygget på disse dansk-norske forfatterne, har jeg også vist at han har med nye momenter i form av detaljer, som han må ha hentet andre steder. Fortsatt er det stort fokus på Moskstraumen i topografiske beskrivelser, da Ramus bruker to av tre sider av beskrivelsen til ”Lofoden og Vesteraalen” til å fortelle om strømmen. I tillegg til Moskstraumen nevner han andre strømmer i Lofoten og Vesterålen, som Fang-Strøm, Gyltestrøm og Gimsøe-Strøm. Kanskje kan det være noen av disse Pierre Martin de la Martinière referer til da han beskriver sju malstrømmer. Legg merke til at heller ikke Ramus kaller den for en malstrøm, men skriver at den får store og dype strømhuller. Ramus’ tekst kom før de nye opplysningsideene slo inn over Norden.

4.4.2 Peder Krog

Utover på 1700-tallet skjer det som sagt en endring innen topografisk tenkning og forskning, også innenfor den dansk-norske helstaten. Man fikk en naturvitenskapelig debatt om Moskstraumen som gikk på detaljer om strømmen; hvor dypt det er, i hvilken retning den går og når den er sterkest. Både på Gunnerusbiblioteket og Nasjonalbiblioteket ligger det håndskrevne manuskripter fra 1700-tallet. Naturfenomenet har som sagt ikke tidligere vært et forskningsområde innen historie. Kildene har derfor vært lite brukt og er ikke publiserte. De er skrevet i dansk-norsk språkdrakt med gotisk skrift. Jeg har transkribert dem, og den første jeg vil trekke frem fra en ny generasjon topografer er Peder Krog (1654–1731).²⁰⁵

Krog var født i Århus i Danmark og studerte ved universitetet i København. Han besøkte også andre europeiske universitet, som det i Wittenberg, der han tok magistergraden i 1675. I 1689 ble Krog biskop i Trondheim og ble en flittig og grundig visitator og administrator av sitt stift, i hele 42 år. Flere reiser ble gjort i Nord-Norge og han passerte Nordkapp 10 ganger. Kilden min er et håndskrevet manuskript på 24 sider, som er datert til 1720-tallet.²⁰⁶ Den er adressert til Hr. Oberste Fokersams og heter ”Om Maal eller Maasche Strømmens beskaffenhed, i 13 Qvæstioner besvarede af en Geistlig efter hans Visitatsreiser”. Det kan være Hr. Oberste Fokersams som har spurt spørsmål, som Krog har svart på siden

²⁰⁴ Ramus 1715: 234

²⁰⁵ Lysaker om Krog i Store norske leksikon URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Peder_Krog/utdypning

²⁰⁶ Krog [1720-tallet] GB

han hadde reist mye i området. Det kan også være at ikke Krog selv hadde opplevd strømmen, men en av hans geistlige informanter.

Skriften består av 13 spørsmål og svar om strømmen. Ved å spørre spørsmål blir det gjort forsøk på å finne ut hvor den ligger, hvor bred sundet og fjorden er, hva som forårsaker virvlene, hvordan den påvirkes av måne, ebbe og flo, om det fanges fisker i strømmen, når den er stille og mulig å passere og når den ikke kan passeres. Han diskuterer også om noen har passert den når den er på sitt verste, hva lokalbefolkningen tenker om den, om malstrømmen lager bulder og bråk, hva været har å si, hvor dyp den er og om noen noen gang har observert noe ekstraordinært. Han er svært detaljert og har med mange stedsnavn.

Under spørsmål to ("Udi hva fogderi dend ligger, og hvor stoer samme fogderie er, og hvorledes landet der er? Om dett er frugtbar, og af hva slags frugt, med det fogderiets viidere beskaffenhed er, og hvor mange kirke sogner, og kirker i samme fogderie findes?"), skriver han at skip som skal til Finnmark og Russland er varsomme og kommer ikke for nær strømmen. Dette så vi også i loggrapportene til Kong Christian 4.s reise til Finnmark i 1599, men kan trekkes tilbake til Olaus Magnus som også advarte mot strømmen.

Som enkelte tidligere forfattere forklarer Krog fenomenet i forhold til, flo, fjære, været og månen. Han mener disse momentene er med på å skape virvlene som i tillegg påvirkes av at det er grunt og trangt, og de utallige, usynlige skjær og klipper som finnes under havet. Som Schønnebøl og Ramus legger han strømmen mellom odden av Lofoten og Værøy. Krog mener at klippene ligger 6–8–12 favner dypt, mens det ellers er rundt 30–40 favner dypt. Siste måling er lik Ramus'. Krog mener det er blant annet ved disse klippene virvlene skapes.²⁰⁷ Krog har ingen intensjoner om å underdrive strømmen og skriver at den kan være livsfarlig ved sterkeste flo og i dårlig vær. Dette kan føre til at skjelvinger på land. Krog kommer altså ikke med så mye nytt når han skal forklare hvordan den oppstår i forhold til 1600-tallets forfattere. Likevel tar han opp problematikken med at passasjen også er et rikt spiskammers. Som flere andre skriver Krog at lokalbefolkningen er flink til å se an forholdene og navigere kursen etter hvor strømmen går i flo og fjære. Han skriver at fisk fra storhavet som skal til Vestfjorden, Lofoten, Lødingen og Salten passerer gjennom denne strømmen, og at fiskere dermed fisker i den, helst ved halv flo eller halv fjære. I følge Krog er det altså mulig å oppholde seg i den.

Tidligere hadde Olaus antydnet at strømmen var sterkest på flo, og Dass hadde forklart at den var sterkest ved flo eller fjære på fullmåne. Denne teorien henger også Krog seg på.

²⁰⁷ Krog [1720-tallet] GB

Spørsmål 7 lyder: ”Hvor mange Timer der er, at dend ikke er passerendes?”. Svaret tilsier at strømmen kun kan passeres på halv flo eller halv fjære, noe som er en motsetning til Friis og Ramus. Krog er den første som påpeker at den kan passeres midtflos i rolig vær, noe også Dass hadde antydnet. Kanskje hadde dermed Krog forstått at Moskstraumen ikke snur ved flo og fjære, slik som er vanlig i andre fjorder, der vannet er roligere ved høyvann og lavvann.

Med denne beskrivelsen fra Krog skjedde det noe helt nytt i forstillingen om Moskstraumen. I stedet for å øse opp hvor forferdelig den var, forklarer Krog strømmen i enda sterkere grad som et naturfenomen enn forfattere før han. Etter å ha beskrevet hvor den ligger, hvordan naturen er rundt og hvordan den fungerer, kommer han inn på de fleste momenter som tidligere er skrevet om malstrømmen. Kharybdis, hvaler, skråling, grantrær og furutrær er alle nevnt i teksten. Han skriver at de omboende bruker et havsvelg og underjordiske kanaler og sluser som årsaker til strømmen. Krog mener at dette er noe som gjennom tradisjon har blitt stadfestet og verifisert. Dermed er også lokalbefolkningen av denne mening. De har blitt fortalt om strømmen hos sine forfedre. Dette kan tyde på at nærhet ikke nødvendigvis betydde kunnskap om fenomenet. Han skriver videre at han ikke har funnet noen som selv har sett eller hørt malstrømmen eller havsvelget og at han har hørt samme forklaringer i Finnmark og på Grønland. Dermed konkluderer han med det samme som jeg gjorde i kapittel tre; at motivene har fått leve sitt eget liv fra fremstilling til fremstilling uten å bli korrigert. Motivene overlever og overføres fra tekst til tekst. Krog tviler på at flere av momentene er sanne og underbygger det blant annet med at hvaler ikke kan gi lyd fra seg. Videre skriver han at om det så finnes underjordiske kanaler, så finnes det ikke noe havsluk i Moskstraumen. Fiskere finner alltid bunn når de kaster ut sine snører, og det er heller grunt enn dypt. Han underbygger også det at den ikke kan være så farlig som tidligere forfattere skal ha det til, ved å sammenligne den med andre strømmer. Han nevner blant annet strømmer ved Tromsø, Hammarøy og i Salten, som også danner virvler. I følge Krog kan alle disse passeres, men i motsetning til Moskstraumen kan de kun passeres ved høyeste flo eller laveste fjære. Vi ser klart at forfatteren av dette manuskriptet hadde svært nøyaktig informasjon om strømmen og området rundt.

4.4.3 Elias Schøning

Elias Schøning var sogneprest i Vågan i Lofoten. På Gunnerusbiblioteket ligger en beretning fra 1730-tallet, på 16 sider, skrevet for hånd av Schøning. Denne beretningen omhandler Moskstraumen og heter ”Kort og grundelig Beretning om den Store og forferdelige Nordiske Strøm, kaldet Moske Strøm, hvis Løb og Grumhed findes yderst ved Lofoden i Norlandene”.

Schøning skriver at Nordlands Moskestrøm er svært berømt og fast på alle sjøtavler og globuser, noe jeg har drøftet i denne oppgaven. I stedet for å fortelle hvor stor og forferdelig den kan være, skriver også Schøning at ”mange hare vel her adskillige ting og sager beskrevet, (...) som dog i sig selv er langt fra sandhed”.²⁰⁸ Teksten er lik Krogs i og med at den blir en oppsummering av forestillingene rundt om Moskstraumen, og et forsøk på å avkrefte flere av disse mytene. Han referer blant annet til Arreboes beskrivelse av strømmen, når han skriver at noen mener det finnes et havsvelg i den. Han skriver at de fleste har kallet den et havsvelg, noe som skulle komme av at det var et hull igjennom jorden eller en avgrunn, og som slukte vannet til seg til visse timer. Han skriver at dette er en villfarelse, og i og med at strømmens løp går direkte øst - vest og motsatt, konkluderer han med at dette ikke kan stemme. Skulle vannet slukes ned og spys ut igjen ville det gått i alle retninger. Ikke ulikt andre forfattere mener han selv at steiner og klipper, ebbe, flo, månefase og hardt vær er skyld i den urolige strømmen. Han sammenligner den med en strid elv som stadig møter på steiner og må derfor endre kurs. Også Schøning påpeker at den kan være svært farlig, spesielt om vinteren eller i hardt vær. Likevel kan man reise sørover i halv flod og nordover i halv fjære uten å miste livet i strømmen. Olaus, Dass og Krog mente også den kunne krysses ved halv ebbe og halv flo. Vi skal senere se at spørsmål om strømskifte og i hvilken retning den går skaper store diskusjoner blant den nye generasjonen topografer.

Schøning kritiserer de som kaller den malstrøm da han skriver: ”Navnet angaaende, da heder den ikke Malstrøm, som en del kalder den, men Moske Strøm, af et høit field eller bierg liggendes straks ved ja og i strømmen, kaldes Mosken heller Moskøen”. Dette tyder på at han har lest utenlandsk litteratur eller hørt rykter om strømmen. Den farlige passasjen legger han til et sund midt mellom Nordsjøen og Vestfjorden, og Hellseggen (Lofotens odde) og Mosken, og videre til Værøy og Røst. Men han skriver at den rette strøm begynner ½ mil utenfor Lofotodden og strekker seg til øyene Ambåren (som ligger litt nord for Mosken). Som Friis begrenser han altså strømmen til kanalen mellom Lofotodden og Mosken. Men som Ramus påpeker Schøning at det er grunnest mellom Mosken og Værøy. Han skriver at det mellom Lofotodden og Mosken er 40–60 favner dypt, mens det mellom Mosken og Værøy ikke er dypere enn 20–30 favner, noen steder 10. Og der det ligger klipper og skjær under havet kan det bli så grunt som bare fire–fem favner. Altså ikke langt fra de beregninger som Krogs eller Krogs informant har fått. Ramus mente at det bare var mellom 36 og 40 favner dypt mellom Lofotodden og Mosken, noe som kan tyde på at Schøning ikke bygger på

²⁰⁸ Schøning 1739: 2 – transkribert av undertegnede. GB

Ramus. Dass skrev tidligere at strømmen var sterkest mellom Mosken og Værøy, noe som kan komme av at folk trodde det var grunnere her. Ramus derimot, mente at det var grunnere mellom Mosken og Værøy, men la likevel 'den rette strøm' mellom Mosken og Lofotodden.

For å virke mer troverdig bruker Schøning termer som "det erfares at...". Han skriver videre om de ofte nevnte momenter som rystninger, hvaler og trær. Han skriver at strømmen ikke er farligere for hvalen enn for andre fisker og at det er observert at hvalen passer sin reise etter strømmens styrke. Schøning skriver at også fortellingene om trær som blir til pinneved i strømmen er usannheter. Svært likt Olaus Magnus avslutter Schøning med at det kan vel være Gud som styrer strømmen, som alt annet. Dette var også en typisk tendens for tiden; Gud var garantist i siste instans.

4.4.4 Ove Schjelderup

Ove (Aake) Schjelderup (1674–1756) var født i Trondheim og sønn av en sogneprest Søren Hansen.²⁰⁹ Schjelderup var elev ved latinskolen i Trondheim, før han studerte blant annet juss ved universitetet i København. Fra 1704 og nesten 50 år fremover var han amtmann i Nordland, og han var en svært aktiv embetsmann og en ivrig administrator, som reiste mye omkring i amtet. Schjelderup var en skrivende mann, men fikk trykt bare ett arbeid mens han levde, nemlig *Utdrag af Amtmannens och Stats-Rådets i Norge Herr Åke Schelderups beskrifning öfver Norska Mahlströmmen*, som ble utgitt i Stockholm 1750, i Leipzig og i Hamburg 1752. Dette verket har jeg ikke klart å få tak i. Derimot fant jeg ved Gunnerusbiblioteket en kladd til en håndskrevet tekst, som jeg fant igjen i fulltekst ved håndskriftsamlingen på Nasjonalbiblioteket i Oslo. Manuskriptet het "Een Kort Beskrivelse over Mosche Strømmens Beskaffenheder, med een forsøg hvorledis mand kand finde de rette Aarsagertil de samme". Skriften er fra rundt 1750 og er på 21 sider.²¹⁰ Dette er sannsynligvis et forarbeid til den kilden jeg ikke fikk tak i. Trolig er det i alle fall noe av det samme innholdsmessig.

Teksten er delt inn i åtte kapitler fordelt på fire spesielle fenomener med strømmen og årsakene til disse fenomenene. Han skriver hvor den ligger og hvor sterk den er, at den lager malstrømmer og ikke følger havet ved flo og fjære, og at den ikke renner frem og tilbake slik som andre strømmer. Videre ser han på årsaker til dette. Som de fleste 1500- og 1600-talls forfatterne legger han Moskstraumen til området mellom Lofotodden og Værøy, men skriver at den er sterkest ved Lofotodden og blir svakere jo lenger ut mot Røst man kommer.

²⁰⁹ Bratberg om Schelderup i Store Norske Leksikon. URL: http://www.snø.no/nbl_biografi/Ove_Schjelderup/utdypning

²¹⁰ Schelderup [1750-tallet] NB – Like før levering fant jeg denne teksten trykket i Colbans verk fra 1818.

Strømmen beregner han til vel to mil sør – nord. Årsaken til dette er blant annet at strømmen ikke følger den strøm som går i Oceanen ved flo og fjære, men går snarere tvert imot. Han skriver at når havet flør nordover, renner vannet i Moskstraumen sørover. Når havet derimot faller sørover, renner havet i passasjen nordover. De første timene følger strømmen havet, men halvveis i flo og fjære møter den havets strøm og må snu. Den må dermed bøye av for vannmasser, og det er dette som skaper virvlene. Han forklarer at for at passasjen skal bli så sterk, så må vannet være høyere der det kommer fra, enn dit det skal. Denne høydeforskjellen skapes fordi enten havet flør eller faller så blir vannet i Vestfjorden demmet opp og kan ikke få innløp annet enn gjennom seks trange sund. Dette oppdemmede vannet har ingen annen utvei enn mellom Lofotodden og Værøy eller Værøy og Røst. Siden kanalen mellom Lofotodden og Værøy er nærmest det oppdemmede vannet blir strømmen her sterkest.

Disse nye teoriene om strømskifte midt mellom flo og fjære og at strømmen går mot havets flo og fjære skapte diskusjoner videre ut i århundret. Gjevik angir Schjelderup som den første som har riktig tidspunkt for strømskiftet, og mener at hans beskrivelser må bygge på direkte observasjoner av strømmen.²¹¹ Jeg har vist at både Dass, Krog og Schøning kan ha visst om dette uvanlige strømskiftet da de skrev at fenomenet var sterkest ved ebbe og flo, og rolig midtflos. Krog antydte at Moskstraumen ikke fulgte andre strømmers forhold til flo og fjære, og Schjelderup kan ha undersøkt dette nærmere.

Som Krog og Schøning nevner Schjelderup de gamle forestillingene og skriver at noen har dratt den slutningen at det skal finnes et svelg i denne strømmen. Det var dette svelget som ble regnet som årsaken til at vannet ble dratt frem og tilbake. Han nevner også hvaler og trær, men skriver at de neppe kan ha blitt slått i stykker på klipper. Når det gjelder klipper under havoverflaten, mener Schjelderups at dette ikke kan være årsaken til virvlene. Tvert i mot ville disse klippene i så fall ødelegge strømmens styrke og vannet kan dermed ikke lage virvler.

I motsetning til Schøning skriver Schjelderup at passasjen går nord - sør. Den store franske *Encyclopedien* fra 1765 skrev også at den går nord - sør, noe de kan ha hentet fra Schielderup. Likevel legger han til at fenomenet må bøye av og tvinges både østover og vestover. Dagens forskning viser at strømmen ikke flyter direkte frem og tilbake, men delvis roterer rundt i løpet av tidevannssyklusen, slik som Schjelderup forklarer. Det at den ikke går direkte frem og tilbake kan nok ha bidratt til forvirringen rundt i hvilken retning den går.

²¹¹ Gjevik 2009: 130

For å illustrere har Schjelderup til slutt tegnet inn et kart, der han forsøker å beskrive strømmene, og en annen tegning der han forsøker å forklare hvordan virvlene oppstår. Kartet inneholder Lofotens øyer, og beskriver strømmens gang på yttersiden og på innsiden (Vestfjorden) av Lofoten. Mellom Lofotodden og Værøy har han tegnet inn mange streker på kryss og tvers og i midten en trekant. Under den står det "Det field Mosken". Mellom øyene har han tegnet inn hvordan vannet strever med å finne en vei ut.

4.4.5 Laudrits Barhow

En av de som stilte seg kritisk til Schjelderups teorier var sogneprest Laurids Barhow.²¹² Vi har sett at Schjelderup gikk i mot eldre teorier om strømmen da han skrev at den gikk nord - sør, og at han var nokså original når han skrev at strømmen i Moskstraumen gikk i mot havets tidevannsløp. Håndskrevne notater av Barhow finnes ved Gunnerusbiblioteket. Notatene er tatt fra tidligere forfattere som Krog og Schjelderup, men ett av notatene er kommentarer og spørsmål til det Schjelderup har skrevet. Her er det skissert fem punkter som tar opp utsagn som Schjelderup har kommet med og trolig Barhows egne kommentarer til disse. Kritikken er kortfattet og går på i hvilken retning havet flør og faller, hvordan vannet blir demmet opp og hvordan havet bøyer av. For eksempel i punkt én har Schjelderup skrevet at når sjøen flør, går havet fra sør til nord og motsatt når den faller. Som Schønning mener Barhow at vannet retter seg etter månen og går øst - vest. Skulle floen ha kommet fra sør måtte det ha kommet fra fastlandet. Han bruker begreper som "falskt" eller "galskap" om at strømmen løper nord - sør.

I punkt to poengterer han at det er galskap at Schjelderup mener at "Naar haved er halvflöd löber strömen i sør, jo mer dend flöer böyer dend af til west, siden til nordwest, og nord".²¹³ Barhow mener at strømmen ikke kan løpe i sør, men i vest, og antyder at Schjelderup har satt kompasset galt på kartet. Skulle vannet ha falt i sør måtte det ha falt på det faste land.

Et annet eksempel på Barhows skepsis er i punkt fire hvor han tar for seg Krogs påstand om at "Enten haved flör eller falder dæmer vandet op paa dend indre side av lofoten". Barhow spør seg hvordan vannet skal kunne falle inn, når vannet alltid sto oppdemmet og mener det må jo falle ut når vannet faller. Barhow virker svært oppgitt over Schjelderups påstander. Tradisjonelt har vi sett at det har oppstått mange feil og mangler ved beskrivelsene av Moskstraumen. Når beskrivelsene stort sett bygget på hverandre ble disse feilene på en måte verifiserte. Jo flere som gjentok momentene, jo større sannsynlighet for at de ble gjort til

²¹² Barhow (U.Å) GB

²¹³ Barhow (U.Å) GB

sannhet. På 1700-tallet tok den nye generasjonen topografer tak i tidligere forestillinger og stolte på egen kunnskap og vitenskap. Grunnet Moskstraumens unikhhet tok en del forfattere feil, og det var vanskelig å akseptere at strømmen kunne skifte helt ulikt andre strømmer i Norge. Her fikk man altså en ny type diskusjon; en naturvitenskapelig diskusjon med naturvitenskapelige termer, der man diskuterte hvor dyp Moskstraumen var, hvilket fenomen den var, når strømmen var sterkest og påvirkningen av andre naturfenomen.

4.4.6 Erik Pontoppidan

En annen viktig aktør i denne nye tradisjon var Erik Ludvigsen Pontoppidan, som var stiftsprostsønn fra Århus i Danmark.²¹⁴ Han mistet begge foreldrene i en alder av 10 år, og vokste opp hos forskjellige slektninger. På grunn av dårlig økonomi ble studietiden kort, men han var arbeidsom og klarte filosofisk eksamen, teologisk attestas og baccalaureusprøven²¹⁵ i løpet av få år. Videre fikk han mange forskjellige jobber i Tyskland, Oslo, Holland, Storbritannia, Danmark og Bergen. Pontoppidan var en representant for fremveksten av det som kalles det mekaniske-materialistiske verdensbilde. Han tok opp i seg Galileis teorier, og forsøkte å forklare verden via matematiske formler. Som biskop (Bergen 1746–1754) og naturhistoriker forsøkte han å forene sin tids kunnskap om naturen med en kristen-teleologisk virkelighetsoppfatning. Pontoppidan hadde stor interesse for Norges naturhistorie og topografi, og i 1752–53 ga han ut et tobindsverk på til sammen 800 sider, som han kalte *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie*. Denne trykte boken ligger ved Ulitma Thule-samlingen ved Universitetsbiblioteket i Tromsø. Verket ble regnet som banebrytende med illustrasjoner av landskaper og naturfenomener. Pontoppidan oppfordret sine prester til å drive topografiske studier og skrive ned hva de så og hørte. Han var en overgangskikkelse mellom pietismen og opplysningstiden med dens fornuftsmessige tankegang. Han hadde omsorg for det enkelte menneskes personlige forhold til Gud, men det var hans interesser for menneskesyn, språk, historie, topografi og økonomi som plasserte han i den frembrytende opplysningstiden.

I kapittel tre skriver han om landene. Under §10 står det om ebbe og flo og i marginen står det notert: ”Moskøe Strommen i Nordland er ikke det, den langs fra ansees og udraabes for.”²¹⁶ Som Krog, Schøning og Schjelderup avkrefter han tidligere forestillinger om Moskstraumen og mener flo, fjære og klipper er årsakene til den urolige strømmen. Båter som

²¹⁴ Austad om Pontoppidan i Store Norske Leksikon. URL: http://www.sn.no/nbl/biografi/Erik_Pontoppidan/utdypning_%E2%80%932

²¹⁵ En lavere akademisk grad.

²¹⁶ Pontoppidan 1752: 123, 124

går ut i strømmen kommer atter igjen. Dette mener han tjener som bevis på at det ikke finnes noe avgrunn gjennom globum (jorden) fra Moskstraumen, slik som blant annet Kircher påstod i *Mundus Subterraneus*. Pontoppidan har lange sitater av forfattere som tidligere har beskrevet fenomenet, og det er få nye detaljer. Når han skal beskrive strømmen referer han til både Ramus, Arreboe og Dass og skriver at Ramus fremstilling stemmer overens med noe en mann som het Joch. Althand har fortalt Pontoppidan. Dette er sannsynligvis sognepresten i Lofoten Jachum Jørgensen Althand. Pontoppidan poengterer at han ikke selv er av samme mening som Ramus, som mente at Odyssevs hadde reist i Lofoten.

Pontoppidan siterer den danske presten og topografen Lucas Debes (1623–1675) når han skriver at Moskstraumen kan kobles til den malstrømmen eller havsvelget som det har blitt skrevet om utenfor Færøyene.²¹⁷ Han mener disse beskrivelsene er svært like, med de samme momentene. Kanskje kommer også denne forestillingen fra eldre forestillinger om malstrømmen i nord. Debes referer til flere eldre utenlandske forfattere som har skrevet om fenomenet. Pontoppidan konkluderer med at disse utenlandske forfatterne ”har gjort det (havsvelget) til en Aarsag af Ebbe og Flod, som tvært imod er dens Virkning”.²¹⁸

Han skriver til slutt at det er merkelig at strømmen blir referert til som ”Norske Strømmen” i entall, siden det finnes andre strømmer som også er farlige. Som blant annet Krog nevner han andre strømmer som også er sterke, for eksempel Kiilstrømmen som ligger fire mil nord for Bergen. Til tross for at han, som Krog og Schøning, forsøker å dempe ned de forestillingene som har vært om strømmen og skriver at mye som er fortalt om den er usant, tegnet han inn en malstrøm som en spiral på sitt svært detaljerte kart *Det nordlige Norge* fra 1795 (se vedlegg side 125).²¹⁹ Igjen ser vi en motsetning mellom det som blir skrevet i bøkene og det som blir tegnet inn på kart.

4.4.7 Erich Johan Jessen

Erich Johan Jessen (1705–1783) var en dansk historisk og topografisk samler. Han utarbeidet en beskrivelse over riker og land underlagt kongen av Danmark. Han sendte ut en mengde spørsmål til stifter og amter både i Norge og i Danmark, og det kom inn et stort materiale, som han fikk hjelp av norske studenter til å bearbeide. I 1763 ble *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand* publisert. Boken ligger i dag i Ultima Thule-samlingen. Jessen skriver om Norges skribenter, Norges navn, Norges grenser, Norges bredde og lengde, det norske klima, nordlyset, Norges hav, ebbe og flo før han i kapittel 10

²¹⁷ Pontoppidan 1752: 135 - 137

²¹⁸ Pontoppidan 1752: 135

²¹⁹ Ginsberg 2009: 125

skriver om Strømmen. Han starter med å skrive generelt om strømmer i Norge, men at der finnes "(...) særdeles Strømme. Disse ere nesten bekjendte under det Navn af Hav Svælg, og derfor som noget forskrekkeligt afmalet. Saaledes finder man Moskøe Strøm (...)"²²⁰ Han skriver at den på kart kalles Meer Strudel og at den avbildes som rund. Han skriver at Athanasius Kircher mente strømmen skyltes underjordiske ganger, mens han selv mener det er ujevn bunn som er hovedårsaken. Som så mange andre skriver Jessen at de mange historier som fortelles om Moskstraumen er uriktige. Likevel legger til at den må være en av de største i verden, kanskje den aller største; man vet ikke om en større strøm.

Som Schøning sammenligner han den med en strid elv. Vannet renner med stor kraft gjennom en smal renne og støter på steiner og klumper på veien, som skaper brus og virvler. Han skriver videre at slike strømmer ikke kan oppstå hvor som helst.²²¹ Den forekommer mellom to øyer eller mellom fastlandet og en øy. Det må være trangt i kanalen, men åpningene til kanalen må være store i begge ender, slik at mye vann kan komme inn. Det må også være tilknytning til en fjord eller et hav. Kanalen kan heller ikke være dyp, og bunnen må være ujevn.

Teorien om et havsvælg diskuteres også av Jessen, men som andre 1700-talls forfattere avkrefter han denne teorien. Han stiller seg videre skeptisk til at hvaler kunne gått seg fast mellom steinene og omkommet, men at en bjørn kunne slite i strømmen finner han mer sannsynlig. Videre mener han at strømmen kan knuse både fartøy og trær. Som så mange før han legger han til at det finnes andre store strømmer i Norge, som også kan være farlige, men Jessen mener de ikke er like store som Moskstraumen. Vi ser helt klart en større frykt hos Jessen enn hos andre topografer fra 1700-tallet. Trolig hadde han selv ikke vært der, men lest eldre forestillinger om malstrømmen.

4.4.8 Albert Jersin

I håndskriftssamlingen på Nasjonalbiblioteket i Oslo finnes en håndskrevet bok på 15 sider, innbundet med skinnrygg. Den heter *Kort Underretning om Lofoten, Vesteraalen og Andenæs i Nordlandene* og skal ha vært skrevet rundt 1766. Nasjonalbiblioteket har fått opplysninger fra historiker Håvard Dahl Bratrein (1933-) om at det er sogneprest Albert Jersin (1726–83), som skal ha forfattet beretningen.²²² Også et annet håndskrevet manuskript bygger på denne beretningen. Førstnevnte starter som flere andre i den nye generasjonen med å fortelle at Moskstraumen er "i ingen maade saa gruelig eller av saa farlig beskaffenhed, som den er

²²⁰ Jessen 1763: 496

²²¹ Jessen 1763: 497–501

²²² Nasjonalbiblioteket – hanske: URL: <http://www.nb.no/hanske/navnefunn2.php>

beskrevet, ikke heller bruser saaledes, at den saa langt fra kan høres, eller er bundløs, (...)”.²²³ Jersin forsøker altså som andre å avkrefte gamle forestillinger om strømmen, men legger til at den kan til tider være farlig for ukjente. Den er svært sterk og krever at man tar hensyn til den. Han kaller den en malstrøm som har 1000 virvler, som så ofte er tegnet inn på kart. I virkeligheten dannes også flere malstrømmen i strømmen.

Også Jersin skriver at strømmen renner fra nord til sør, seks timer nordover og seks timer sørover. Han skriver at folk fra Lofoten og Værøy fisker i den og forteller at den kan være alt fra 20, 30, 50 – 80 favner dyp. Altså varierer dybden, men Jersin mener den er noe dypere enn tidligere topografer. I og med at forfatterne har forskjellige dybdemål kan det tyde på at de har snakket med forskjellige folk og ikke baserer seg på hverandre. Jersin avkrefter at passasjen er bunnløs og aviser påstanden ved å bruke samme forklaring som Krog; lokalbefolkningen som fisker i strømmen finner alltid bunn.

4.4.9 Gerhard Schøning

Til slutt skal vi se på noen kilder av Elias Schønings nevø, Gerhard Schøning.²²⁴ Han var født på Skotnes i Buksnes prestegjeld på Vestvågøy i Lofoten i 1722. Han var rektor ved katedralskolen i Trondheim, professor ved Sorø akademi (Danmark) og jobbet på slutten som riksantikvar i København. Gerhard Schøning regnes som Norges første historiker og var medstifter av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim. Selv om han bare bodde 17 år i Lofoten, så han alltid på seg selv som nordlending. Men en filosofisk doktorgrad ga Schøning ut flere verker, kanskje mest kjent er *Norges Riiges Historie* (bind 1 ble første gang utgitt i 1771). Verket var blant annet basert på informasjon han hadde samlet ved sine reiser gjennom deler av Norge i årene 1773–1775. Han mente selv at dette var den første norgeshistorien.²²⁵ Hans forgjengere hadde bare skapt materialsamlinger som kunne danne grunnlag for en slik historie. Schøning kan sees som en representant for gøtismen, og en videreformidler av Olaus Magnus budskap, men mente i motsetning til svenskene at Norge historisk sett var Nordens kraftsamfunn.

Jeg har funnet to kilder der Schøning omtaler Moskstraumen. Den første er i følge Universitetsbiblioteket i Tromsø sannsynligvis fra 1765 og heter *Afhandling om De gamle Grækers og Romeres rette Begreb og Kundskab om de Nordiske Lande : særdeles om den af*

²²³ Jersin 1766: 4 NB

²²⁴ Grankvist om Schøning i Store Norske Leksikon. URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Gerhard_Sch%C3%B8ning/utdypning

²²⁵ Eriksen 2007: 9

*dem saa kaldte Scandinavia.*²²⁶ Denne trykte boken ligger i Ultima Thule-samlingen ved Universitetsbiblioteket i Tromsø, og har sidetall som går fra 151 til 354. I kapittel 25 undersøker han hvor navn som ”Dumna” og ”Plinii Bergos” kan være. Han skriver at de gamle var bekjent med og opptatt av at solen skinte både natt og dag. I den forbindelse nevner han Thule og skriver at denne øy kan være Værøy i Nordland. Det kan være fra dette verket Nordland fylkeskommune har hentet sin teori om dette, noe som jeg diskuterte i kapittel to. Likevel poengterer han at dette bare er gjetning. Schøning skriver at Værøy omringes ”af den, blant fremmede saa meget udraabte og navnkundige, Maelström eller, som Indbyggerne kalde den, Mosköström”.²²⁷ Mer skriver han ikke om strømmen, men får herved frem at det er utlendinger som kaller den malstrøm.

Den andre kilden er et håndskrevet manuskript som heter ”Om Maal eller Maasko Strømmens beskaffenhed”, og er trolig fra 1750-tallet. Kilden ligger ved Gunnerusbiblioteket og har ukjent forfatter. Skriften består av 5 legg på til sammen 43 sider. Legg to og tre er skrevet med en annen håndskrift og er trolig av Laudrits Barhow. Både Stian Bones Larsen og bibsys foreslår Gerhard Schøning som forfatter av resten. Jeg vil derfor anta at Gerhard Schøning er forfatteren av manuskriptet som kom til bruk for meg. Manuskriptet er på 17 sider, har tittelen ovenfor, og er basert på spørsmål og svar om strømmen. Den første siden er identisk med Peder Krogs skrift fra 1720-tallet (som man blant annet ser i tittelen), men blir man om, er innholdet forskjellig. Forfatteren av denne kilden blir en av flere viktige aktører i tidens tendens til å avkrefte myter om Moskstraumen. Han starter med å si at: ”Moskestrømmen som af Söefarende er bekant, og af enndre tilfarne skjönt paa urette maade beskreven”,²²⁸ noe som gjør han til en aktør i den nye generasjonen. Schøning går tilbake og ser på hvem som har skrevet hva om strømmen. Disse beskrivelsene skiller seg ikke ut fra forestillinger som jeg har vist i min avhandling. Schøning viser at han var svært belest og forsøker å fremstille eldre forestillinger og videre gi en konkret og nokså korrekt beskrivelse av Moskstraumen.

Som Krog, Elias Schøning og Pontoppidan tar også Gerhard Schøning opp momentene som tidligere alltid var med i beskrivelsene av Moskstraumen. Som de andre avdramatiserer han disse motivene og skriver at det er fullt mulig å passere strømmen. Andre strømmer og storhavet er mye verre. Schøning skriver at folk mener Moskstraumen er vrangstrømt fordi den går tvert i mot havets flo- og fjæregang. Han selv mener dette er å overdrive, og

²²⁶ Schøning 1765

²²⁷ Schøning 1765: 248

²²⁸ Schøning [1750-tallet] GB

argumenterer for at strømmen følger havets gang de første tre timene når det flør og de første timene når det faller. Denne teorien gjenspeiler Schjelderups beskrivelse.

Som tidligere forfattere blir virvlene forsøkt forklart. Det påpekes at slike virvler også finnes andre steder, blant annet i Saltstrømmen. I følge Schøning har alle slike strømmer samme handlingsmønster. Han skriver at virvlene dannes av at strømmene på vei ut og de på vei inn møtes, og det er dette som skaper sirkulasjon. Det vannet som flør møter det vannet som faller og av dette skapes et spenningsforhold. Det kan et sekund se ut til at strømmen står stille, men vannet søker den letteste vei ut og bøyer av. Dette minner om Schjelderups teori og er nært opp til virkeligheten.

Videre skriver Schøning at det bare er holmer og øyer, som er så små at de ikke engang plasseres på kart, som skiller storhavet fra Vestfjorden. Disse hindrer likevekt på havoverflaten og skaper høydeforskjell. Som Schjelderup skriver Schøning at en slik sterk strøm ikke kan oppstå uten at det eksisterer en høydeforskjell mellom der vannet kommer fra og dit det skal. Strømmen blir også sterkere av at kanalen hvor vannet skal ut og inn er trang. Som Schjelderup legger Schøning til at Moskstraumen er sterkest innerst ved Lofotodden og blir svakere jo lengre ut mot Røst man kommer.

Schøning mener at de usynlige klippene er overdrevne og at båter kun må være forsiktige i nærheten av de synlige holmene eller ved land. Likevel må små båter være forsiktige når vinden blåser i mot strømmen og bølgene er høye og spisse. Om strømmen er sterk kan det også hende at båten ikke vil lystre roret og man kan da støte på klipper eller land. Slår bølgene over båten fylles båten med vann og kan gå til grunne. Schøning forsøker å avkrefte at det finnes et havsvelg i Moskstraumen, men beskriver likevel strømmen som kraftfull og farlig for de som ikke vet at den ligger der og de som ikke tar hensyn til den. Mot slutten sammenligner han den med den sicilianske Kharybdis og konkluderer med at Moskstraumen kan være en strøm av større betydning, fordi Kharybdis ikke i like stor grad påvirkes av flo og fjære. Han sammenligner videre strømmen med flere andre sterke strømmer og fenomen i verden.

Man ser helt klar en ny tradisjon som utvikler seg utover på 1700-tallet. Forfattere som Krog, Elias Schøning, Schjelderup, Pontoppidan, Jersin og Gerhard Schøning hadde et behov for å avdramatisere de beskrivelsene som var blitt gjort av Moskstraumen tidligere. De tok for seg moment for moment og avkrefte de gamle mytene. De sammenlignet også Moskstraumen med andre strømmer og mente at disse var like sterke. Et unntak er Jessen, som mente at Moskstraumen var mye sterkere. Gerhard Schøning var en norsk patriot og ville fremme de store ressursene i området og opplyse om når strømmen var fraktbar, i stedet for å advare mot

den. Schøning beskrev menneskene i nord som sterke og landskapet som ressursrikt. Oppfatningen representerte en omvurdering av det nordlige; med momenter som kan trekkes tilbake til Olaus Magnus' verk fra 1555 der han hevdet at menneskene i nord var unike. Schøning beskriver de rike fiskeriene, det yrende fuglelivet og hvordan dette tjener menneskene som bor der.²²⁹ Det var ikke plass til dramatiske og overdrevne naturfenomener. Olaus brukte sterke metaforer, mens Schøning 200 år senere har mer kunnskap og presenterer strømmen naturvitenskapelig.

4.5 Myte eller virkelighet

Vi har sett at kysten var i ferd med å bli frikoblet fra sjørormer, monster og andre fantasidyr. Myten om et havsvelg ble avkrefte, vitenskapen fikk kontroll på naturen og virkeligheten skulle frem. Stian Bones Larsen skriver at "kysten ble etter hvert sett på som et uttrykk for at Gud vil menneskene godt fordi Han gjennom konstituering av naturens orden – hav og land – brakte menneskene en forsikring om noe som vil bestå slik den er."²³⁰ Det er ingen tvil om at malstrømmen ble sett på med mindre frykt nå enn før. Kirchers teori om underjordiske kanaler var svært omdiskutert, og andre forklaringer vant frem. Flere anerkjente verker og andre mindre forskningsarbeider fremstilte forestillingene om Moskstraumen som svært overdrevet. Gjevik mener det er bemerkelsesverdig at relativt rasjonelle beskrivelser av fenomenet levde side om side med fullstendig tøvede beskrivelser, som ble anerkjente fordi de var skrevet av personer som ble ansett for å være faglige autoriteter på området.²³¹

Eksotisering av Nord-Norge gjorde at det ble en fokusendring. Befolkningen i Norden ble sett på som sterke, og naturen var årsaken til det robuste folkeslaget. Larsen mener gøtisme, opplysningens filosofi og fysikoteologien²³² var det som fikk Norden opp og frem.²³³ Gud ville ikke skapt en natur som var for vanskelig å leve i. Utover på 1700-tallet fikk man også større og bedre båter, og dette kan helt klart ha hatt innvirkning på forestillingen om malstrømmen. Den var farligere for små seil- og robåter, enn for større skip. Man fikk en økning i sjøfarende som passerte Lofoten, og passasjen var kanskje ikke like truende. Likevel var det fortsatt et stort fokus på virvlene som ble dannet, både på kart og hos forfatterne.

Selv om forestillingen om et havsvelg forsvant utover på 1600- og 1700-tallet var det fortsatt viktig og ta forhåndsregler og hensyn til strømmen, og den var kanskje derfor markert

²²⁹ Larsen 2002: 173,174

²³⁰ Larsen 2002: 172

²³¹ Gjevik 1997: 5

²³² Naturen var vakker å se til, og alle delene av naturen fylte en misjon og var menneskene til nytte.

²³³ Larsen 2002: 171

på de fleste kart. Mulig kan det også være eldre forestillinger som hang igjen på de nye kartene. Det at man ikke finner beskrivelser av Moskstraumen fra jektefarten, tyder også på at strømmen ikke virket like skummel for de som hadde daglig nærhet til fenomenet. Likevel har vi sett at sogneprest Althand fryktet strømmene i Lofoten, og at Krog mente at nærhet ikke nødvendigvis betydde en mindre dramatisk forestilling av strømmen. Til tross for at Moskstraumen ble tegnet inn på de fleste kart, så vi at få sjøfarende omtalte den i dette århundret. Strømmen hadde gått fra å være et havsvelg, til en diger malstrøm, for så å bli avdramatisert som et rent naturfenomen utover på 1700-tallet.

På slutten av 1600-tallet så vi at vitenskapsmenn som Petrus Lagerlöf og Vincenzo Coronelli avkrefte malstrømmen og ga en mer naturvitenskapelig forklaring på strømmen og virvlene. En ny generasjon dansk-norske topografer vokste frem på 1700-tallet, som ville avkrefte eldre forestillinger om Moskstraumen og forklare fenomenet uten de store overdrivelsene som tidligere var tatt i bruk. Et intellektuelt miljø i Norge blir svært viktig i min sammenheng. Det er de som fremfor alt naturaliserer strømmen og legger veien for det fenomenet som strømmen er i dag. Jonas Ramus beskrivelse er svært lik beskrivelser fra 1600-tallet, men allerede på 1720-tallet hadde norske topografer som Peder Krog begynt å tvile på teorien om de underjordiske gangene. Den svenske vitenskapsmannen Torbern Bergmanns forklaring på virvlene ser vi igjen i de fleste forfatterne fra 1700-tallet. Man gikk bort fra oppfatningen om at tidevannet ble skapt av en avgrunn og begynte i stedet å se på tidevannet som en årsak til virvlene. Moskstraumen beskrives som en sterk, men helt vanlig tidevannsstrøm. De nye topografene så på Nord-Norge som en viktig landsdel og ville løfte den frem i sine skrifter. Dette synet kan trekkes tilbake til Olaus Magnus; den nordiske naturen formet kraftige mennesker.

Vitenskapen utviklet seg, og vi ser i den franske encyklopedien fra 1757 at malstrømmen som et havsvelg avkrefte. Utgaven av samme verk fra 1765 skriver at bølgene går mot nord og syd i like sterk grad, og det er dette som skaper virvler. Forfattere som Schjelderup og Schøning støttet og forsøkte å videreutvikle disse teoriene. Moskstraumen ble nå forklart med motgående strømmer, men i hvilken retning den gikk, når den var sterkest og hvor dyp den var, ble de ikke enige om. Flere av beskrivelsene var nokså korrekt i forhold til dagens kunnskap om strømmen. Den hadde fortsatt sin beliggenhet mellom Lofotodden og Værøy, og den var sterkest mellom Lofotodden og Mosken. Det kan diskuteres hvor mange av forfatterne som har sett strømmen med egne øyne, men vi ser at detaljene i beskrivelsene tyder på at deres referanser var lokalkjente. Topografene nevner flere strømmer i Norge som de mener er sterke, og dette kan være årsaken til at flere strømmer blir nevnt også i

reisebeskrivelser. I det 18. århundret har vi sett at topografene i større grad enn tidligere turte å stole på egne kunnskaper og erfaringer. Dermed ser vi i liten grad direkte kopier og avskrifter, slik som vi har sett tidligere. Ny kunnskap bringes frem og blir til et oppgjør med tradisjonene fra 1500- og 1600-tallet.

Kapittel 5:

1700-tallet: En avkrefte forestilling gjenoppstår som fiksjon

Oppfatningene av det nordnorske landskapet hadde gradvis endret seg fra å være noe vederstyggelig til å bli tiltrekkende og opphøyet.²³⁴ Det hadde skjedd en endring i sensibiliteten til den europeiske overklassen. Skandinavia og Nordkalotten hadde blitt det nye målet for europeiske reisende. Det var et spennende område og det sublimes estetikk og emosjonelle strategier favoriserte dette området. Tidligere hadde man trodd at mennesket og naturen hang sammen. Men det sublime overskred menneskelige målestokker. Det var noe man ikke kunne beherske, og det lot seg ikke kontrollere av sivilisasjon eller orden. Man fikk altså det absolutte skillet mellom mennesket og verden. Kysten ble først og fremst det stedet der man kunne vinne innsikt i seg selv, gjennom å betrakte sin endelige natur. Dette økte interessen for kysten og antallet reiselystne langs kysten av Nord-Norge. Man søkte etter en skrekkblandet fryd, som man blant annet kunne finne i de nå noe dempede forestillingene om Moskstraumen. Utover på 1800-tallet kommer det tydelig frem at det var de som var lengst unna, som fryktet malstrømmen mest.

Etter opplysningstidens fornuft og forstand lengtet folk etter andre sider ved menneskelivet. Reaksjonen ble en vektlegging av følelser, glede over naturen og ikke minst fantasien; romantikken. Naturen ble beskrevet som noe vakkert og harmonisk; det var ikke plass til skumle malstrømmer og havsvelg. Likevel var det noe skummelt og fryktsomt med havet spesielt utenfor Lofoten. Utover på 1800-tallet begynte de gamle mytene om strømmen å dukke opp igjen, men i en annen form enn tidligere. Flere skjønnlitterære verk tok i bruk forestillingene om Moskstraumen som et havsvelg eller en stor malstrøm for å skape spenningsromaner og noveller. Den sublimes naturoplevelsen ble tatt i bruk som et virkemiddel; fysisk natur som utstrålte en voldsom kraft og var skremmende, ufattelig og grenseløs.²³⁵ I dette kapitlet skal jeg se på hvordan Moskstraumen ble fremstilt på kart, i reisebeskrivelser, i topografien og i skjønnlitteratur på 1800-tallet.

5.1 Kartografi

Til tross for at de dramatiske forestillingene om malstrømmen begynte å forsvinne på 1700-tallet, finnes Moskstraumen på de fleste kart over Norge frem til ca 1845. Kjente kartografer som Erik Åkerland (*Karta öfver Norrige*, 1808), Bartolomeo Borghi (*La Norvegia* 1816), Jacob Riise (*Nyeste Kort over Kongeriget Norge*, 1821/27) og Carl Bonaparte Roosen

²³⁴ Fulsås 2003: 31, 30

²³⁵ Høydalsnes 2003: 894

(*General Kart...nordlige Deel af Kongeriget Norge*, 1845) skrev alle inn Malstrøm eller Moskestrøm på sine kart.²³⁶ Som vi ser er disse kartene tegnet av utlendinger, men også noen nordmenn skrev inn strømmen, som Georg Carl Christian Wedel Prahll på sitt kart *Kart over den nordlige Deel af Kongeriget Norge*, 1839.²³⁷ På hans senere kart varierer det om han har med malstrømmen eller ikke. Som en av verdens sterkeste havstrømmer utenskjærs, vet man at Moskstraumen kan være vanskelig å krysse i hardt vær. Dette var nok noe sjøreisende ofte opplevde, og det ble viktig å informere andre sjøfarende om at strømmen kunne være en utfordring. Dermed var det nødvendig å få den lokalisert på kart. Og hos utlendinger ble den fortsatt kalt Malstrom. I det velrenommerte *Atlas of the Nineteenth Century World* fra 1851 står det at malstrømsvirvelen utenfor Lofoten i Norge står i forbindelse med en underjordisk passasje inn til Bottenviken.²³⁸ Her ser vi at deler av Kirchers teori fortsatt på midten av 1800-tallet hang igjen. Noen få kart har tegnet inn Moskstraumen som en spiral, også etter 1845. Fortsatt i dag er navnet skrevet inn på en del kart, men ikke som noe annet enn en stedsbestemmelse, på lik linje med andre.

Det var norske topografer og kartografer som ledet an og tok et endelig oppgjør med momentene som hadde vart så lenge. En av Norges første historikere, Peter Andreas Munch (1810–1863), var født i Christiania.²³⁹ Han studerte norsk middelalder, men i hans bredt anlagte forskergjerning inngikk også geografiske studier. Han fikk stor betydning for oppbygningen av en nasjonal kultur i den nye norske staten (1814) og var den fremste forskerpersonlighet innenfor den generasjon som avgjørende la grunnlaget for moderne norsk historieforskning. Han var språkvitenskapelig og språkpolitisk engasjert og skrev flere lærebøker. I tillegg tegnet han kart som bilag til egne og andres avhandlinger og lærebøker. At Munch ikke hadde Moskstraumen med på sine detaljerte kart påvirket kunnskapen i Norge. Han la dermed grunnlaget for at naturfenomenet ikke ble en del av norsk kartografi og topografi. På hans *Kart over Norge* fra 1845 finnes det ikke noe malstrøm utenfor Lofoten.²⁴⁰ Heller ikke kartograf og historiker Gerhard Munthe (1795–1876) hadde skrevet inn malstrømmen på sitt kart *Noregr. Det gamle Norge* fra 1840.²⁴¹ Utenlandske kartografer fulgte etter. Kartografien hadde omsider også tatt opp i seg vitenskap fra den lærde kulturen.

²³⁶ Ginsberg 2009: 142, 158, 162, 180

²³⁷ Ginsberg 2009: 198

²³⁸ Gjevik 2009: 124

²³⁹ Hoem 1986: 117-119, Dahl om P. A. Munch i Store norske leksikon. URL: http://www.sn.no/nbl/biografi/P_A_Munch/utdypning

²⁴⁰ Ginsberg 2009: 218

²⁴¹ Ginsberg 2009: 208

5.2 Konsekvenser for sjøfart og turisme

Vi har sett at det var de som bodde lengst unna, som kanskje hadde de mest dramatiske forestillingene om Moskstraumen, og dette gjenspeiler seg også i sjøfart og turisme. Den økende turismen viser seg i det eksplosive antallet reisebeskrivelser fra Nord-Norge for et europeisk publikum. I dette kapitlet har jeg bare tatt med et lite antall eksempler på reisebeskrivelser fra dette århundret. Flere av de sjøreisende hadde store forventninger til den store malstrømmen, og mange ble skuffet. Disse forventningene kom av de forestillingene som tidligere hadde eksistert i litteraturen og som fortsatt eksisterte på kart. Selv om forestillingene om en malstrøm var avkrefte i Norge, hang de fortsatt igjen i utenlandsk litteratur. Dette kommer klart frem i reisebeskrivelser fra det 19. århundret. En av de største geologene i sin samtid, tyske Leopold von Buch (1774–1853) ga i 1813 ut boken *Travels through Norway and Lapland, during the years 1806, 1807 and 1809*. Som geolog var han veldig opptatt av hvordan Moskstraumen fungerte. Han skriver at "the sea flows in as in the strongest and most rapid rivers, and that account the outermost bear the name of streams, Grimstrom, Napstrom, Sundstrom(...)".²⁴² Som Petter Dass og Jonas Ramus lokaliserer han den berømte malstrømmen mellom Mosken og Väröe, og mener strømmene er mye roligere på sommeren. Kanskje det var derfor 1700-tallets reisende ikke kommenterte strømmen. Det var da flest turister, og han legger dermed til: "The desire to see here something extraordinary and great is therefore generally disappointed".²⁴³ Von Buch blir litt i en mellomposisjon da han mener strømmen er svært sterk om vinteren og bruker ord som "terrible" og "dangerous" for å beskrive den når vinden står imot strømmen. Man ser igjen eldre forestilinger om strømmen da han skriver at det dannes virvler eller malstrømmer, som drar med seg båter og fisker ned mot bunnen. Om Von Buch hadde sett strømmen, eller om han bare fortalte det han hadde hørt er uvisst. Han hadde antageligvis hørt fra turister at passasjen forholdt seg svært rolig om sommeren, og forsøkte å finne andre tidspunkter da strømmen kunne være så farlig som han tidligere var blitt fortalt.

Den engelske presten Robert Everest viser klart sin skuffelse over strømmen i *A Journey through Norway, Lapland and part of Sweden* fra 1829. Han reiser forbi Saltstrømmen og forteller at her ligger en av flere strømmer i Norge. Men det er bare én strøm, Malstrømmen i Lofoten, som er berømt. Han skriver videre: "I was certainly much disappointed. It was a brad rapid, and nothing else."²⁴⁴ Det samme ble W. Mattieu Williams,

²⁴² Von Buch 1813: 171

²⁴³ Von Buch 1813: 171

²⁴⁴ Everest 1829: 67–68

som publiserte sin bok *Through Norway with a knapsack* i 1859²⁴⁵. Han skriver at malstrømmen er merket av på de fleste engelske kart. Han selv hadde hørt om malstrømmen siden hans første time i geografi, og hadde forestilt seg et stort virvlende hull i vannet. De engelske passasjerene begynner å lete etter malstrømmen på forskjellige kart, men de finner den ikke og må til slutt tilkalle sin erfarne kaptein. Kapteinen forteller ironisk at "the English had imported a great deal of useful knowledge into Norway, amongst which was this information concerning the Maelström."²⁴⁶ Her bekrefter han at det var de som bodde lengst unna, som hadde de verste forestillingene om Moskstraumen, og antyder også at det var fra England forestillingen om malstrømmen kom. Det fortelles videre at "It appears that the Maelström, which we read about, is an unmitigated myth. There are many mael-ströms. The Maelstrom is not the worst of many!" Reisende fra utlandet var nervøse, redde og noen bare spente på Moskstraumen, men de innser at det finnes mange malstrømmer og at Moskstraumen ikke er så ille som de hadde forestilt seg. Deres forestillinger ser ut til å ha kommet fra tidligere skolebøker og fra kart.

Man ser en endring i reiseskildringene utover på 1800-tallet. Turistene fikk mer kunnskap om fenomenet og også andre malstrømmer i Nord-Norge. Dette kan være en konsekvens av at Moskstraumen etter hvert ikke ble tegnet inn på kart eller de nye oppslagsverkene. P. A. Siljestrøm ga ut sine notater og observasjoner fra Norge i 1842 i *Anteckningar och Observationer rörande Norrige, i synnerhet de nordligaste delarna af detta land*.²⁴⁷ Da reisefølget passerer Rystrømmen sør for Tromsø, beskriver Siljestrøm malstrømmer. Han sier at i tillegg til Rystrømmen, finnes den beryktede Malstrømmen, mellom Moskenes og Mosken, samt Saltstrømmen. Han mener at Saltstrømmen er enda farligere enn Moskstraumen. Begge går an å krysse, men Malstrømmen kan erfarne folk passere når som helst. Her viser han sin kunnskap ved å beskrive forholdet mellom Saltstrømmen og Moskstraumen korrekt. Ellers er hans kunnskap lite oppdatert da han videre skriver at årsaken til strømvirvlene er skjær og klipper, som i seg selv er farlige for båter. Om man blir tatt av en slik virvel må man legge seg med ansiktet mot bunnen under toften for å ha sjanse til å overleve.

I 1877 ble det publisert notater fra en reise i Norden i *Reisebilder aus dem Skandinavischen Norden von Dr. Hermann Zschokke*.²⁴⁸ Zschokke skriver at "Noch gefährlicher als der Malstrom ist der Saltstrom". Likevel skriver han at "Auch selbst im

²⁴⁵ Williams 1859

²⁴⁶ Williams 1859: 99–100

²⁴⁷ Siljestrøm 1842: 127–129

²⁴⁸ Zschokke 1877: 125–133

Sommer, wenn Windstille herrscht, ist der Strom nicht ohne Gefahr zu passiren,”. Tidligere forfattere hadde nevnt andre strømmer og som vi har sett hadde utenlandske turister fanget opp dette.

Det finnes også nordmenn som skrev om malstrømmen. Stortingsmann, sorenskriver og ordfører i Åsnes, Hans H. Schulze (1823-1873), skriver allerede på side to i sin erindringsbok *Fra Lofoten til Solør*: ”Imellom Lofotodden og Værøy ligger den famøse Malstrøm, ”som boltrer Skibe og Hvalfiske rundt, som Urter og Poteter i en Suppegryde”. Og om hvilken især folk daraussen fra vide mange krønikere at fortælle.”²⁴⁹ Han poengterer altså at det er folk utenifra som har de mest dramatiske forestilingene. Da han selv passerte strømmen skriver han at den lå ”så stille og fredelig som en blank elv, og strømmen var ikke sterkere, end at vi magelig kunde ro den op”.²⁵⁰ Han legger til at den ved ebbe og flo, spesielt ved springflo og i vind, kan bli svært sterk, men ikke hardere enn en skikkelig strid elv. Han mener strømmen aldri blir farlig, så lenge båtene har ror og de unngår skjær og grunninger. Forestillingen om Moskstraumen som en malstrøm forsvant helt fra lærd litteratur på 1700-tallet, fra kart mot slutten av 1800-tallet og som vi har sett dermed også fra utlendingers og nordmenns forestillingsverden. Likevel finnes det topografiske beskrivelser av den også på 1800-tallet.

5.3 Erik Andreas Colban

Erik Andreas Colban (1760–1828) var født i Trondheim og jobbet fra 1799 til 1826 som prost i Lofoten og Vesterålen. Han samlet ord for den danske ordbokskommisjonen og oversatte bibler. Colbans viktigste verk var *Forsøg til en Beskrivelse over Lofodens og Vesteraalens Fogderie*, som kom ut i 1818. Allerede i første kapittel under overskriften ”Lofotens og Vesteraalens geographiske Beliggenhed og Landets Beskaffenhed” beskriver han Moskstraumen.²⁵¹ Han skriver at Værøy avskilles fra Lofoten med den beryktede Maelstrøm, som har blitt navnet på Moskstraumen. Han skriver ingenting om et havsvelg eller en stor virvel, men kaller den for en malstrøm. Han skriver at strømmen går nord - sør og skifter ved ebbe og flo. Årsaken til strømmen forklarer Colban med:

Dens fornemste Styrke kommer formodentlig af Landets Beskaffenhed; det afløbende og tilbagestrømmende Hav støder imod Lofoden, og ved derfra at

²⁴⁹ Schulze 1865:8

²⁵⁰ Schulze 1865: 41–42

²⁵¹ Colban 1818: 5

drives igjennom Aabningen imellem Moskenæs og Vahrøe styrter frem med Vælde, som forøges ved Havgrundens klipper,²⁵²

Videre skriver han at strømmen forårsakes av havets egen kraft. Dette kan han bevise ved at verken Moskstraumen eller noen av de andre strømmene i Lofoten skifter ved begynnelsen av fjære og flo, det motsatte av hva han sier noen linjer tidligere. Videre sier han at når det flør renner vannet i samme retning helt til det møter det vannet som er på vei ut igjen etter fjære, og motsatt. Dette er tilnærmet korrekt i forhold til dagens forklaring. Årsaksforklaringene skiller seg ikke særlig ut fra det som tidligere har vært diskutert. Den naturvitenskaplige diskusjonen kan ved Colban anses for å være avsluttet. Han gir en nøytral fremstilling av strømmen, uten disse fantastiske beskrivelsene. Det fantes ikke noe havsvelg i strømmen, men den var sterk og kunne være farlig. Derfor har han tegnet inn en spiral mellom Mosken og Væhrøe på sitt kart i samme verk (se vedlegg side 125). Her ser vi at spiralen, som kan trekkes tilbake til Olaus Magnus, fortsatt eksisterte på kart. Colban står innenfor teorien som Dass og Ramus påpekte; strømmen er sterkere lengre ut, enn mellom Lofotodden og Mosken. Dette ser vi også på hans kart. Colban har til slutt lagt ved Schjelderups beskrivelse av strømmen, noe som kan tyde på at han stilte seg bak Schjelderups teorier.

5.4 Skjønnlitteratur

5.4.1 Travels in Sweden, Denmark and Norway

Til tross for at forestillingene om Moskstraumen som en diger malstrøm eller et havsvelg langsomt forsvant på 1600- og 1700-tallet, ser man at de på 1800-tallet dukker opp igjen i en ny form. Bentham & Hardy printet i 1826 en bok kalt *Travels in Sweden, Denmark and Norway*.²⁵³ Dette er en novellistisk skildring for barn av en fiktiv reise i 1818. Reisetilgjengeren passerer Saltstrømmen som de beskriver som ”remarkable for its dangerous whirlpool”. Mannskapet forteller at mange fiskere har forsvunnet i denne strømmen. Flere av reisetilgjengeren hadde både hørt og lest om noen uvanlige redegjørelser av en annen strømvirvel, ”the Malstrom”, som var flere mil i omkrets og som slukte ikke bare store båter, men også hvaler. Her kan man kjenne igjen forestillingene fra middelalderen og renessansen. Disse beskrivelsene blir fort avkreftet, for neste dag reiser de nesten rett over strømmen. Det er halv fjære og været svært rolig, og Dr. Collins forteller at strømmen ikke lager mer lyd enn vannet som renner gjennom den midterste porten på London Bridge. Presten på Værøy bekrefter

²⁵² Colban 1818: 5

²⁵³ [Ukjent forfatter] 1826: 142–144

dette og sier at han selv har sett hvaler som svømmer i malstrømmen så rolig som hvor som helst ellers, men legger til at når det blåser kraftig, bør ingen krysse strømmen. Som vi ser er denne fiksjonsfortellingen ganske virkelighetsnær og forsøker å avkrefte de forestillingene som har eksistert om strømmen.

5.4.2 A Descent into the Maelstrom

Slår man opp ordet ”Maelstrom” i *Encyclopedia Britannica* i dag, får man opp at det er en farlig tidevannsstrøm mellom øyene Mosken og Moskenesøy.²⁵⁴ Videre står det at begrepet ble ført inn i det engelske språket via den amerikanske novellisten Edgar Allan Poe (1809–1849) og den franske forfatteren Jules Verne (1828–1905). Jeg har vist i mitt arbeid at begrepet entret det engelske språk mye tidligere, men som vi skal se kan Verne og Poe ha æren for å ha meddelt forestillingene om malstrømmen til en større allmennhet. Poe var en tidlig amerikansk spenningsforfatter. Han var kjent spesielt for sine noveller og sin spesielle sjanger, sine makabre fortellinger og detektivhistorier.²⁵⁵ Hans verker er kommet i mange utgaver og oversatt til flere språk, og han øvde innflytelse både på britiske og franske forfattere. I 1841 skrev Poe spenningsnovellen *A Descent into the Maelstrom* som omhandler Moskstraumen.²⁵⁶ Narratoren i denne fortellingen følger en norsk guide (en gammel mann) opp på Helseggen ytterst i Lofoten. De stopper på toppen for å se på havet og strømmen. Guiden legger seg ned på en klippe, som stuper flere hundre meter ned i havet. Her kan man se hvordan det sublime påvirket måten forfatterne beskrev ting på. Det var glatt, bratt og skummelt, men likevel så fantastisk. Fortelleren undrer seg over at noe så forskrekkelig som Lofotens strømmer, øyer og holmer i det hele tatt har fått navn. Det skapt en fasinasjon over det skumle og de som utsatte seg for det farlige.

Guiden forklarer hva de ser og straks begynner havet å boble. Han forteller at havet gjør opprør fra Lofoten til Værøy, men at det er verst mellom Mosken og kysten (Lofotodden?). Plutselig oppstår en virvel med en diameter på en halv engelsk mil, med en glatt, skinnende, svart innside. En vegg som spinner rundt og rundt i en voldsom fart, med svaiende og gyngende bevegelser, og en lokkende stemme. Poe er tydelig belest og refererer til Kircher, Jonas Ramus og *Encyclopaedia Britannica*.²⁵⁷ Kanskje har han lest alt i sistnevnte. Det er lite trolig at Poe har vært i Lofoten, og han kan dermed ha hentet sin skildring av Lofoten fra disse verkene. Muligens har han også møtt norske eller andre sjømenn som har

²⁵⁴ Encyclopedia Britannica. URL: <http://search.eb.com/eb/article-9049942>

²⁵⁵ Øverland om Edgar Allan Poe i Store Norske Leksikon. URL: http://www.sn.no/Edgar_Allan_Poe

²⁵⁶ Poe 1978: 574–596

²⁵⁷ Poe 1978: 581–583

fortalt om strømmen. Narratoren gjenforteller deler av Ramus' beskrivelse av strømmen med stor troverdighet, men legger til at beskrivelsen er for enkel, for selv det største skip ville ikke klart å motstå malstrømmen. Også guiden referer til beskrivelser fra Ramus ved at han forteller om en bjørn som ble tatt av strømmen, da den forsøkte å svømme over til Mosken. Han nevner at steiner datt ned fra husene på sexagesimasøndag i år 1645, akkurat likt det som står i Ramus' verk. Narratoren nevner til guiden at Kircher tror det finnes en underjordisk gang til Bottenviken, og blir svært overrasket da nordmannen ikke tror på denne teorien. Poe tar altså med nyere kunnskap, som viser at det ikke finnes noen underjordiske ganger og da heller ikke noe havsvelg.

Videre forteller denne eldre guiden om da han og hans to brødre ble sugd ned i Moskstraumen. De skulle ut på havet i en liten båt for å fiske da de ble fanget av et uvær. Han mener ingen erfarne sjømenn hadde opplevd det de skulle få oppleve. De drev mot malstrømmen og hørte dens bulder. Hans yngre bror surret seg fast i hovedmasten på båten, men dette hjalp lite da begge mastene knakk rett av og forsvant på havet. Gleden var stor da han kjente armen til sin eldre bror, men gleden gikk over til angst og redsel da broren ropte "Moskoe-strom!". Man ser tydelig at guiden mener det er én stor virvelstrøm i Moskstraumen. Han gir detaljerte beskrivelser av innsiden av denne virvelen. Da den verste angsten hadde lagt seg og han innså at de kom til å dø, fikk han slik en ro over seg at han klarte å åpne øynene og fokusere:

The belt of surf is considerably lower than the general bed of the ocean, and this latter now towered above us, (...) We careered round and round for perhaps an hour, flying rather than floating, getting gradually more and more into the middle of the surge. (...) Both above and below us were visible fragments of vessels, large masses of building timber and trunks of trees, with many smaller articles,²⁵⁸

Poe beskriver her en malstrøm lik de forestillingene som hadde eksistert på 1500- og 1600-tallet. Det var en slik malstrøm Olaus Magnus og så mange andre var redde for og som de tegnet inn på kart. Mens guiden innså at han var døden nær, tok han seg tid til å studere gjenstander i malstrømmen og oppdaget raskt at noen av gjenstandene sank fortere enn andre. Han kom på at flere ting hadde blitt sugd inn i strømmen for så å bli kastet ut igjen. Helt oppe ved overflaten lå det noen tønner som hadde ligget der helt siden de ble sugd ned; kanskje fantes her håp. Han forsøkte å kommunisere til broren at de måtte hoppe over på en slik tønne,

²⁵⁸ Poe 1978: 589, 591

men broren forsto ikke og ble igjen i båten. ”As you see that I *did* escape”, avslutter guiden.²⁵⁹ Han ble plukket opp av noen venner med båt, som ikke trodde på hans historie. Men hans hår som tidligere hadde vært svart, var i løpet av hendelsen blitt hvitt som på en gammel mann.

Denne novellen oppsummerer forestillingene som har eksistert om Moskstraumen. Guiden mistet sine to brødre og druknet nesten selv i en strøm, som minner om havsvelget eller malstrømmen som ble beskrevet på 1500- og 1600-tallet. Forfatteren har også valgt å bruke uttrykk som ”the very jaws of the gulf”, ”the abyss” og ”chaos” for å beskrive strømmen, ord og uttrykk man kan trekke tilbake til 1500- og 1600-tallet og til tiden før Olaus Magnus. Forfatteren forklarer fenomenet da han på slutten, når malstrømmen forsvinner, legger til ”The sky was clear, the winds had gone down, and the full moon was setting radiantly in the west.”.²⁶⁰ Som tidligere blir malstrømmen forklart med vær, vind og månefase. Månen går flere ganger igjen i novellen, kanskje for å påpeke at det var fullmåne og strømmen var på sitt sterkeste. Også flo og fjære er nevnt i novellen som årsak til malstrømmen. I og med at han på begynnelsen av fortellingen får med at nordmannen ikke trodde det fantes noen underjordiske kanaler, klarer han å få frem og avkrefte forestillingen om et havsvelg.

5.4.3 En verdensomseiling under havet

Jules Verne utdannet seg til jurist, skrev flere skuespill og foretok lange reiser, blant annet til Norge. Senere oppnådde han suksess med romaner som gjenspeilte samtidens interesse for vitenskap og oppdagelsesreiser.²⁶¹ I 1870 ga han ut boken *Vingt mille lieues sous les mers* (En verdensomseiling under havet). Fortellingen handler om professor Arannax, som i 1866 leder en ekspedisjon på jakt etter et mystisk havdyr. Med seg på turen har han sin tjener Conseil og en amerikaner med navn Ned. De jakter på et udyr i Stillehavet som har senket mange båter. Da de finner monsteret blir de selv senket, men blir tatt til fange av mannskapet på monsteret, som egentlig er en ubåt kalt ”Nautilus”. Om bord på denne ubåten hersker den bitre kaptein Nemo. Som fanger blir de tatt med på en utrolig reise gjennom mange hav. Da de mot slutten av boken er utenfor norskekysten, forsøker de å rømme ved å gjemme seg i livbåten, for så å løsne den fra Nautilus. Da de ligger i livbåten og er klare til å løsrive seg hører de en uro nede på dekk.

²⁵⁹ Poe 1978: 593

²⁶⁰ Poe 1978: 594

²⁶¹ Winther om Jules Verne i Store Norske Leksikon. URL: http://www.snl.no/Jules_Verne

Malstrømmen! Malstrømmen! roptes det. Malstrømmen! Et frykteligere ord kunde i denne kritiske situasjonen ikke ha nådd våre ører. Vi var altså kommet til dette farlige stedet ved Norges kyst? Var "Nautilus" revet med ut i denne avgrunn nettopp i det øieblikk vi vilde gjøre båten løs fra den? Vi visste at når floen kommer, presser den vannet inn mellom Lofotens øer med slik makt at der blir som en hvirvlende foss som intet fartøi kan komme igjennem. Bølgenes sugende kraft er så veldig at den merkes i en omkrets av 15 kilometer, og stedet kalles med rette "Oseanets navle."²⁶²

Også i denne fortellingen kommer forestillingen om en enorm malstrøm, en avgrunn og havets navle frem. Omkretsen er omtrent på den størrelsen de trodde på 1500- og 1600-tallet. I tillegg til hvaler trekker forfatteren inn isbjørner, som ikke har vært nevnt i tidligere beskrivelser. Kan dette komme av Ramus' beskrivelse av bjørnen som svømte over til Mosken, blandet med uvitenhet om dyrelivet i Norge? Kanskje er isbjørnen større og mer eksotisk enn bjørnen; noe som gjør fortellingen mer spennende?

Videre fortelles det: "Den surret rundt i en spiral med en radius som ble mindre og mindre." Til slutt løsner mutrene, livbåten kommer løs fra Nautilus og blir trukket ned i virvelen. Professoren slår hodet mot en jernbolt og mister bevisstheten. Det neste han husker er at han våkner hos en fisker på en av øyene i Lofoten, med Conseil og Ned ved sin side. Han finner aldri ut om kaptein Nemo og Nautilus overlevde fenomenet.

I sitt sluttord undres professoren over om folk vil tro hans historie. Også guiden i Poe's novelle blir ikke trodd. Disse to fortellingene gjør kanskje et forsøk på å vekke til live myten om Moskstraumen. De oppsøker igjen mystikken rundt malstrømmen og henter tilbake de gamle forestillingene om den enorme malstrømmen. Vil man noen gang finne ut om fenomenet eksisterer? Skal man tro på de fortellingene som finnes om malstrømmen? Denne populærlitteraturen bidrar til å holde liv i forestillingene om Moskstraumen og presenterer dem for allmennheten, også i vår tid.

5.5 Eventyr eller virkelighet

Forestillingen om et havsvelg eller en diger malstrøm forsvant i norsk, lærd litteratur på 1700-tallet, men frykten for Moskstraumen som en sterk tidevannsstrøm fortsatte å eksistere utover på 1800-tallet. Nordmenn som Colban ga ingen plass til havsvelg i sine årsaksforklaringer, men satte likevel av noen sider til å fortelle om strømmen i sin topografiske beskrivelse av

²⁶² Verne 1930: 204

Nordland. Han tegnet i tillegg Moskstraumen inn som en stor spiral mellom Mosken og Værøy på kartet som var vedlagt boken, en spiral som kan trekkes tilbake til Olaus Magnus' Carta Marina. Fenomenet fortsatte å bli tegnet og skrevet inn på de fleste kart frem til 1850-tallet, og kanskje var dette årsaken til at forestillingen om en stor malstrøm fortsatte å eksistere blant turister og sjøfarende. Turistene ble svært skuffet i møte med strømmen og innser at det finnes sterkere strømmer i Norge enn denne Moskstraumen. Selv om den verken er et havsvelg eller en malstrøm, er den en av verdens sterkeste havstrømmer. Derfor var det fortsatt viktig å få den med på kart, langt utover på 1800-tallet, riktignok som en neddempet faktor.

Da mytene omkring Moskstraumen etter hvert ble dempet og avkreftet gjennom mer nøytrale beskrivelser, fikk de nytt liv gjennom skjønnlitteraturen. Naturfenomenet var et spennende tema, og forestillingen om et havsvelg og en stor malstrøm dukket opp igjen. Fantes det en tro på at forestillingene fortsatt eksisterte, eller ville forfatterne vekke disse til live for eventyrets skyld? De fantes jo enda på kart. Både Jules Vernes og Edgar Allan Poes fortelling tok for seg de gamle forestillingene og brukte 1600-tallets årsaksforklaringer til å klarlegge malstrømmen. Likevel har begge tatt med at malstrømmen er overdrevet, ettersom hovedpersonene ikke blir trodd. I tillegg avkrefter Poe forestillingen om et havsvelg i sin fortelling, selv om enkelte lærde fortsatt hadde tro på Kirchers teori om underjordiske kanaler utover på 1800-tallet. Til tross for at man hadde funnet en naturvitenskapelig forklaring, fikk de gamle forestillingene om Moskstraumen leve videre i eventyr. Som aktører i romantikken skulle man bruke fantasien og med det sublime kunne man bruke naturens skrekkelighet og vakkerhet samtidig. I Hermann Melvilles *Moby Dick* fra 1851 blir "the Norway Maelstrom" brukt som et kjent landemerke sammen med Cape Horn og Good Hope.²⁶³ Dette kan illustrere hvor viktig og sterke forestillingene om Moskstraumen hadde vært.

²⁶³ Melville 2003: 178

Kapittel 6: Myte, eventyr eller virkelighet?

I denne kulturhistoriske avhandlingen har jeg presentert forestillinger om Moskstraumen og drøftet hvordan og hvorfor disse forestillingene endret seg over tid. Moskstraumen har vist seg å være det mest kjente naturfenomenet i Nord-Norge fra tidlig nytid. Jeg har samlet informasjon om strømmen fra lærd litteratur, kart, reisedagbøker, reisebeskrivelser, dikt, skjønnlitteratur og billedkunst. Jeg har funnet beskrivelser fra før Kristus og til i dag, på tvers av flere land i Sør-, Vest- og Nord-Europa. Etter en grundig gjennomgang kunne jeg skissere en oversikt over hvordan malstrømmen ble fremstilt, hvilke endringer som skjedde, og hvilke momenter som ble segmentert, videreført og som forsvant. Resultatet har blitt en samlet fremstilling av Moskstraumens oppkomst og utvikling som naturfenomen i europeisk historie og litteratur. Verken bøker, artikler, museer, lokalhistorikere, årbøker eller utstillinger har tatt for seg helheten av forestillingene, slik som jeg har gjort i denne oppgaven. Stabiliteten og endringene i forestillingen om fenomenet over tid har ikke blitt tydeliggjort i like stor grad som i foreliggende arbeid. Med unntak av visse hypoteser av Fritjof Nansen, har det ikke blitt gjort forsøk på å finne ut hvor forestillingene stammer fra. Jeg skal avrunde denne oppgaven ved å skissere faser av denne utviklingshistorien.

6.1 Havsvelget

Historien om Moskstraumen kan deles inn i faser, som kan oppfattes som utslag av en slags siviliseringsprosess, der naturkontroll står i fokus. I kapittel to diskuterte jeg første fase; en oppkomstfase med Olaus Magnus' forestilling. Olaus var den første som samlet motiver om Moskstraumen, og bredt beskrev hva den var og hvor den lå. Han bragte Moskstraumen på begrep, gjennom å skape en lenke til antikken, og dermed vise hvordan Norden kulturelt hørte inn under en større europeisk sammenheng. Han beskriver havstrømmen som et stort hull i havet, som så ut som en spiral og som trakk gjenstander i nærheten med seg ned. Dette fenomenet tegnet han inn med stor omkrets på sitt kart fra 1539. I boken kaller han fenomenet et svelg og skriver at båtene slås i stykker mot klipper. Han antyder at båter som forvinner i denne strømmen ikke dukker opp igjen. Svelget beskrives som noe uforutsigbart, kraftfullt og blir sammenlignet med sjøfenomenene Malea og Symplegaderne fra gresk mytologi. Videre sammenligner han svelget med havmonsteret Kharybdis i hans bokverk, mens han på sitt kart navngir det som "Horrenda Caribdis". Det er ingen tvil om at han så på fenomenet som noe svært farlig og forsøkte å advare sjøfolk mot det. Dette ble utgangspunktet for de neste århundrene med diskusjoner rundt Moskstraumen. Olaus Magnus' forestillinger om strømmen ble paradigmatisk for de kommende generasjoner, innenfor topografi, kartografi,

forestillingsverden og fiksjon. Både lokale, nasjonale og internasjonale forfattere, sjøreisende og kartografer bygget sine beskrivelser på disse mytene. Her fantes det både de som aldri hadde sett Moskstraumen, og de som hadde passert den eller sett den på nær hold.

Forestillingen om et havsvelg i nord hadde eksistert lenge i litteraturen. Jeg har vist at Olaus Magnus kan ha bygget på gammelgreske og norrøne fortellinger, på Pytheas, Paulus Diaconus, Adam av Bremen, *Historia Norvegiae*, Nicholas de Lynn og samtidige geistlige som Erik Valkendorf. Han kan også ha hentet forestillingen om en malstrøm fra eldre kart, som Henrys kart, Herefordkartet eller Jacob Zieglers kart. I årene 1518 til 1519 var Olaus på reise på Nordkalotten og kan ha hørt historier om Moskstraumen. Likevel så vi at flere som hadde reist forbi strømmen ikke nevnte den, noe som kan tyde på at Olaus Magnus var den første som geografisk plasserte den nokså korrekt og skapte de dramatiske forestillingene om strømmen.

Årsakene til at en forestilling om et havsvelg i nord oppstod, ble også drøftet. I tillegg til at Olaus Magnus kan ha hentet forestillingen fra andre, har jeg sett nærmere på 1500-tallets tro og vitenskap. Det eksisterte en deling mellom natur på den ene siden og sivilisasjon og kultur på den andre. Naturen var noe farlig, skummelt, primitivt og ble sett ned på. Sivilisasjonen var idealet; den skulle bekjempe naturen. Nord-Norge ble sett på som vill natur, det var fremmed og mystisk. På kart tegnet man ofte det kjente i midten og jo lenger ut man kom, jo flere monstre og fantasidyr forekom. Norden ble et offer for dette. Ulykke, ondskap og djevleskap hadde sitt sete i nord mente det lærde Europa. Dermed hang det på 1500-tallet igjen mange forestillinger om Norden. Til tross for at Olaus forsøkte å endre dette synet med å løfte frem Norden, med beskrivelser av sterke mennesker, mange ressurser og en utviklet kultur, trodde han både på magi og monstre. I tillegg har jeg vist at havet og kysten var noe ukjent, skummelt og stygt. Disse forestillingene har vi sett kan stamme fra Bibelen. Det ukjente ble ofte et kaos, og dette begrepet blir ofte gjentatt i beskrivelser av Moskstraumen.

Jeg har påpekt at en klar årsak til forestillingen om Moskstraumen som et havsvelg kommer fra vitenskapen om vannets kretsløp gjennom jorden. Om jordens kjerne skulle kunne trekke til seg vann, var det naturlig at det fantes slike havsvelg rundt omkring i verdenshavene. Denne forestillingen varte til langt ut på 1700-tallet, og usikkerheten om havsvelget varte derfor lenge. Det ble skrevet og fortalt at båtrester, dyr og andre gjenstander ble trukket ned under jorden og spyttet ut andre steder, og det var derfor vanskelig å finne rester av skip som hadde forsvunnet i svelget. Kircher skrev i 1664 at båter som hadde forsvunnet i Moskstraumen, var funnet igjen i Bottenviken, og dette var med på å underbygge hans teori.

6.2 Malstrømmen

I kapittel tre drøftet jeg kontinuitet og brudd i forestillinger om Moskstraumen fra Olaus Magnus og til år 1700. Denne fasen var en mellomfase med en stadig stigende interesse for ukjente områder, noe som gradvis ga Norden en større plass i europeisk litteratur og i kartografi. Det var også i denne fasen at den vesteuropeiske handelen og kontakten med Russland skjøt fart, der leia gikk langs Norskekysten forbi Moskstraumen.

Til tross for forsøk på å skyve antikke forbilder til side og forsøk på å få en mer realistisk avbildning av verden, ble malstrømmen tegnet inn på kart. Det lå en treghet i utviklingen; i denne fasen forsvant noe, mens andre momenter hang igjen. At kartografer lånte av og bygget på hverandre, kan være en av årsakene til dette. En økende mengde sjøreisende passerte i nærheten av regionen for Moskstraumen, og kartene ble dermed stadig mer presise. Strømmen kom med på kart på tre forskjellige måter; en stor spiral, et mindre snegleskall eller skrevet inn med ordene: Moskostrom, Malstrom, de Welle eller Swelch. Sistnevnte viser at forestillingen om et havsvelg fortsatt eksisterte. Man ser også helt klart Olaus Magnus' forestilling i spiralen. Likevel gikk forestillingene på kart mer og mer over fra en stor spiral til et lite snegleskall. Vi så altså en tendens til at Moskstraumen ble mindre i omkrets i løpet av 1600-tallet. De mest kjente kartografene i 1500-tallets Europa, Abraham Oretelius og Gerhard Mercator, hadde ikke med fenomenet på sine mest kjente kart. Dette viser at usikkerheten om betydningen av strømmen var stor.

Forestillingen om Moskstraumen som en stor malstrøm fikk konsekvenser for sjøfarten. Frem til 1588 har jeg bare funnet utenlandske forfattere som har beskrevet fenomenet. Denne litteraturen viser at engelske og nederlandske handelsmenn som Stephen Borrough, Hugh Willoughby, Willhelm Barents, Jan Huygen van Linschoten og Oliver Brunel ikke nevner malstrømmen i sine notater. Likevel er malstrømmen avmerket på kartene basert på reisene til Barents og Linschoten. Mulig hadde de ikke opplevd strømmen, men visste at den lå der. Det var som sagt vanlig at diskurser og tankemønstre ble til kulturelle stereotyper som lenge overstyrte emiriske observasjoner. Spiralen kan komme av at de bygget på eldre kart eller av estetiske årsaker, det var kunst. Det kunne også rett og slett være at var viktigere å få den med på kart for å advare sjøfarere.

Til tross for at enkelte sjøfarere ikke beskrev Moskstraumen, fantes det flere som fryktet fenomenet og ville legge om kursen for å unngå det. Anthony Jenkinson la i 1557 ut fra London for å lete etter en nordøstpassasje til Asia. Han selv observerte ikke strømmen, men la inn en interessant beskrivelse av strømmen som flere andre senere forfattere anvendte. Han fremla detaljer som videreførte og delvis korrigererte det Olaus Magnus beskrev. Her kom

det frem nye momenter som at det var ved halv fjære og halv flo strømmen var som verst og at den lagde høye lyder og fikk husene i nærheten til å riste. Hvaler og trær ble dratt inn og kastet ut igjen. Erfaring med navigasjon kan være årsaken til at Jenkinson trodde dette var tidspunktet da strømmen var sterkest. Det er også midt mellom flo og fjære at Moskstraumen i virkeligheten danner flest virvler. Hvor Jenkinson hadde detaljene fra er uvisst, men det viser seg at disse momentene blir viktige for senere topografer.

Jonas Carisius og Sivert Grubbe, som reiste med Kong Christian 4. til Finnmark og Russland, har tydelig hatt respekt og redsel for Moskstraumen. De la om kursen for å unngå den store malstrømmen på sin ferd i 1599. Det gjorde også en større handels ekspedisjon i 1670 med Pierre Martin de la Martinière om bord. Han forteller at sjømenn holdt god avstand til denne strømmen og legger til at det ikke finnes bare en malstrøm i Norge, men flere. Disse reiseberetningene påvirket 1600-tallets europeere; de viser og skaper frykt. Beskrivelsene forsøkte å ha en vitenskapelig tilnærming. En stor malstrøm var spennende og sjøfarene ville kanskje krydre sine fortellinger litt. Muligens lå det også en forventning hos mottakerne at de reisende skulle ha opplevd malstrømmen. Forfatterne ville ikke skuffe, det var jo så mange før dem som hadde opplevd strømmen. Den franske middelalderhistorikeren Jacques Le Goff mente at menn i middelalderen ikke visste hvordan de skulle observere, men var alltid klar til å lytte og trodde alltid på det de ble fortalt. Med alle disse mytene og undrene i sin mentale bagasjen, ble de rene dagdrømmere når de var ute og reiste. De fleste skriver ikke at de har sett strømmen, men forteller om malstrømmen når de passerer området. Det var kanskje en stadfestet tradisjon; malstrømmen måtte med, i alle fall på kart. I og med at den fra før av var med på de fleste kart, kan det være at de reisende trodde den lå utenfor Lofoten, bare at de ikke så den når de passerte.

Norske og danske embetsmenn med topografiske interesser som Schønnebøl, Friis, Arreboe og Dass forsøkte alle å gi en detaljert beskrivelse av strømmen. Empiri var blitt viktig og alle tilstrebet en vitenskapelig tilnærming ved å vise til kildene. Likevel ser vi at flere av forfatterne, spesielt Schønnebøl, bygger på reisebeskrivelsen til Jenkinson. Forfatterne fortalte at det sies å være et havsvelg i Moskstraumen, men ingen bekreftet dette. Arreboe skrev om en grotte på havets bunn og det var denne som sugde vannet til seg. Schønnebøl, Friis og Dass forsøkte å avdramatisere strømmen noe. Den var ikke så uforutsigbar som Olaus Magnus skulle ha den til og den var faktisk passerbar ved visse tider. Alle tok de med at det hadde med flo og fjære å gjøre, og at det var klipper i havet som ”spiste” båtene. Schønnebøl var forut for sin tid og var den første som trakk inn månens betydning og påvirkning for strømmens kraft og styrke. Forfatterne baserte seg nok noe på

hverandre, men alle har de med små detaljer som skiller dem fra hverandre. Friis tok blant annet med at den minnet om svovelild som de har på Island, at det var gran- og furutrær som ble avspist i strømmen og at strømmen bare gikk til Mosken. Arreboe og Dass tilstrebet en nøktern erfaringsbasert presentasjon, men brukte rim som virkemiddel for å beskrive den. Dass skrev som Olaus at det var på storflo og liten fjære at strømmen var som verst og ikke måtte krysses, noe som sto i motsetning til hva Jenkinson og Friis hadde ment. Dass tok også med at strømmens dybde hadde betydning for strømmens kraft, noe som fikk stor verdi for senere topografer.

Årsakene til at havsvelget ble noe avdramatisert kan være flere. Disse nordmennene hadde helt klart kontakter som kan ha sett Moskstraumen med egne øyne og de kan ha fått informasjon fra lokalbefolkningen i Lofoten. De visste også at det ble fisket i strømmen, og dermed kunne den ikke være så farlig som Olaus Magnus hevdet. Det var også som vi har sett mange handelsmenn og sjøfarere i Norge, som flere ganger hadde passert Moskstraumen og kunne videreformidle informasjon om den. Topografiske verker begynte å vokse frem på 1600-tallet og her ble det viktig å løfte frem det positive med Norge. Forfatterne ville ikke skremme folk vekk, men vise til våre sterke sider. Nordmennene kaller aldri strømmen for malstrøm, et begrep som må stamme fra utlandet og helst fra Olaus Magnus virvel på Carta Marina. Dette kan tyde på at nærhet betydde mer kunnskap om strømmen og at det var de som bodde lengst unna som hadde de mest dramatiske forestillingene om den.

Likevel beskrives som en stor og farlig strøm. Friis var svært lik Olaus Magnus i andre verker, og har dermed sikkert lest Olaus forestilling om Moskstraumen. Olaus er noe upresis da han beskriver beliggenheten til strømmen og forteller at den går helt fra Lofotodden til Røst. Schønnebøl, Arreboe og Dass derimot begrenser den til å gå til Værøy, og har med mange flere detaljer enn Olaus Magnus. Friis begrenser strømmen enda mer og skriver at den går til Mosken. Til tross for at forestillingen om et havsvelg sakte forsvinner, tar en forestillingen om en brutal, høylytt og farlig malstrøm over på 1600-tallet. Fortsatt i dag er det vanskelig å krysse strømmen når den er på sitt verste. Sannsynligvis har derfor få eller ingen av disse sett strømmen på sitt verste og det var derfor vanskelig å samle korrekte detaljer om strømmen.

Mot slutten av 1600-tallet vokser det frem vitenskapsmenn som forsøker å gi en naturvitenskapelig forklaring på strømmen og virvlene. Denne nye vitenskapen utvikler seg videre utover på 1700-tallet.

6.3 Havstrømmen

Jeg diskuterte i kapittel fire årsaken til at forestillingene om Moskstraumen som et havsvelg og en malstrøm forsvant utover på 1700-tallet. Denne fasen kan betegnes som en opplysningsfase, der forestillingene om fenomenet ble avdramatiserte og neddempet, samtidig som det fantes etterslep. I en viss forstand kan man si at i denne perioden ble mytene om strømmen mer siviliserte og sekulariserte. Forandringene må sees i lys av at det skjedde en endring av mentalitet og kunnskap i det lærde Europa. Olaus Magnus hadde forsøkt å informere om de rike ressursene som fantes i nord, og dette ble videreformidlet utover på 1700-tallet. Nordens befolkning som tidligere hadde vært fremmed, mystisk, mytisk og vill, ble gradvis sett på som et velvoksnet, kraftig og utholdene folkeslag. De var sterke, selvstendige og modige. Man fikk herved en holdningsendring til den nordiske naturen. Separasjonen mellom natur og kultur som hadde eksistert, var ikke lenger strengt oppdelt og kategorisert. Fra at Norden var et sted folk fryktet med monstre, fantasidyr og magi, kom villmarken, naturen og Norden, spesielt Nordkalotten, på moten. Det vokste i Europa frem en ny retning, primitivisme, som betonet det verdifulle ved de mest opprinnelige og instinktive trekk ved menneskelivet.

Med det nye milde synet på naturen ble gradvis heller ikke havet sett på som en konstant trussel, et kaos. Naturen var vakker og skapt for å nytte menneskene. Naturens bok, forfattet i et matematisk språk, var til for å tolke. I stedet for å frykte de maritime fenomenene, kunne disse forklares på en naturlig måte. Likevel ser vi en stor respekt for havet. Norskekysten ble kartlagt, besøkt og ble gradvis sett på som noe eksotisk og sublimt, noe skrekkelig, skummelt og vakkert på en gang. Bedre båter og navigasjon gjorde reisene tryggere og faren for Moskstraumen mindre.

En siste årsak til at forestillingen om havsvelget og malstrømmen forsvant var en ny generasjon vitenskapsmenn som vokste frem i Europa. En interesse for havforskning begynte å spre seg i England og resten av den vestlige Europa. Teorien om de underjordiske kanalene kom på retrett, men på slutten av 1700-tallet var det fortsatt delte meninger om teorien. En fordampningsteori utfordret de underjordiske gangene, men også denne teorien var svært omdiskutert. Nye vitenskapelige oppslagsverk slo fast at malstrømmen i nord var meget overdrevet.

Vi har sett at abstrakte, standardiserte og konvensjonelle tegnsystem tok over kartene på 1700-tallet. En bedre presisjon ble skapt av en instrumental, astronomisk og matematisk utvikling. Kartindustrien gikk gradvis over fra å være privateid til å bli mer vitenskapsbasert og statsfinansiert. Kartene var realistiske og idylliske, og det mystiske med havet begynte å

forsvinne. Likevel var Moskstraumen tegnet inn på de fleste kart, både av nederlandske, britiske, norske og lokale kartografer og topografer. Den var som på 1600-tallet enten tegnet inn som en spiral, et snegleskall eller skrevet inn. Hermann Moll og Pieter van der Aa skrev i tillegg inn avskrekkende setninger om malstrømmen på sine kart. I dette kapitlet så vi at det ikke bare var utenlandske kartografer som tegnet inn fenomenet. Sogneprest i Lofoten Jochum Jørgensen Althand var alvorlig bekymret både for seg selv og sine sognebarn da de måtte krysse disse farlige strømmene. Han tegnet på sitt kart inn fem malstrømmer mellom øyene i Lofoten; Moskstraumen var tegnet som den største. Til tross for at den ennå var med på mange kart, har jeg vist at den på 1700-tallet ble utelatt fra en del reiselitteratur. Andre norske strømmer fikk i stedet oppmerksomhet. Nærhet til fenomenet hadde gitt et realistisk bilde av strømmen.

En ny generasjon topografer vokste frem i denne fasen med opplysninger og tro på den nye vitenskapen som ble skapt i Europa. Naturalisering og lærd kultur vokste i Norge og spesielt i Trondheim. Disse nye topografene var langt fremme når det gjaldt å få avkreftet forestillingene om Moskstraumen og å plukke vekk de eldre dramatiske metaforene. Jeg har diskutert hvordan topografien som vokste frem i løpet av 1600-tallet og som fortsatte på 1700-tallet var opptatt av å fremme ressursene i nord. Dermed var det viktig å dempe de skrekkelige forestillingene om Moskstraumen og heller se på de rike ressursene i området. Schönnebøl, Friis, Arreboe, Dass og Ramus hadde fortalt at strømmen ikke var en konstant trussel. Vitenskapelig litteratur hadde gjort forsøk på en naturvitenskapelig forklaring på strømmen og virvlene. Den nye generasjonen topografer, som Peder Krog, Elias Schøning, Ove Schjelderup, Erik Pontoppidan, Erich Jessen, Albert Jersin og Gerhard Schøning ble aktører i den nye tradisjonen, og tok for seg de gamle forestillingene om Moskstraumen og avkreftet myten om et havsvelg og om en enorm malstrøm. Det var enighet om at årsaken til strømmen lå i at det var svært grunt og smalt i sundet og at vannet demmet seg dermed opp og fant ingen utveier. Dette dannet virvlene, som var ekstra store i sterk vind. Selv om flere av topografene bygget på hverandre, fikk man i større grad enn tidligere en naturvitenskapelig diskusjon angående Moskstraumen. Alle var de enige om at strømmen ikke var så farlig som tidligere litteratur skulle ha det til, men i hvilken retning den gikk, hvor dyp den var og når den var sterkest, var noe omdiskutert. I kontrast til en tradisjon der forfatterne bygget på hverandre, oppsto det nå stadig mer selvstendige, men virkelighetsnære forklaringer på strømmen.

I tillegg til tidligere diskuterte årsaker, kan en av årsakene til at Moskstraumen forsvinner fra lærd litteratur være at man i løpet av århundret i litteraturen kan oppdage en

interesseforskyvning på Nordkalotten. Fra at kysten hadde vært gjenstand for beundring, gikk interessen mer over til innlandskultur og spesielt da fasinasjonen for samene og Lappland. Den romantiske bevegelsens syn på naturfolk og uberørt, vill natur gjorde at Finnmark stakk seg frem.²⁶⁴ Jeg har ikke funnet senere topografiske verker fra 1800-tallet som beskriver Moskstraumen. Dermed ser vi at det gradvis blir lagt mindre vekt på malstrømmen i lærd litteratur.

6.4 Forestillingene om Moskstraumen gjenoppstår

I kapittel fem så vi at diskusjonen rundt Moskstraumen døde ut på 1800-tallet. Denne siste fasen kan regnes som en underholdningsfase. Det var ikke lenger snakk om noe havsvelg eller en stor malstrøm i faglitteraturen. Turister som reiste til Lofoten ble dypt skuffet da de innså at den beryktede malstrømmen bare var en vanlig strøm. Likevel ble den av utlendinger fortsatt tegnet inn på kart, men forsvant fra de fleste kart etter 1850. Den godt kjente historikeren Peter Andreas Munch kan være årsaken til dette, da han selv ikke tegnet inn malstrømmen på sine kart, som ble brukt til vitenskap og opplæring.

Men da beretningene om Moskstraumen begynte å stilne i faglitteraturen, våknet de plutselig til live innenfor andre rammer; de gamle forestillingene om havsvelget og malstrømmen ble gjenopptatt i skjønnlitterære verk. Kanskje var disse motivene for spennende til at de skulle få dø ut. Forfatterne så kanskje at streben etter det sublime var å finne langs kysten av Nord-Norge og spesielt i Lofoten. Forestillingene om naturfenomenet var perfekte for utenlandske og norske lesere, som kanskje fortsatt var i tvil om hvilket naturfenomen Moskstraumen egentlig var. Forfatterne tok tak i forestillingene fra 15- og 1600-tallet og skapte på ny eventyr rundt strømmen.

6.5 Hovedkonklusjon

En av mine hovedkonklusjoner er at forestillingen om Moskstraumen har gått fra å være et havsvelg, til en malstrøm og til slutt til den havstrømmen naturfenomenet er i dag. Jeg har ikke funnet mye litteratur fra lokalområdet, men vi har sett at menneskene i Lofoten måtte ta nøye hensyn til strømmen når de skulle ut på havet. Til tross for at det var risikabelt å dra ut på strømmen og at havet tok mange menneskeliv hvert år, var strømmen et rikt og nødvendig spiskammers for lokalbefolkningen. Vi har sett at det var de som bodde lengst unna som opp gjennom tidene i hovedsak har hatt de mest dramatiske forestillingene om Moskstraumen. I hver fase har det først og fremst vært nordmenn som gikk i front for å dempe de dramatiske forestillingene, mens utenlandske kartografer og turister holdt forestillingene ved like.

²⁶⁴ Høydalsnes 2003: 83

Forestillingene om Moskstraumen lar seg dele opp i tidsfaser, og mine undersøkelser viser at disse gjenspeiler lærd europeisk fremgang i de samme tidsperiodene. Utviklingen av historien om Moskstraumen kan dermed sees i sammenheng med en større europeisk kunnskapsutvikling. Det at endringene var så seige, kan ha kommet av at den lærde verden i den tidlige fasen av renessansen var ekstremt opptatt av å videreføre den antikke arv. En måte å vise kunnskap på var å formidle antikke forestillinger i nye verk. I tillegg var Norden og havet delvis ukjent og ble sett på som usivilisert, stygt og skummelt. Denne tradisjonen blir noe utvasket utover på 1600- og 1700-tallet, og det ble en større aksept for ny vitenskap. Bedre båter og navigasjonssystem gjorde at folk kunne reise i lenger og en interesse for det ukjente, og etter hvert Nord-Norge og Russland gjorde at sjøfarten i nærheten av strømmen økte. Fenomenet ble dermed bedre kartlagt. Det at strømmen eksisterte så lenge på kart, kan også tyde på at sjøfarere lenge var redde for passasjen. Moskstraumen kan i virkeligheten danne malstrømmer og er en svært sterk tidevannsstrøm. Carl Schøyen skrev i 1931 at: ”Hellfolket²⁶⁵ har sin strøm at vogte paa, og efter den indretter de sin dag som andre indretter den efter klokken.”²⁶⁶ Slik hadde det nok vært lenge for folk i Lofoten. De kjente strømmen og visste at om man bare tilpasset seg, var den ikke farlig. Etter hvert som kunnskapen om fenomenet økte, oppdaget også det lærde Europa dette og forestillingene døde gradvis ut. Dette kan også ha en sammenheng med økt bruk av dampfart og motorisert ferdsel.

6.6 Moskstraumen i dag

Så hva er Moskstraumen i dag? Et eventyr? Fortsatt kan ikke småbåter dra ut på strømmen i dårlig vær og man må vise aktsomhet dersom man skal krysse den. Forestillingene om Moskstraumen har blitt viktig for den kulturelle identiteten i Lofoten. Mytene får leve videre i minnesammenheng, og her lever de sitt eget liv. Mystikken rundt naturfenomenet har blitt holdt liv i gjennom et språkspill som er med på å forme folks forestillingsverden, gjennom stadig nye variasjoner. Moskstraumen kan regnes både som et lokalt ikon, et turistikon og som et minnested. Dens virkningshistorie er omfattende. I tillegg til at den har fått et nytt liv gjennom fiksjon, har en viss betydning for lokalbefolkningens identitet og bevissthet. Dette gjenspeiler seg blant annet i Moskenes kommunes kommunevåpen (se illustrasjon nedenfor). Forestillingene brukes også for å tiltrekke seg turister. Mytene om strømmen dukker opp som reklame for dykkerklubber, ribkjøring, sightseeing og lokalhistorie på internett. Da jeg var på befarings i Lofoten, tok jeg en sightseeingtur med en rib som gikk fra Nussfjord via Å til

²⁶⁵ Hell og Refsvik ytterst i Lofoten er i dag fraflyttet, men var to små samfunn frem til 1970-tallet.

²⁶⁶ Schøyen 1931: 64

Moskstraumen og videre til Refsvik på yttersiden av Lofotodden (se vedlegg side 127). Den første turen ble avlyst på grunn av høye bølger og vind i Moskstraumen, men dagen etter var det klarnet opp. En guide fortalte om forestillinger om strømmen og refererte til Pytheas, Dass og Poe. Da vi kom til Refsvika, gikk vi opp til en stor grotte, der etter noen myter Scylla, monstret fra Homer, skal ha bodd. Slik blir forestillingene tatt vare på og spredt til allmennheten.

Også i billedkunst har forestillingene om Moskstraumen blitt et motiv, for det meste til fortellinger som vi har diskutert i denne oppgaven (se vedlegg side 126)²⁶⁷. Norsk fiskeværmuseum viser og selger en video kalt ”På leting etter malstrømmen” og en bok er også skrevet, med historier og formeninger om denne strømmen. På større kart er Moskstraumen sjeldent markert og den får i dag liten oppmerksomhet i generell litteratur, foruten om i lokalhistorie. Likevel ligger den der, med sin kraft og vilje, og forstyrrer en hver som prøver seg. Mytene om havsvelget og malstrømmen er avkreftet, men de lever i beste velgående i eventyr. Som en av verdens sterkeste tidevannsstrømmer, som rundt strømskifte i dårlig vær danner store virvler, er Moskstraumen tross alt en virkelighet.

Illustrasjon 5: Kommunevåpenet til Moskenes kommune.

²⁶⁷ Karl Erik Harr har illustrert Petter Dass' Nordlands Trompet og det finnes mange illustrasjoner til Edgar Allan Poes A Descent into the Mealstrom. Se bilder under vedlegg.

7.0 Litteratur

Håndskrifter

- Barhow, Lars [u.å]: *Excerpter av Ove Schelderups beskrivelse over strømmen*. Gunnerusbiblioteket i Trondheim. MS f 33c
- Jersin, Albert (1766) *Efterretning om Lofoden, Vesteraalen og Anden*. Nasjonalbiblioteket i Oslo. No 427
- Krog, Peder [1720-tallet] *Om Maal eller Maasche Strømmens beskaffenhed, i 13 Qvæstioner besvarede af en Geistlig efter hans Visitatsreiser*. Gunnerusbiblioteket i Trondheim, XA, Fol. 59
- Schelderup, Ove [1750-tallet] *Een Kort Beskrivelse over Mosche Strømmens Beskaffenheder, med een forsøg hvorledis mand kand finde de rette Aarsagertil de samme*. Nasjonalbiblioteket i Oslo. No 519
- Schøning, Elias (1739) *Kort og grundelig Beretning om den Store og forferdelige Nordiske Strøm, kaldet Moske Strøm, hvis Løb og Grumhed findes yderst ved Lofoden i Norlandene..* Gunnerusbiblioteket i Trondheim. MS f 33a
- Schøning, Gerhard og Barhov, Lars [1750-tallet] *Om Maal eller Maasco Strømmens Beskaffenhed*. Gunnerusbiblioteket i Trondheim. MS f 32a

Bøker og artikler

- Arreboe, Anders Christenssøn: *Hexaameron Rhythmico-Danicum : det er: Verdens første Uges sex Dages præctige oc mæctige Gierninger med den allerhøjeste Skaberes alting-formuende Finger paa det allermesterligste skabte og beredde*. København 1661
- Bagge, Sverre: *Norsk idehistorie. Bind 1: Da boken kom til Norge 1000 – 1537*. H. Aschehoug & co. Oslo 2001
- Bjørnebo, Axel Anthon: *Adam af Bremens nordensopfattelse*. H.H. Thieles Bogtrykkeri. Kjøbenhavn 1909.
- Bohlander, Richard E. (edt.): *World Explorers and Discoverers*. Da Capo Press. New York 1998
- Bottolfsen, Øystein: *Lofoten og Vesteråens historie 1700 – 1837 – Fiskerbondesamfunnet*. Utgitt av kommunene i Lofoten og Vesterålen 1995.
- Briså, Benedicte Gamborg: "Kartografens agenda – Fragmenter av eldre norsk kartleggingshistorie". I Briså, Benedicte Gamborg og Lavold, Beate (red.): *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Nasjonalbiblioteket. Oslo 2009.

- Briså, Benedicte Gamborg og Lavold, Beate (red.): *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Nasjonalbiblioteket. Oslo 2009
- Colban, Erik Andreas: *Forsøg til en Beskrivelse over Lofodens og Vesteraalens Fogderie i Nordlands Amt, med et Situations-Kart*. Chr. K. Winding. Trondhiem 1818.
- Corbin, Alain: *The Lure of the Sea. The Discovery of the Seaside in the Western World 1750 – 1840*. Translated by Jocelyn Phelps. University of California Press. Berkeley and Los Angeles 1994
- Cunliffe, Barry: *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek – The man who discovered Britain*. Penguin Books. New York 2002
- Dahl, Erik: *Odysseus' pilgrimage to the Far North – A historical novel based upon "The Odyssey" by Homer*. Drømsmia. Trondheim 2001
- Danielsen, Bjørg Tosterud og Frihagen, Anne Katrine: *Adam av Bremen – Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopens bedrifter og øyrikene I Norden*. Forlagt av H. Aschehoug&co. Oslo 1993
- Danielsen, Øyvin: "Tre sider ved Petter Dass" i Johnsen, Egil Børre og Eriksen, Trond Berg (red.): *Norsk litteraturhistorie – Sakprosa fra 1750–1995*. Bind 1. Oslo 1998
- Dass, Petter: *Nordlands trompet*. Gyldendal Norsk Forlag A/S. Oslo 2007.
- *Den hellige skrift Bibelen – Det gamle og det nye testamentet*. Oversettelse 1978. 5. opplag. Det norske bibelselskaps forlag. Oslo 1981
- De Veer, Gerrit: *True and perfect Description of three Voyages by the Ships of Holland and Zeland. London 1609*. Da Capo Press. Amsterdam 1970.
- De Veer, Gerrit: *Willem Barentsz' siste reise. Etter Gerrit de Veers beskrivelse fra 1598*. Oversatt av Inez Boon Ulfsby. H. Aschehoug & co. Oslo 1997
- *Den Hellige Skrift Bibelen – Det gamle og Det nye testamente*. Oversettelse 1978. 5. opplag. W. C. Fabritius & Sønner A/S. Oslo 1981
- Diderot, Denis og Alembert, Jean Le Rond d': *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Tome septième, Fo=Gy*, Neufchastel et Briasson. Paris 1757
- Diderot, Denis og Alembert, Jean Le Rond d': *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Tome neuvième, Ju=Mam*. Neufchastel et Briasson. Paris 1765
- Due, Otto Steen: *Homers Odysseé*. Gyldendal. København 2002
- Ehrensverd, Ulla: *The History of the Nordic Map – From Myths to Reality*. John Nurminen Foundation. Helsinki 2006

- Eriksen, Anne: *Topografenes verden – Fornminner og fortidsforståelse*. Pax forlag A/S, Oslo 2007
- Everest, Robert: *A journey through Norway, Lapland, and part of Sweden : with some remarks on the geology of the country, its climate and scenery,....* Underwood. London 1829.
- Falchetta, Piero: *Fra Mauro's world map : with a commentary and translations of the inscriptions*. Biblioteca Nazionale Marciana. Turnhout, Venezia, Brepols 2006
- Foote, Peter (red.): *Olaus Magnus – Historia de Gentibus Septentrionalibus. Romæ 1555*. Volum 1. The Hakluyt Society. London 1996
- Frängsmyr, Tore: *Geologi og skapelsestro – Föreställningar om jordens historia från Hiärne til Bergman*. Almqvist og Wiksell Boktryckeri AB. Uppsala 1969
- Frängsmyr, Tore: *Svensk idehistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del 1 1000 – 1809*. Bokförlaget Natur og Kultur. Stockholm 2000. Side 141 og 142.
- Friis, Peder Claussøn: *Samlede skrifter*. Gustav Storm (red.). Trykt hos A.W. Brøgger. Kristiania 1881
- Fulsås, Narve: *Havet, døden og vêret – Kulturell modernisering i Kyst-Noreg 1850–1950*. Det norske samlaget. Oslo 2003
- Gilje, Nils og Rasmussen, Tarald: *Norsk idéhistorie*. Bind 2: Tankeliv i den lutherske stat 1537 – 1814. H. Aschehoug & Co. Oslo 2002
- Ginsberg, William: *Printed Maps of Scandinavia and the Artic, 1482 – 1601*. Septentrionalium Press. New York 2006
- Ginsberg, William: *Maps and Mapping of Norway, 1602-1855*. Septentrionalium Press. New York 2009
- Gjevik, Bjørn: *Flo og fjære langs kysten av Norge og Svalbard*. Farleia forlag. Jar 2009.
- Grimen, Harald: *Samfunnsvitenskapelige tankemåter*. Universitetsforlaget. Oslo 2004
- Hagen, Rune Blix: “Seventeenth-Century images of the True North, Lapland and the Sami” i Andersson, Kajsa: *L’Image du Sápmi – Études compares*. Humanistica Oerebroensia. Örebro 2008
- Hagen, Rune Blix: ”Det kongelige kysttoktet til nordområdene I 1599 – Bakgrunn, forløp og resultater.” I Briså, Benedicte Gamborg og Lavold, Beate (red.): *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Nasjonalbiblioteket. Oslo 2009
- Hagen, Rune Blix og Sparboe, Per Einar (red.): *Kongens reise til det ytterste nord: dagbøker fra Christian IVs tokt til Finnmark og Kola i 1599*. Universitetet i Tromsø 2004

- Hakluyt, Richard: *The principall nauigations, voiages and discoveries of the English nation : made by sea or ouer land, to the most remote and farthestdistant quarters of the earth at any time within the compasse of these 1500.* George Bishop and Ralph Newbery. London 1589
- Hakluyt, Richard (collector): *The principall nauigations, voiages and discoveries of the English nation.* Edt.: Goldsmid, Edmund F. R. H. S. Northern Europe Vol 1. E. & G. Godlsmid. Edinburgh 1885
- Hamre, Lars: *Erkebiskop Erik Valkendorf – Trekk av hans liv og virke.* John Griegs forlag. Oslo 1943
- Hansen, Jan – Erik Ebbestad (Red.): *Norsk tro og tanke 1000 – 1800*. Bind 1. Tano Aschehougs. Oslo 1998
- Hauan, Marit Anne og Skjelbred, Ann Helene Bolstad (Red.): *Mellom sagn og virkelighet i nordnorsk tradisjon.* Vett & viten A/S. Stabekk 1995
- Hawkes, C.F.C.: *Pytheas: Europe and the Greek Explores.* J.L. Myres memorial lecture 8. Oxford 1975
- Henrikson, Alf: *Pytheas resa till Thule.* A. B. M. Avesta. Höganäs 1985
- Hoem, Arne I.: *Norge på gamle kart.* J. W. Cappelens Forlag A/S. Oslo 1986
- Høydalsnes, Eli: *Møte mellom tid og sted – Bilder av Nord – Norge.* Forlaget bonytt. Oslo 2003
- Jensen, Bernhard Eric: *Historie – livsverden og fag.* 1. utgave. 1. opplag. Gyldendal, Nordisk Forlag A/S. København 2003
- Jensen, Janus Møller: ”Skandinaviske opdagelser og korstog i Nordatlanten 1000 – 1600” i Briså, Benedicte Gamborg og Lavold, Bente (red): *Kompassrosen – Orientering mot nord.* Nasjonalbiblioteket. Oslo 2009
- Jessen, Erich Johan: *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand.* Kjøbenhavn 1763
- Kerguelen-Trémarec, Yves Joseph de: *Relation d'un voyage dans la mer du Nord, aux Côtes d'Islande, du Groenland, de Ferro, de Schettland, des Orcedes & de Norwége : Fait en 1767 & 1768 / par M. de Kerguelen Tremarec.* A Amsterdam et a Leipzig hos Arkstee & Merkus 1772
- Kjeldstadli, Knut: ”Om verdens beskaffenhet – Natur, samfunn og tid i Olaus Magnus’ Historia de gentibus septentrionalibus”. I *Samtiden*. Nummer 2 1991
- Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget.* 2. opplag. Universitetsforlaget. Oslo 2000

- Knutsen, Nils M. (red): *Mørkets og kuldens rike – Tekster i tusen år om Nord – Norge og nordlendingene*. Cassiopeia Forlag. Bodø 1993
- Knutsen, Nils Magne (red): *Petter Dass – Nordlands Trompet*. Gyldendal Norsk Forlag A/S. Oslo 2007
- Lagerlöf, Petrus: *De Charybdi Septentrionali : dissertatio : quam, cum permissu amplissimæ Facultatis Philosophicæ in Regia Upsalensi Academia, sub Præsidio Clarissimi Viri : in Auditorio Gastaviano Major ad diem 8. Junii Anno 1689*. Henricus Keyser. Upsaliæ 1689
- Larsen, Stian Bones: "Gerhard Schøning, Gothicism and the Re-evaluation of Northern Landscapes" i *Acta Borealia*. Nummer 2. Novus. Oslo 2001. Side 163–178
- Larsen, Stian Bones: "Gerhard Schøning og omvurderingen av det nordlige på 1700-tallet" i *Nordlit*. Nummer 11, 2002. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Tromsø
- Lauvstad, Hanne: *Helicons Bjerge og Helgelands Schiær – Nordlands Trompets tekst, repertoar og retorikk*. Avhandling for dr.art.-graden. Universitetet i Oslo 2005
- Le Goff, Jacques: *Time, Work, and Culture in the Middle Ages*. The University of Chicago Press. Chicago and London 1980
- Lindkjølen, Hans (oversetter): *P.M de la Martinière – En oppdagelsesreise mot nord*. Moscus AS forlag. Slependen 2001
- Linschoten, Ian Hvyghen Van: *Voyasie, ofte Schipsvaert Van Ian Hvyghen van Linschoten, van by Noorden om langes Noorwegen de Noordt Caep, Laplandt, Vinlandt, Rustlandt, de Witte Zee, de Kusten van Kandenoes, Swetenoes, Pitzora & c. door de Strate ofte Enghte van Naffouw tot voor by de Reviere Oby*. T. Amsterdam By Ian Evertssen Cappenburg. Amsterdam 1624
- Littrow, Carl Ludwig: *P. Hell's Reise nach Wardoe bei Lappland und seine Beobachtung des Venus-Durchganges im Jahre 1769*. Wien. Gedruckt und im Cerlage bei Carl Gerold. Wien 1835
- Magnus, Olaus: *Historia om de nordiska folken*. Förste til femte boken. Gidlunds forlag. Stockholm 1976
- Mayers, Kit: *North – East Passage to Muscovy – Stephen Borough and the first Tudor Explorations*. J. H. Haynes & Co. Ltd. Stroud 2005
- Melville, Herman: *Moby Dick*. Bantam Dell. New York 2003
- Morgan, E. Delmar og Coote, C. H (edt.): *Early Voyages and Travels to Russia and Persia. By Anthony Jenkinson and other Englishmen*. Vol 1. Printed for the Hakluyt society. London 1886

- Nansen, Fritjof: *Nord i tåkeheimen – Utforskingen av jordens nordlige strøk i tidlige tider*. Bjørn Ringstrøms antikvariat. Oslo 1988
- Poe, Edgar Allan: *Collected Works of Edgar Allan Poe – Tales and Sketches 1831–1842*. Volum 2. Edited by Thomas Ollive Mabbott. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England 1978. Side 574–597
- Pontoppidan, Erich: *Det første forsøg paa Norges Naturlige Historie*. Berlinske Arvingers Bogtrykkerie. Kiøbenhavn 1752
- Ramus, Jonas: *Norriges Beskrivelse, hvorudi Dette Riges Strekning, Beskaffenhed og Deeling udi visse Lehn, Biskopsdommer, Provstier, Præstegield, Laugdommer, Fogderier, Tinglaug u*. Trykt udi H. K. Majsts og Univ. Bogtrykkerie, af I. I Hopffner. Kiøbenhavn 1715
- Salvesen, Astrid (oversetter): *Norges Historie. Theodricus Munk: Historien om de gamle norske kongene – Historien om danenes ferd til Jerusealem*. H. Aschehoug & co. Oslo 1969
- Schulze, Hans: *Fra Lofoten til Solør*. J. W. Cappelens forlag. Christiania 1865
- Schøning, Gerhard: *De gamle Grækere og Romeres rette Begreb og Kundskab om de Nordiske Lande : særdeles om den af dem saa kaldte Scandinavia*. Selskapet. Kiøbenhavn 1765
- Schøning, Gerhard: ”Nogle Anmærkninger og Erindringer ved det, over Norge nylig udkomne, Kart” i *Det Trondheimske Selskabs Skrifter*, del 2. Pelt. Kjøbenhavn 1763
- Schønnebøl, Erik Hanssøn: ”Lofoten og Vesteraalens beskriffuelse” i *Historisk topografiske skrifter om Norge og norsk Landsdele – forfattede i Norge i det 16de Aarhunderede*. Utg. Gustav Storm. A. W. Brøggers Bogtrykkeri. Christiania 1895. Side 178 – 218
- Schøyen, Carl: *Nord i værene*. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1931
- Siljestrøm, Per Adam: *Anteckningar og Observationer rörande Norrige, i synnerhet de nordligaste delarna af detta land*. Östlund & Berling. Norrköping 1842
- Spies, Marijke: *Arctic Routes to Fabled Lands – Olivier Brunel and the Passage to China and Cathay in the Sixteenth Century*. Amsterdam University Press 1997
- Taylor, E. G. R.: *Tudor Geography 1485 – 1583*. Methuen & co. London 1930
- Ukjent forfatter: *Travels in Sweden, Denmark, and Norway*. Bentham & Hardy. Dublin 1826

- Varenius, Bernhard: *A Complete System of General Geography – Explaining the Nature and the Properties of the EARTH*. V 17. Improved and illustrated by Isaac Newton and Dr. Jurin. London 1733
- Verne, Jules: *En verdensomseiling under havet*. Oversatt av Constance Wiel Schram. Forlagt av H. Aschehougs & co. Oslo 1930
- Von Buch, Leopold: *Travels through Norway and Lapland, during the years 1806, 1807, and 1808* / by Leopold von Buch. Oversatt fra den originale tyske av German by John Black. Notater og illustrasjoner, først og fremst mineralogisk og noen redegjørelser fra forfatteren av Robert Jameson. Trykket av Henry Colburn, British og Foreign Public Library. London 1813.
- Widmalm, Sven: *Mellan kartan och verkligheten – Geodesi och kartläggning, 1695 – 1860*. Centraltryckeriet AB. Borås 1990
- Williams, W. Mattieu: *Through Norway with a knapsack*. Smith, Elder and Co. Cornhill. London 1859
- Wold, Helge A.: *I paradisetts første krets*. J. W. Cappelen forlag A.S. Oslo 1991
- Woodward, David (edt): *The History of Cartography*. Volume three. Cartography in the European Renaissance. Part 1. The University of Chicago press 2007
- Zschokke, Dr. Hermann: *Reisebilder aus dem Skandinavischen Norden*. K. K. Hof- und universitätsbuchändler. Wien 1877

Webografi (sist sjekket 13. mai 2010)

- Arntzen, Even (2003): "En malstrøm til begjær – Moskenesstraumen som myte og metafor i Petter Dass, Edgar Allan Poe og Jules Verne" i Nordlit nummer 13. URL: <http://www.hum.uit.no/nordlit/13/Arntzen.pdf>
- Barnett Heather (2006): "På leting etter Malstrømmen" URL: <http://www.heatherbarnett.co.uk/maelstrom.htm>
- Cartographie Images. URL: <http://www.henry-davis.com/MAPS/EMwebpages/215.html>
- Encyclopedia Britannica. URL: <http://search.eb.com/eb/article-9049942>
- Gyldendal.no. URL: <http://www.gyldendal.no/toraage/artikler/mytologi.html>
- Gjevik, Bjørn N: "Moskstraumen – Myter, diktning og virkelighet". Universitetet i Oslo. URL: <http://folk.uio.no/bjorng/moskstraumen/bilder/moskstr.pdf>
- Gottschalck, Lars: *Hydrologiens Historie*. Institutt for geofysikk. Universitetet i Oslo 2000: URL:

- http://www.uio.no/studier/emner/matnat/geofag/HYD2010/v06/kompendium_hyd1/hydrologiens_historie.pdf
- Hagen, Rune på uit.no. Oppdatert 13.01.09. URL: <http://ansatte.uit.no/rha003/olaus.htm>
 - Hansen, Truls Lynne og Aspaas, Per Pippin: "Maximilian Hell's geomagnetic observations in Norway 1769". Universitetet i Tromsø URL: <http://geo.phys.uit.no/tgor/Hell-text.pdf>
 - Lofoten info: <http://www.lofoten-info.no/>
 - Metrologisk institutt. URL: http://met.no/Hav/Fenomener_i_havet/Virvler_og_ekstreme_strommer/
 - Nasjonalbiblioteket – hanske: URL: <http://www.nb.no/hanske/navnefunn2.php>
 - Nordland fylkesbibliotek: URL: <http://www.nordland.fylkesbibl.no/Italia/historisk.htm>
 - Nordland fylkeskommune: URL: <http://www.nfk.no/kunde/filer/f9b45945-58ce-44c3-9d0f-5f92c13f0a6d.pdf> Sett 25.08. 2009
 - Ordnett.no om manierisme. URL: http://www.ordnett.no/ordbok.html?search=manierisme&search_type=&publications=2&publications=3&publications=6&publications=17&publications=20&publications=23&publications=33&publications=36&publications=1&publications=5&publications=11&publications=12&publications=13&publications=14&publications=18&publications=19&publications=21&publications=22&publications=9&publications=10&publications=7&publications=8&publications=15&publications=16
 - Ordnett.no om ornamentikk. URL: http://www.ordnett.no/ordbok.html?search=ornamentikk&search_type=&publications=2&publications=3&publications=6&publications=17&publications=20&publications=23&publications=33&publications=36&publications=1&publications=5&publications=11&publications=12&publications=13&publications=14&publications=18&publications=19&publications=21&publications=22&publications=9&publications=10&publications=7&publications=8&publications=15&publications=16
 - Petter Dass-museet: "Petter Dass – En nordnorsk fanebærer": URL: http://www.petterdass.no/ipub/pages/petter_dass.php
 - Statens kartverk – Sjøkartverket. URL: <http://vannstand.statkart.no/index.php/nb/fakta/strom/13-fakta-tidevannsstrom>
 - Store norske leksikon og Norsk biografisk leksikon - snl.no:
Amundsen, Arne Bugge om Jonas Ramus. URL: http://www.snl.no/nbl_biografi/Jonas_Ramus/utdypning

- Austad, Torleiv om Erik Pontoppidan. URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Erik_Pontoppidan/utdypning_%E2%80%93_2
- Bratberg, Terje om Ove Schelderup. URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Ove_Schjelderup/utdypning
- Brøndsted, Mogens om Anders Christenssøn Arreboe. URL:
http://www.snl.no/Anders_Christenss%C3%B8n_Arrebo
- Dahl, Ottar om Peter Andreas Munch. URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/P_A_Munch/utdypning
- Grankvist, Rolf om Gerhard Schønning. URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Gerhard_Sch%C3%B8nning/utdypning
- Hagen, Rune og Lauvstad, Hanne om Petter Dass. URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Petter_Dass/utdypning
- Imsen, Steinar om Paulus Diaconus Url: http://www.snl.no/Paulus_Diaconus
- Jørgensen, Jon Gunnar om Peder Claussøn Friis: URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Peder_Clauss%C3%B8n_Friis/utdypning
- Knutsen, Nils Magne om Erik Hansøn Schønnebøl: URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Erik_Sch%C3%B8nneb%C3%B8l/utdypning
- Lysaker, Trygve om Peder Krog: URL:
http://www.snl.no/nbl_biografi/Peder_Krog/utdypning
- Mæhlum, Lars om Jacob Ziegler: URL: http://www.snl.no/Jacob_Ziegler
- Redaksjonen om Ginnungagap: URL: <http://www.snl.no/Ginnungagap>
- Redaksjonen om Kharybdis og Scylla: URL: <http://www.snl.no/Kharybdis>
- Redaksjonen om Lagerlöf: URL: http://www.snl.no/Petrus_Lagerl%C3%B6f
- Winther, Truls Olav om Jules Verne: URL: http://www.snl.no/Jules_Verne
- Øverland, Orm om Edgar Allan Poe: URL: http://www.snl.no/Edgar_Allan_Poe
- Todal, Per Anders i *Dag og tid* 22.01.2009: URL:
<http://www.dagotid.no/nyhet.cfm?nyhetid=1456>
 - Universitets bibliotekets (UiT) hjemmeside om Paulus Warnefridi.
URL:<http://www.ub.uit.no/northernlights/eng/maelstrom.htm>
 - X Lofoten – Den ukjente Lofoten: <http://www.x-lofoten.com/sagn.html#mosk>

Utstilling

- ”Kompassrosen – Orientering mot nord”. Juni til september 2009 ved Nasjonalbiblioteket i Oslo

Vedlegg

- ArchiTakes.no (11.mars 2010): URL:
<http://www.google.no/imgres?imgurl=http://www.architakes.com/wp-content/uploads/2010/03/Maelstrom-Harry-Clarke.jpg&imgrefurl=http://www.architakes.com/&usq=aa7Qe6Ur3SZVzjBwp-KlPk6ob7I=&h=598&w=450&sz=227&hl=no&start=2&um=1&itbs=1&tbnid=8ym9exw-yWuaBM:&tbnh=135&tbnw=102&prev=/images%3Fq%3Dharry%2Bclarkes%2Ba%2Bdescent%2Binto%2Bthe%2Bmaelstrom%26um%3D1%26hl%3Dno%26sa%3DN%26tbs%3Disch:1>
- Bottolfsen, Øystein: *Lofoten og Vesteråens historie 1700 – 1837 – Fiskerbondesamfunnet*. Utgitt av kommunene i Lofoten og Vesterålen 1995. Side 330
- Briså, Benedicte Gamborg og Lavold, Beate (red.): *Kompassrosen – Orientering mot nord*. Nasjonalbiblioteket. Oslo 2009
- Colban, Erik Andreas: *Forsøg til en Beskrivelse over Lofotdens og Vesteraalens Fogderie i Nordlands Amt, med et Situations-Kart*. Chr. K. Winding. Trondhiem 1818.
- Dass, Petter: *Nordlands Trompet/Petter Dass – Med illustrasjoner av Karl Erik Harr*. Stenersen Forlag. Oslo 1989
- Ginsberg, William: *Maps and Mapping of Norway, 1602-1855*. Septentrionalium Press. New York 2009
- Hoem, Arne I: *Norge på gamle kart*. J. W. Cappelens Forlag as. Oslo 1986
- ”Kompassrosen – Orientering mot nord”. Juni til september 2009 ved Nasjonalbiblioteket i Oslo
- Lockert, Sigri Skjeggstad: Foto av Refsvikhula. Tatt 11.juli 2009

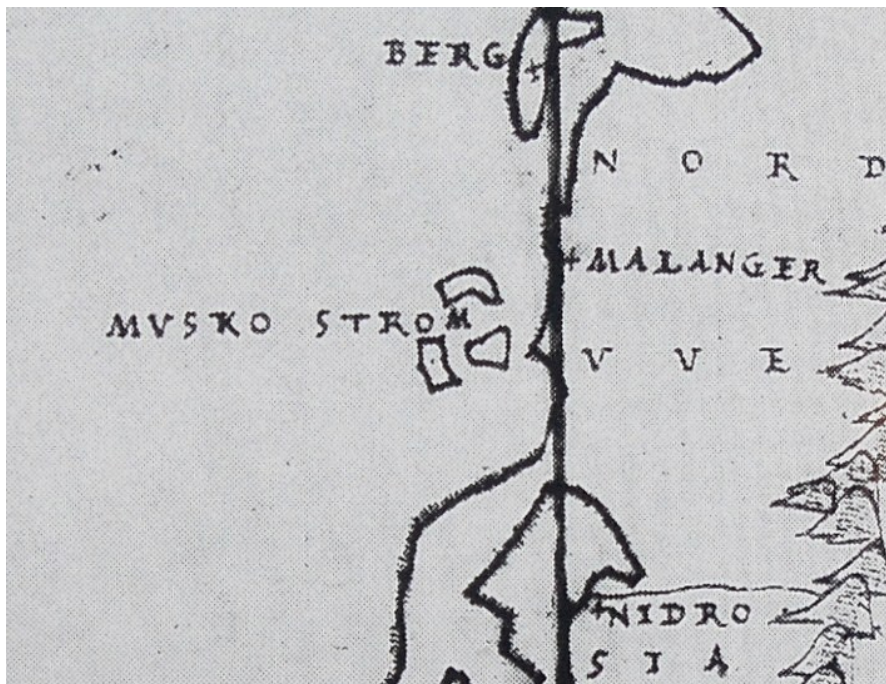
8.0 Vedlegg

Kart og bilder

Kapittel 2:

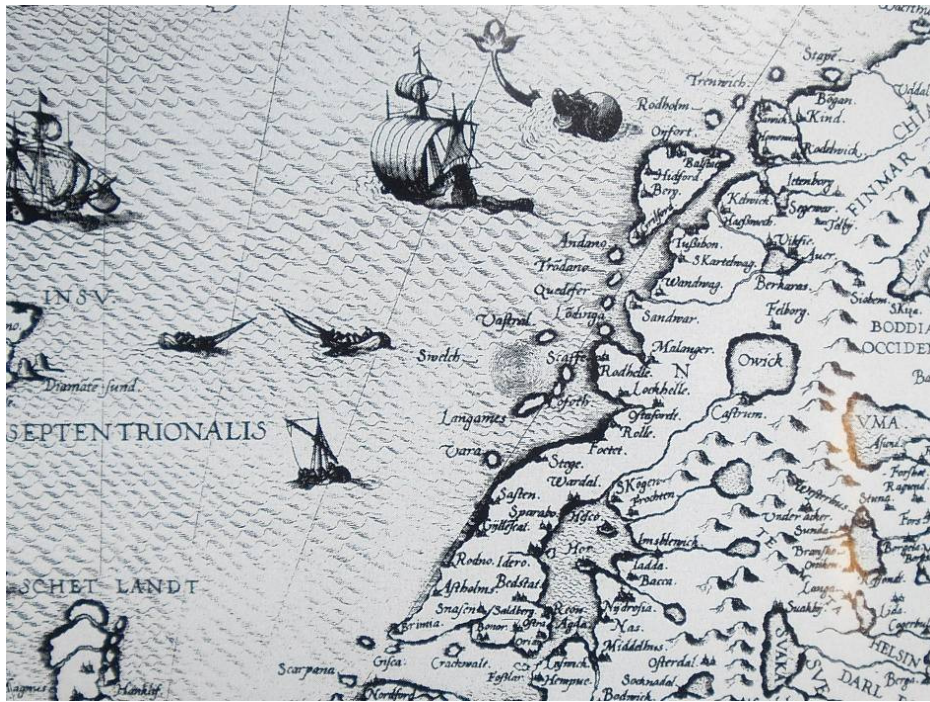

Vannets kretsløp fra Kirchers bok *Mundus subterraneus* (1678)

Snitt fra Zieglers kart fra 1532 eller tidligere

Kapittel 3:

Snitt fra de Jodes nordenskart fra 1570

Snitt av Barentskartet 1598/99

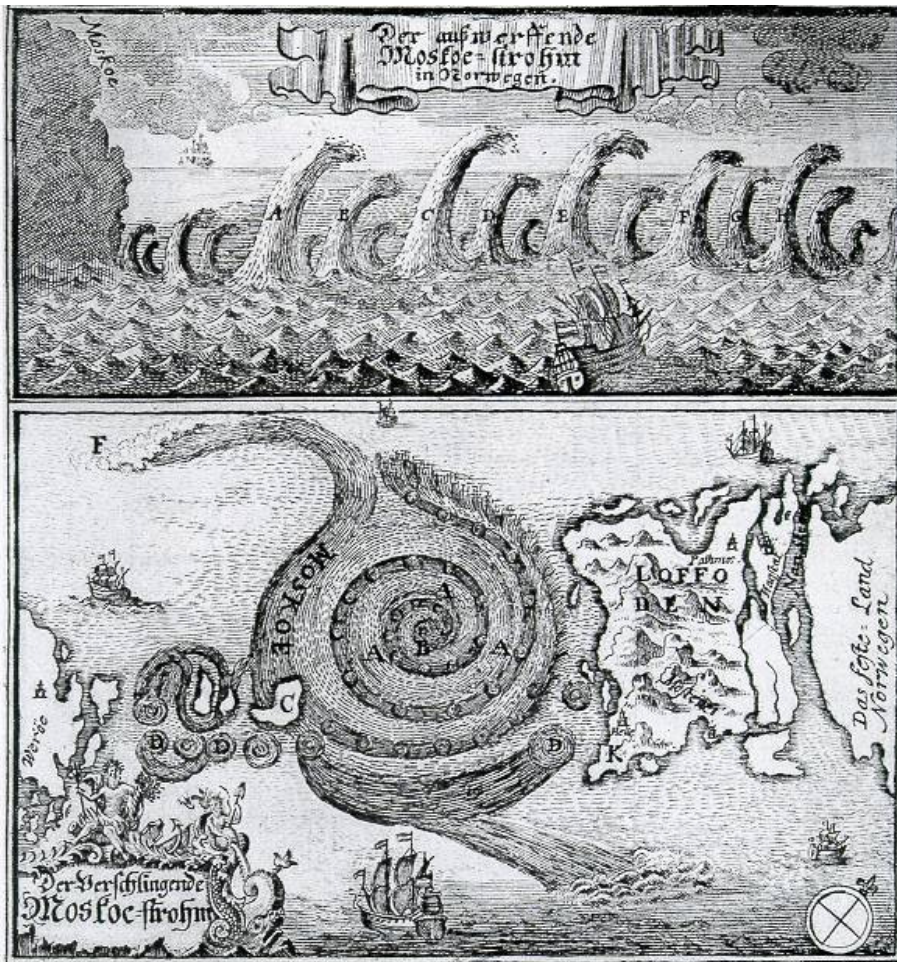
Linschotens Nordenskart fra 1594

Snitt av Doedsz' Tabula Hydrographica fra 1610

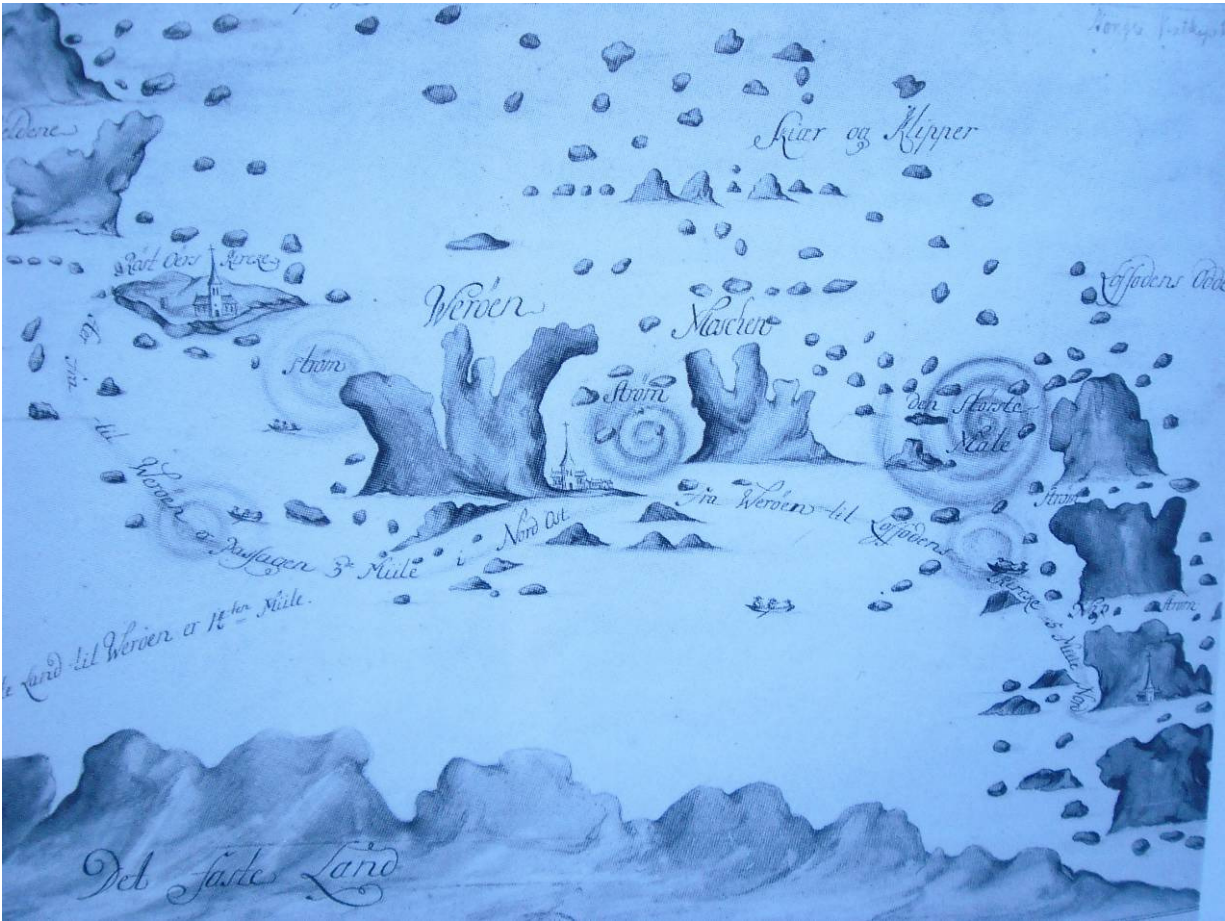

Snitt fra Mercators kart *Svecia et Norvegia cum confinyis* fra 1595

Vincenzo Coronellis forestilling av malstrømmen (1691)

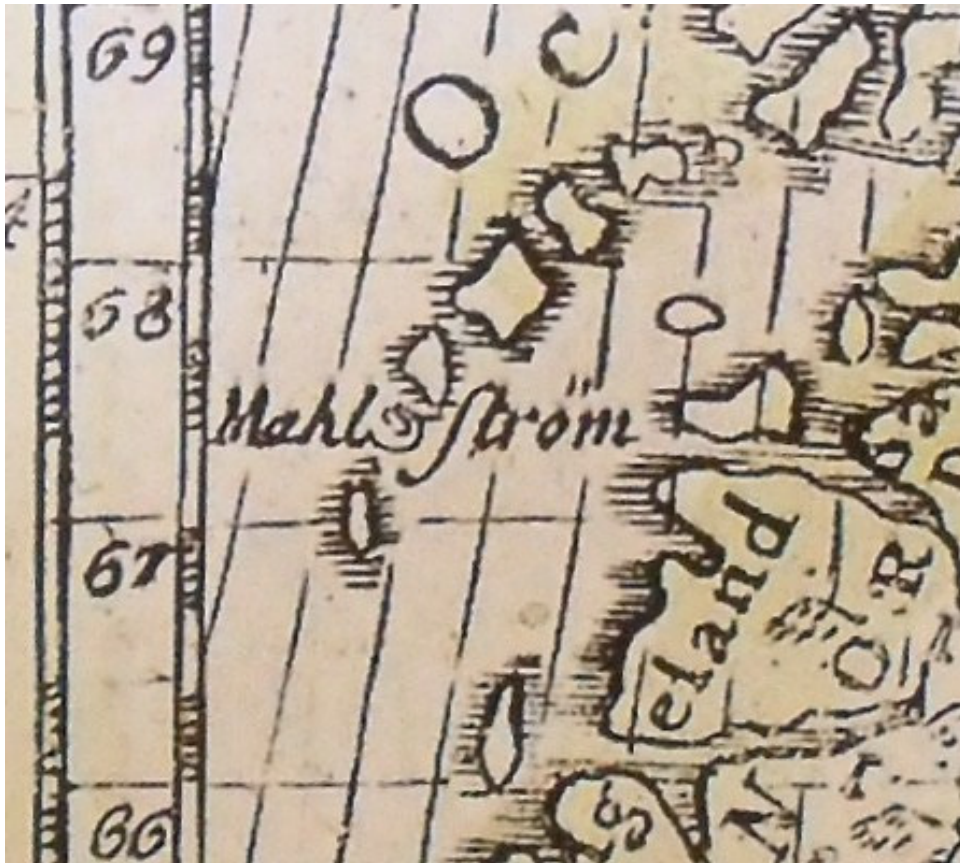
Kapittel fire:

Bilde 9: Sogneprest Jochum Jørgensen Althand. År 1724

Snitt av kart med ukjent tegner

Snitt fra Åkermanns kart *Mappa Geogr. R. Norvegiæ* fra 1774

Snitt av Bowens kart *Norway* fra 1783

Snitt av Pontoppidan *Det nordlige Norge* 1795

Kapittel 5:

Snitt av Colbans kart fra 1818

Kapittel 6:

Artist Harry Clarkes illustration fra 1919 av Poes "A Descent into the Malestrom"

Karl Erik Harrs illustrasjon til Petter Dass' "Nordlands trompet"

Refsvikhula i Lofoten. Foto: Sigri S. Lockert